

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

A
MAGYAR TANSZÉK
FOLYÓIRATA

4.
2008

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

**A BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR
MAGYAR TANSZÉKÉNEK FOLYÓIRATA
2008. XXXIX. évf. 4. sz. ÚJ FOLYAM IX. évf. 4. sz.**

ÚJVIDÉK

2008.

4.

TARTALOM

NYELVTUDOMÁNY

LÁNCZ Irén: Vajdasági magyar beszélt nyelvi vizsgálatok: A bocsanatkérés formái	7
MOLNÁR CSIKÓS László: Latin minták a hivatali nyelvhasználatban	27
RAJSLI Ilona: Etimológia és identitás összefüggései a vajdasági magyarok utónéadásában	49
ANDRIĆ Edit: Az ürményházi diákok kétnyelvűsége és magyar nyelvhasználatuk jellemzői	62
PÁSZTOR KICSI Mária: A mondat szerkesztés kvalitatív és kvantitatív összefüggései, valamint azok kihatása a funkcionális perspektívára	74
KOVÁCS RÁCZ Eleonóra: Az anyanyelv és nyelvváltozatai	91

IRODALOMTUDOMÁNY

HARKAI VASS Éva: A versciklus mint gyűjtőlencse <i>Tolnai Ottó Ómama egy rotterdami gengszterfilmben című versciklusának és kötetkompozíciójának életműbeli motivikus és intertextuális kötődései</i>	104
BENCE Erika: Alföldi városmitológiák <i>A vajdasági magyar (történelmi) regény egy aspektusáról</i>	117
TOLDI Éva: Identításkeresésben <i>Szenteleky Kornél és a kultúrák közötti átjárhatóság</i>	126
HORVÁTH FUTÓ Hargita: Az iskolatér mint intertextuális aspektus <i>Móricz Zsigmond intertextuális/hipertextuális iskolái</i>	134

CONTENTS

LINGUISTICS

LÁNCZ, Irén: Hungarian Spoken Language Studies in Vojvodina: Forms of Apology	7
MOLNÁR CSIKÓS, László: Latin Models in the Language of Administration	27
RAJSLI, Ilona: Relation between Identity and Etymology in Giving First Names among Hungarians in Vojvodina	49
ANDRIĆ, Edit: Bilingualism of Pupils at Ürményháza and Characteristic Features of Their Use of Hungarian	62
PÁSZTOR KICSI, Mária: Qualitative and Quantitative Coherence in Sentence Construction and their Influence on the Functional Perspective	74
KOVÁCS RÁCZ, Eleonóra: Mother Tongue and its Language Variants	91

SCIENCE OF LITERATURE

HARKAI VASS, Éva: The Cyclic Poem as a Fire Glass Motivic and intertextual bonds between Ottó Tolnai's oeuvre and his cyclic title poem and the composition of the volume, <i>Ómama egy rotterdami gengszterfilmben / Granny in a Gangster film from Rotterdam</i>	104
BENCE, Erika: Town Mythologies of the Great Hungarian Plain <i>An aspect of the Hungarian (historical) novel in Vojvodina</i>	117
TOLDI, Éva: In Search for Identity <i>Kornél Szenteleky and permeability between cultures</i>	126
HORVÁTH FUTÓ, Hargita: School Space as an Intertextual Aspect <i>Zsigmond Móricz's intertextual/hipertextual schools</i>	134

LÁNCZ IRÉN

VAJDASÁGI MAGYAR BESZÉLT NYELVI VIZSGÁLATOK: A BOCSÁNATKÉRÉS FORMÁI

Hungarian Spoken language Studies in Vojvodina: Forms of Apology

A bocsánatkérés elemzésének elméleti alapjai a beszédaktus-elméletekben és a szociálpszichológiában találhatóak. A dolgozat első részében a szerző ismerteti azokat az elméleteket, melyek felől értelmezhető a bocsánatkérés. A dolgozat második része az empirikus vizsgálatok eredményeit mutatja be.

A bocsánatkérésnek több fő stratégiája van, a fő stratégiákon belül pedig alkategóriák különíthetők el. Az adatokból kiolvasható, hogy különböző szituációkban mely stratégiákat használják a különböző korosztályhoz tartozók. Az adatközlők diákok, egyetemisták és felnőttek (tanítók és tanárok). A választást külső és belső faktorok határozzák meg, azaz a társadalmi viszony, a társadalmi helyzet és a hiba súlyossága, ugyanakkor a stratégiaválasztás összefüggésbe hozható az udvariasság elvével és az arcvédelemmel is. A stratégiák legtöbbször kombinálódnak, a stratégia-egyettesek nagyon sok változatot hoznak létre, de vannak az egyes szituációkra jellemző kombinációk is.

Kulcsszavak: bocsánatkérés, szituáció, stratégia, stratégia-egyettes, sajnálat-kifejezés, magyarázkodás, javítás, jóvátétel, jövőbeni elkerülés, arcvédelem, arcfenyegetés, udvariasság

A vajdasági magyar élőnyelvi vizsgálatok célja, hogy bemutassák néhány beszédaktus nyelvi kifejezőeszközeit, azok jellemző vonásait, azaz azokat a stratégiákat, melyeket pontosan meghatározható szituációkban választanak a beszélők, hogy céljaikat, szándékaikat megvalósítsák. Ilyen pragmatikai kutatások nálunk eddig még nem folytak, magyarországi adatok azonban már vannak arról, hogy melyek az előnyben részesített nyelvi formák, és más nyelvekben alkalmazott nyelvhasználati formákat is leírtak már. Ez a dolgozat folytatása annak, amely a kérdéshez és a visszautasításhoz kapcsolódó nyelvi szerkezeteket mutatja be (LÁNCZ 2006a, 2006b, 2007).

A bocsánatkérés elemzésének elméleti alapjait a beszédaktus-elméletekben és a szociálpszichológiában találjuk. Austin beszédaktus-elméletől kezdődően fokozatosan egyre finomabb megállapításokat tettek vele

kapcsolatban. Austin rendszerében a viselkedők csoportjába került, abba a csoportba, melybe olyan beszédaktusok tartoznak, amelyekkel az emberek viselkedésére reagálunk (köszönet, üdvözlés, jókívánság). Az ő nevéhez fűződik a magyarázatok két típusának, a mentegetőzésnek és az indoklásnak a megkülönböztetése. A mentegetőzéssel beismerjük, hogy olyat tettünk, ami nem helyes, nem támogatható, de enyhítő körülményekre hivatkozva megpróbáljuk gyengíteni felelősségünket. Az indoklással pedig érvelünk, többször érveket sorolunk fel, hogy igazoljuk, tettünk nem tekinthető rossznak. Searle a bocsánatkérést az expresszívumok közé sorolta, azaz azok közé a beszédaktusok közé, amelyekkel a beszélő magatartását fejezi ki valamivel kapcsolatban. Van, aki szerint a bocsánatkérés a hallgatónak szóló érzéket jeleníti meg. Egyik definíciója így hangzik: az a beszédaktus, mellyel a beszélő helyreállítja a közte és a hallgató között önnön hibájából felborult egyensúlyt, harmóniát (vö. SZILI 2004; 138). Az interakcióban azért bomlik fel az egyensúly, mert a beszélő tett vagy mondott valamit, vagy éppen nem tett meg valamit, s ez nemcsak számára, hanem a hallgató, sőt mások számára is a társadalmi normák megszegését jelenti, a hallgató pedig akár sértésnek is veheti. A sérelmet a beszélőnek helyre kell állítania, és ezt szolgálja a vétség beismerése, a bocsánatkérés. Csak így lehet a beszélő udvarias.

A szociálpszichológiában a Goffman által kidolgozott koncepció két fogalma, az orvoslás és arculat (korábbi fordításban a homlokzat) alkalmasnak bizonyult a különböző beszédaktusok szerepének leírására. Az arculat énkép, amely igencsak sérülékeny. Az interakcióban résztvevőknek érdekében áll, hogy fenntartsák egymás arculatát. Ha az arculat kárt szenved, jóvátételre, orvoslásra van szükség. Az orvoslás Goffman szerint lehet bocsánatkérés, magyarázat vagy kérés. A bocsánatkérés elemei a Goffmannál a zavar kifejezése, a hibás viselkedés verbális elutasítása és a kárpótlás felajánlása. Magyarázatokról nála is szó van: olyan beszédaktusokként határozza meg őket, melyekkel másra hárítható a felelősség, és – mint Austinnál – melyekkel enyhíthetők a körülmények (GOFFMAN 1995).

Goffman koncepciójára építette Brown és Levinson azt az udvariassági elméletet, mely szerint az interakció során arra törekszünk, hogy a legkedvezőbb színben mutassuk meg magunkat, hogy megvédjük arcunkat. Ha ez nem sikerül, kevésbé becsül meg bennünket környezetünk. A szerzőpáros az udvariasságnak két formáját különbözteti meg: a pozitív és a negatív udvariasságot, és olyan modellt alkot, melyben a stratégiák egész sora kap helyet. Brown és Levinson elméletében pozitív arcunkat (homlokzatunkat) rongálja, ha mentegetőzünk, különösen akkor, ha a mentegetőzés egyúttal bevallás is, vagy ha elismerjük felelősségünket azért, mert nem tettünk meg valamit, amit megígértünk, és amit elvártak tőlünk. Negatív arcunkat (homlokzatunkat) pedig sérti, ha jelezzük azt, hogy úgy gondoljuk, jó okunk volt megtenni valamilyen aktust, amelyet a hallgató bírál (BROWN–LEVINSON 1995; 45).

A pozitív udvariasság megkívánja, hogy a beszélő (B) felismerje a hallgató (H) elvárásait vagy kívánságait, és hajlandó legyen saját (nyelvi) viselkedését ehhez igazítani. Vagyis bizonyos helyzetekben B mentegetőzni kényszerül, bocsánatot vagy elnézést kér, sajnálatát fejezi ki, ha pozitív képet szeretne kialakítani magáról. A szerzőpáros által megállapított udvariassági szabályok között szerepel az ígéret (felszólító módban levő igealakokkal megfogalmazva: Ígérj! Kínálj!), mellyel B hangsúlyozhatja együttműködési szándékát H-val, azaz bizonyítja jó szándékát H pozitív arcához fűződő igényeinek kielégítésére. A megfelelő nyelvi viselkedés eredményeként H arca is helyreállítódik, de az is megeshet, hogy B megnyilatkozása következtében H arca megsérül. Ugyanakkor a bocsánatkérés B számára arcfenyegető, mert „amikor bevalljuk, hogy hibáztunk, figyelmetlenek, feledékenyek stb. voltunk, egyfelől csökkentjük arcunk értékét, másfelől »kárpótoljuk« partnerünket, kiegyenlítjük az arcát ért veszteséget” (SZILI 2004; 138). Brown és Levinson elméletében a bocsánatkérés fenyegeti a beszélő pozitív arculatát.

Ardith J. Meier viszont, akinek elméletére alapozva elemzi Małgorzata Suszczyńska a magyar jóvátétel formáit, azt hangsúlyozza, hogy a bocsánatkérés az énkép javítását szolgálja, nem pedig fenyegeti B arculatát. Suszczyńska nyomán a következőképpen foglalható össze Meier koncepciója: az alkalmasság és a helyénvalóság segítségével újra kell értelmezni az udvariasságot. Az udvariasság mértékét egy nyelvközösség értékeli, amiből következően különböző kultúrák nem azonos módon ítélik meg, hogy egy-egy megnyilatkozás udvarias volt-e vagy udvariatlan. Meier a jóvátétel stratégiáit három szuperkategóriába sorolja annak alapján, hogy „milyen módon idézik elő az összetartást a beszélő és a hallgató között”. Az első szuperkategória a $B \rightarrow H$ irányultság, mely azt jelenti, hogy B beleképzeleli magát H helyébe. Ilyen irányú stratégia például az orvoslás, a sérelem megállapítása, az önvád, a törődés és aggodalom stb. A második szuperkategória, a $B \leftarrow H$ irányultság H nézőpontját próbálja B nézőpontja felé közelíteni például mentegetőzéssel, indoklással, vagy tréfálkozással, H megértésére számítva. A harmadik a $B \rightarrow \leftarrow H$ viszonyulás, amely B és H úgymond „félúton való találkozása”, ami felmentést jelent, vagy kísérletet a fennálló helyzet rendezésére. Stratégiái pedig az IFID-formulák (Illocutionary Force Indicating Device, 'az illokúciós erőt magában foglaló eszköz', azaz a rutinszerű bocsánatkérési formulák), mint például a következők: *ne haragudj(on)*, *elnézést*, *bocsánat*, *sajnálom*, továbbá ezek fokozott alakjai: *ezer bocsánat*, *nagyon/rettentően/szörnyen sajnálom* (SUSZCZYŃSKA 2003; 267–68).

A felsorolt szerzők mellett a kérdéssel természetesen mások is foglalkoznak. A többféle megközelítés gazdagította tudományos ismereteinket egy az életünkben fontos szerepet játszó beszédaktussal kapcsolatban. S mint várható is, a terminológiában nincs egyetértés, a fő fogalmakat a szerzők más-más módon értelmezik, de mindkettő használatban van: a *bocsánatkérés* is

és a *jóvátétel* is. A *bocsánatkérés* nem szó szerint értendő, tágabb értelemben sok minden beletartozik, többek között a *jóvátétel* is (lásd alább). Aki a *jóvátétel* terminus mellett teszi le a voksot (mint például Meier), szintén tág értelemben használja, és stratégiái között említi a bocsánatkérést, az indoklást, a mentegetőzést, az önvádat stb.

A zavartalan és sikeres kommunikáció érdekében B igyekszik a megbomlott harmóniát helyreállítani. Ennek többféle módja lehetséges. Minden nyelvi közösségben vannak elfogadott normák és szokások, melyekhez B-nek tartania kell magát. A társadalomban kialakult szabályok előírják „tagjaik számára, hogy mikor és hogyan kérjenek bocsánatot egymástól, ebből következően az eltérő nyelveket beszélők, más kultúrákhoz tartozók bocsánatkérésében mennyiségi, de minőségi különbségek is lehetnek” (SZILI 2004; 139). Szili Katalin összehasonlította saját adatait néhány más kultúrában gyűjtött adatokkal, egészen pontosan német, francia, ausztrál angol és héber adatokkal, és kimutatta, hogy váratlan hasonlóságok és különbözőségek egyaránt felfedezhetők bennük. Például van olyan szituáció, melyben a magyarok többször kérnek bocsánatot, mint a németek, de olyan adatok is vannak, amelyek ennek ellenkezőjét mutatják, bár várható volna, hogy a két kultúrában történt felmérés adatai közel állnak egymáshoz. (A különbségek még szembetűnőbbek, ha a stratégiák megoszlását vetjük egybe. Vö. SZILI 2000; 147.) És ami talán szintén érdekes és elgondolkodtató, hogy a magyarországiak nyelvhasználatában a társadalmi hierarchia magasabb fokán állókkal szembeni előzetekenséget kifejező nyelvi formák előfordulásának aránya jóval kisebb, mint az említett nyelvekben.

Dolgozatomban bemutatom, hogy milyen tényezők befolyásolhatják a különböző nyelvi formák választását egy-egy szituációban. Az adatok jelzésértékűek, és talán rámutatnak a vajdasági magyar nyelvhasználat néhány vonására.

A nyelvi anyagot diskurzuskiegészítő kérdőív segítségével gyűjtöttem. A szituációkat Szili Katalin empirikus vizsgálatának figyelembevételével határoztam meg (ő is mintákra támaszkodott, hogy lehetőség legyen más nyelvekkel való összehasonlításra). A szakirodalom a beszélő választását befolyásoló szociopragmatikai tényezőknek két típusát különíti el, a társadalmi meghatározókat és a belső kontextuális tényezőket. A társadalmi meghatározókhoz olyan összetevők tartoznak, mint a hatalom, az interakcióban résztvevők közötti társadalmi távolság, a kor és a nem. A belső kontextuális tényezőkhez a hallgatót ért sérelem súlyossága, valamint a beszélő bocsánatkérési kötelezettsége sorolható. Ezek mellett Szili számításba veszi a hallgatóval szemben elkövetett tett jogosságát is.

A helyzetek a következők:

Az első szituációban egy ígéret be nem tartása miatt kellett bocsánatot kérni (segítségnyújtás egy ismerős gyerekének a házi feladat megoldásában), a másodikban a gyerekeknek visszasdobott labda betöri az egyik ház ablakát, és a tulajdonostól kell bocsánatot kérni. A harmadikban a baráttól/barátnőtől kellett bocsánatot kérni késés miatt, a hatodikban is a késéskor kellett valamit mondani (itt különböztek a szituációk, a diákok és az egyetemisták az óráról késnek, a felnőttek ülésről), a negyedikben kölcsönként könyvet nem hozott vissza a megkérdezett, az ötödikben rossz véleményt mond a beszélő valakiről, és ezért valaki (osztálytárs, évfolyamtárs, kolléga) nemtetszését fejezi ki. A hetedik szituációban a megkérdezett vendégségben lelöki az asztalról az értékes vázát. Ilyen szituációkban mondanunk kell valamit. Elvárják tőlünk, hogy a társadalmi normáknak megfelelően bocsánatot kérjünk. Az adatokból kiderül, hogy a megadott szituációkban különbözőképpen reagálnak a megkérdezettek.

90 adatközlőm volt: 30 csantavéri nyolcadik osztályos diák, 31 egyetemista (valamennyien a Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék hallgatói) és 29 felnőtt (főleg tanítók, de volt a csoportban néhány magyartanár is).

A szakirodalom 2 általános és 3 szituációfüggő stratégiát különböztet el. Az általánosak közül a legfontosabbakat a bocsánatkérési szándékot közvetlenül magukban foglaló megnyilatkozástípusok alkotják, azaz az IFID-formulák. A második típusba a felelősség beismerését szolgáló nyelvi alakok tartoznak.

Az IFID-stratégiába a performatívumok tartoznak: *bocsánat, bocsánatot kérek, elnézést, elnézést kérek*. Ezek az alakok a következőképpen csoportosíthatók: sajnálat kifejezése, megbocsátás kérése, bocsánatkérés.

A felelősség beismerésének négy alkategóriája van: a hiba beismerése, önnön hiányosságunk beismerése, annak felismerése, hogy a másik személynek kijár a bocsánatkérés és a szándékosság hiánya.

Szituációfüggő stratégia a magyarázkodás, a javítás felajánlása és az ígéret a jövőbeli elkerülésre.

A stratégiák fő típusai és válfajaik tehát így vázolhatók fel:

1aa. Szégyen kifejezése (*szégyenlem magam*) – ezt az alcsoportot Szili Katalin hozta létre

1a. Sajnálat kifejezése (*Sajnálom.*)

1b. Megbocsátás kérése (*Bocsásson meg, ne haragudjon.*)

1c. Bocsánatkérés (*bocsánat, elnézést*)

2. A felelősség beismerése

2a. A hiba beismerése (*Az én hibám.*)

2b. Hiányosságunk beismerése (*Elfelejtettem.*)

2c. Annak felismerése, hogy másnak kijár a bocsánatkérés (*Igaza van.*)

2d. A szándékoltság hiánya (*Nem akartam, nem volt szándékos.*)

3. Magyarázkodás, helyzetjelentés
4. Javítás felajánlása (*Kifizetem a kárt.*)
5. Ígéret a jövőbeli elkerülésre (*Nem fordul elő többet.*)

Az illokúciós erő határozókkal, érzelemkifejező szavakkal fokozható (*Nagyon sajnálom. Hű, elfelejtettem*), és lefokozó szerepű szavakkal, szerkezetekkel enyhíthető (*Úgysem tetszett. Nem nagy kár érte. Csak az igazat mondtam.*).

A vajdasági anyagban a stratégiák főleg kombinációkban fordulnak elő. Ha csak egy-egy stratégia fordult volna elő a válaszokban, számuk 630 lett volna (90 adatközlő x 7 szituáció), viszont 1217 stratégiapéldány lehetett fel az anyagban, ez azt jelenti, hogy 1,93 stratégia fordul elő szituációnként. Azaz ennél is több, ugyanis nem adott minden adatközlő adekvát választ vagy nem válaszolt. Ha nincs válasz, annak oka is van, és nem egy helyen ezt is feltüntették az adatközlők. A válasz elmaradásának okai is sokatmondók.

Az elemzés során minden stratégiát külön-külön figyelembe vettem, és besoroltam valamelyik fő csoportba vagy alcsoportba, ezért van az, hogy sokkal több a stratégiák száma, mint a válaszoké.

Gyakoriságuk a következőképpen alakul szituációnként:

1. táblázat. A stratégiák előfordulása százalékban

STRATÉGIÁK	SZITUÁCIÓK						
	1. házi f.	2. labda	3. késés	4. könyv	5. vélemény	6. késés	7. váza
1. sajnálat, bocsánat	32.21	33.86	45.51	27.45	28.57	48.7	41.26
2. felelősség beismerése	33.65	24.33	2.75	22.05	8.73	0.64	24.86
3. magyaráz- kodás	15.38	3.17	45.51	17.7	58.52	38.31	5.29
4. javítás	17.78	38.09	3.44	30.39	1.58	11.03	28.57
5. jövőbeli elkerülés	0.96	0.52	2.75	5.3	1.29	1.29	–

A táblázatot függőlegesen kell olvasni, így látható, hogy egy-egy szituációban miként alakulnak a stratégiák. Az 1. szituációban legnagyobb arányban a felelősség beismerése jelenik meg, és alig kisebb számban a sajnálat kifejezése vagy a bocsánatkérés. A 2.-ban a javítás felajánlása fordul elő sokszor, és gyakran kombinálódik a bocsánatkérés valamelyik formájával. A 3.-ban

egyforma arányban látjuk a bocsánatkérést és a magyarázkodást. A 4.-ben a javítási szándék vezet, de nem sokkal mögötte áll a bocsánatkérés valamelyik formája. Az 5. szituációban nincs mit javítani, ezért itt nem véletlenül lelhető fel a legnagyobb számban a magyarázkodás, mely mellett azonban megjelenik a bocsánatkérés és – nem gyakran ugyan – a többi stratégia is. A 6. szituációban is késés miatt kell valamit mondani, és láthatjuk, ez legtöbbször a bocsánatkérés, melyhez leginkább magyarázkodás kapcsolódhat. A 7. szituációban a sajnálat és bocsánat mellett a javítás felajánlása szerepel.

2. táblázat. A stratégiák szituációk szerinti előfordulása százalékban

STRATÉGIÁK	SZITUÁCIÓK						
	1. házi f.	2. labda	3. késés	4. könyv	5. vélemény	6. késés	7. váza
1. sajnálat, bocsánat	15,38	14,47	14,93	12,89	8,14	16,96	17,64
2. felelősség beismerése	31,25	20,53	1,78	20,08	4,91	0,44	20,98
3. magyaráz- kodás	11,51	2,15	23,74	3,87	26,97	21,22	3,59
4. javítás	14,85	28,91	2	24,89	0,80	6,82	21,68
5. jövőbeli elkerülés	9,09	4,54	18,18	50	9,09	9,09	–

A fenti táblázatból, melyet vízszintesen kell olvasnunk, kideríthetjük, hogy milyen arányú a stratégia a felvázolt szituációkban. Az első stratégia, azaz a sajnálat kifejezése és bocsánatkérés valamelyik formája a 7. szituációban fordul elő legtöbbször, de nem sokkal marad el az előfordulás aránya a második késést és az ígéretből való megfélekezést tartalmazó szituációban. Az elmarasztaló vélemény kinyilvánítása miatt azonban nem sokan kérnek bocsánatot, inkább magyarázkodnak.

A felelősség beismerése az 1. szituációban a legnagyobb arányú, és három szituációban, a 2.-ban, a 4.-ben és a 7.-ben nem sokkal ugyan, de meghaladja a 20%-ot. Késéskor viszont nem jellemző, és véleménynyilvánításkor is alig élnek ezzel a stratégiával az adatközlők. A magyarázkodás a rossz vélemény mondása szituáció mellett a késés szituációiban is viszonylag gyakori. A javítás szándéka az ablak betörésekor sokszor megjelenik, csakúgy, mint a könyv visszahozásának elmulasztásakor és a váza lelökésekor, bár az utóbbi két szituációban kisebb az előfordulása. A jövőbeli elkerülés a könyvvel kapcsolatban a legnagyobb arányú, és jócskán meghaladja a többi stratégia előfordulását.

3. táblázat. Az IFID-stratégiák alkategóriái

Stratégiaiák	Szituációk	1. házi f.			2. labda			3. kérés			4. könyv			5. vélemény			6. kérés			7. váza		
	Résztvevők	D	E	T	D	E	T	D	E	T	D	E	T	D	E	T	D	E	T	D	E	T
1 aa.	szégyenlem magam	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	1	3
	fokozó + szégyenlem magam	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
1a.	sajnálom	3	2	1	1	3	5	-	-	-	-	5	1	3	3	6	-	1	-	2	4	3
	sajnos	-	-	1	-	1	1	-	-	2	-	-	2	-	-	1	-	-	-	-	1	-
	sajna	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	fokozó + sajnálom	-	-	1	-	-	2	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	4	-	1	6	5

1b.	bocsásson meg	1	–	2	–	2	–	–	1	–	–	1	–	–	–	–	1	–	–	–	–	
	ne haragudjon		11	9	2	6	1	3	8	5	2	4	7		7	5	2	3		4	4	3
1c.	bocsánat	4	4	2	6	–	–	–	1	3	7	–	4	1	1	1	2	4	2	6	5	3
	bocs	7	–	1	–	–	–	12	7	2	–	–	1	2	1	–	3	–	1	1	–	–
	ezer bocs	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
	bocsi	2	1	–	–	1	–	5	10	1	–	–	–	1	2	–	–	–	–	–	–	
	bocsika	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	
	bocsánatot kérek	1	1	3	1	4	5	–	1	1	–	1	1	–	–	–	–	1	2	2	3	3
	elnézést	3	–	5	7	5	2	1	–	–	5	7	–	–	–	–	16	4	6	5	3	–
	elnézést kérek	–	–	3	2	5	4	–	–	1	–	4	–	–	1	–	1	8	14	2	3	3
	elnézését kérem	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1

A 3. táblázatban lebontva találjuk az IFID-stratégiákat az adatközlők három csoportja szerint (D = diákok, E = egyetemisták, T = tanítók, tanárok), és láthatjuk azt is, hogy ilyen arányban fordultak elő az egyes alkategóriák.

A szégyen kifejezése elvétve fordul elő, s ezt a beszélők nem vállalják. A sajnálat négy alkategóriája közül az érzelmileg telített *sajnálommal* alkotnak leginkább megnyilatkozást, mert ez nem jár nagyobb arcvesztéssel. A személytelen *sajnos*, bár kisebb arcvesztéssel jár, mint a *sajnálom*, alig használatos, mindhárom korcsoportban csak néhány adat van rá. A megbocsátás kérésének formái közül *ne haragudj(on)* a gyakoribb, talán azért, mert nem érzik arcvesztést okozó viselkedésnek. A *bocsáss(on) meg* csak elvétve fordul elő. A bocsánatkérésnek több változata lehet, a *bocsánatnak* több változatával éltek az adatközlők.

Egy-egy alkategórián belül a lehetséges nyelvi formák gyakorisága a korosztálytól függ. A diákok például nem mondanák azt, hogy szégyenlik magukat, és a *sajnálom*ot meg az ide tartozó formákat sem használják, függetlenül attól, hogy közeli vagy távoli viszonyban vannak azzal, aki ellen hibát vétettek, kisebb vagy nagyobb a vétség, és a társadalmi helyzet sem befolyásoló tényező. Fokozó alakok pedig egyáltalán nem fordulnak elő megnyilatkozásaikban. A *bocsásson meg* igekötős igé is csak egyszer használta egy tanuló. Egyébként a másik két csoport tagjainál sem tartozik a tipikus fordulatok közé. A felnőttek valamennyivel gyakrabban választották, mint az egyetemisták, méghozzá abban a szituációban, amelyben a vétség feltehetőleg közepesnek számít. A *ne haragudj(on)* az egyetemistáknál a gyakoribb. Úgy látszik, a közeli viszony növeli előfordulását, annak ellenére, hogy nem nagy vétség (1. szituáció). A két késés-szituáció különböző előfordulást hív elő, a közeli viszony és az azonos státus növeli az előfordulást, mert B így állítja helyre a kapcsolatot. Az óráról való késéskor az explicit bocsánatkérés a megszokottabb, ebből következően a gyakoribb stratégia. A diákoknál az alacsonyabb társadalmi helyzetükből adódóan többször fordul elő, amikor közepesen súlyos a vétség. *Bocsánat* és az *elnézést*, valamint a többi ide tartozó változatok különböző számban fordulnak elő az egyes szituációkban mindhárom korosztálynál. A legnagyobb értéket ez a stratégiaváltozat képviseli. A diákoknál az érték három szituációban magas, a közeli viszonyban levőkkel éppúgy megjelenik, mint az azokkal való kommunikálás során, akikkel távolabbi viszonyban vannak, de a vétség foka meghatározó tényező, ugyanis a nagyobb vétség esetében a leggyakoribb. Az egyetemistáknál viszont éppen a közeli viszony, az azonos státus és a kisebb vétség hívja elő explicit formában a bocsánatkérést. A felnőtteknél magasabb státusuk és a nagy vétség emeli értékét. A meghitt kapcsolat egyik korcsoportnál sem csökkenti szerepét. A *bocsánatnak* bizalmas változatai, a *bocs* és a *bocsi* a fiatalabb korosztály nyelvhasználatára jellemzők, és nemcsak a saját korosz-

tályukhoz fordulva használják, hanem akkor is, ha felnőtt a beszédpartner. A *bocsánatot kérek* és az *elnézést kérek* megjelenik mindegyik szituációban, ám számuk változó, és más-más arányban használják a különböző korosztályok. Ezeket a szerkezeteket tekinthetjük udvariasabb formáknak a *kérek* nélküliekkel szemben. Az utóbbi nyelvi forma a 6. szituációban a tanítók nyelvében sokszor jelen van, és ez kapcsolatba hozható saját magasabb státusukkal és a vétség nagyságával, de az előbbit is gyakrabban használják, mint a másik két csoportba tartozók.

IFID-en belüli fokozó eszköz nem sok van az adatok között. A diákok nem fokozzák a bocsánatkérési formát, és az egyetemisták megnyilatkozásaiban kevesebb van, mint tanítókéiban/tanárokéiban. Íme néhány példa a fokozó szerkezetekre: *úgy sajnálom, nagyon sajnálom, igazán sajnálom, annyira sajnálom; igazán nagyon sajnálom; jaj, elnézést kérek; hű, elfelejtettem; jaj, hogy szégyenlem magam; nagyon ügyetlen vagyok, jaj, de ügyetlen vagyok.* Példák a megnyilatkozásokból: *Jaj, ne, ezt teljesen elfelejtettem.* (D) *Túl sok volt a lecke, és anyámnak is segítenem kellett.* (D) *Igazán nagyon sajnálom. Ügyetlen voltam. Megtérítem a kárt.* (E) *Annyira sajnálom, de nem tudtam előbb jönni.* (E)

4. táblázat. A felelősség beismerése

Stratégia	Situációk	1. házi f.			2. ablak			3. késés			4. könyv			5. vélemény			6. késés			7. váza		
		D	E	T	D	E	T	D	E	T	D	E	T	D	E	T	D	E	T	D	E	T
2a.		-	-	-	2	3	4	-	-	-	-	-	2	-	1	1	-	1	-	-	-	1
	%				19,56						4,44			18,18			100			2,12		
2b.		21	27	22	2	5	3	2	-	2	17	14	12	-	-	-	-	-	-	4	12	5
	%	100			21,73			100			95,55									44,68		
2c.		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6	1	-	-	-	-	-	-
	%													63,63								
2d.		-	-	-	12	16	9	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	12	5	8
	%				58,69									18,18						53,19		

A felelősség beismerése közepes arcvesztéssel jár, mert a beszélő negatív színben tünteti fel magát. Nem csoda tehát, hogy alkategóriái közül a hiba beismerése a legkevésbé megterhelt, két szituációban egyáltalán nincs, háromban egy vagy két példa van rá, és csak az ablak betörésénél találjuk néhány megnyilatkozásban mindhárom csoportnál (gyakran kombinálódik a javítás felajánlásával). Ebben a szituációban az okozott kár tényéből és a nem közeli viszonyból következhet a beismerés. A többi szituációban a diákok nem ismerik be, hogy hibát követtek el (csak ketten teszik). Önnön hiányosságuk beismerése (*elfelejtettem*) az 1. és 4. szituációban gyakori mindhárom korosztálynál – bár előfordulásuk különböző –, a 7.-ben szintén megfigyelhető (*ügyetlen voltam*), de kevesebb adat van rá, két szituációban pedig nem is fordulhatott elő, kettőben pedig csak néhányszor választják. Egyébként a felelősség vállalásának ez a módja azért gyakoribb, mert nem jár nagy arcvesztéssel. Ha kritikával viszonyul önmagához a beszélő, nem sérül a róla alkotott kép.

A hiányosság beismerése ritkábban így is előfordul:

Felelőtlen vagyok, többet ne adj kölcsön könyvet. (T)

Figyelmetlen voltam. Hogy tehetem jóvá? (T)

Hogy a másik félnek van igaza, tulajdonképpen csak az 5. szituációban fordulhatott elő, meglepő lehet azonban, hogy az adatközlők nem ezt a formát választották, hanem saját igazukat erősítették meg, hangsúlyozva, hogy az, akivel kapcsolatban véleményt mondtak, kiérdemelte a kritikát. A szándékosság hiánya (*nem volt szándékos, nem akartam*) három szituációban fordul elő, számuk akkor nagyobb, amikor kisebb vagy nagyobb kár okozásáról van szó (a harmadik szituációban való előfordulás elhanyagolható, mert mindössze két egyetemista mondta, amikor véleményét szerette volna tompítani). A diákoknál azonos számban találjuk mindkét kár okozásánál, a felnőttek közül kevesebben reagálnak így. A *nem akartam* mindössze néhány megnyilatkozásban található.

5. táblázat. Magyarázkodás, javítás felajánlása, jövőbeli elkerülés

Stratégiák	Szituációk	1. házi f.			2. ablak			3. késés			4. könyv			5. vélemény			6. késés			7. váza		
	Résztvevők	D	E	T	D	E	T	D	E	T	D	E	T	D	E	T	D	E	T	D	E	T
3. Magyarázkodás		15	12	5	–	3	3	26	26	14	2	27	1	25	26	24	23	18	18	1	7	2
	Összesen	32			6			66			30			75			59			10		
4. Javítás		8	21	8	22	26	24	1	–	4	23	27	12	2	–	–	2	15	–	19	22	13
	Összesen	37			72			5			62			2			17			54		
5. Jövőbeli elkerülés		–	1	1	1	–	–	2	2	–	1	1	9	1	1	–	2	–	–	–	–	–
	Összesen	2			1			4			11			2			2					

A mentegetőzés arcvédő stratégia, mely legtöbbször az 5. szituációban van, és mindhárom korcsoportba tartozók megerősítik, hogy igazuk volt, vagyis nem vállalják a felelősséget. Tulajdonképpen sok esetben nem is magyarázkodásról van szó, hanem arról, hogy kitaranak véleményük mellett, ezt erősítik meg (*Csak az igazat mondtam. Ez a véleményem. Én csak elmondtam a véleményem. De ha ez az igazság. Inkább lássuk tisztán a dolgokat, minthogy kerüljessük egymást.*) Az adatközlők gyakran találhatnak ki mentő körülményeket, melyek megakadályozták az időben érkezést. Ezzel próbálják elérni, hogy vétségük ellenére kedvező képet mutassanak magukról. Például:

1. szituáció:

Beteg voltam. (D)

Be kellett mennem a suliba, és sokáig kellett maradnom. (D)

3. szituáció:

A buszom késett. (D)

Ne haragudj, letörtött a cipőm sarka és hazamentem másik lábbeliért. (T)

Elkapott a hasmenés. (D)

Bocs, de otthon kellett segítenem, meg nem találtam a pénzem. (D)

Később indultam el, elaludtam. (T)

6. szituáció:

Elaludtam, mert nem csörgött az óra. (D)

Bocsánat a késésért, de nem csörgött az ébresztőóra. (D)

A buszom késett. (D)

Elromlott a biciklim, és haza kellett mennem a másikért. (D)

Elnézést a késésért, későn volt kész az ebéd. (D)

Elnézést, de hivatalos ügyek intézése miatt késtem. (T)

Köszönöm a türelmüket. Lecsúszott a járművem az úttestről és lábbusszal most értem ide. (T)

Van, amikor a késés indoklására közelebbről meg nem határozott kifogást hoznak fel. A válasz ilyenkor így hangzik: *Közbejött valami.*

A 2. és a 7. szituációban a kár megtérítését ajánlják fel:

Elnézést kérek, megtérítem a kért. Mennyibe kerül az ablak? (T)

Tudom, hogy ügyellen voltam. Megtérítem a kárt. (T)

Igen értékes darab, nagyon sajnálom! Hol vásárolta? Esetleg helyette... (T)

A jóvátétel az arcvédelemet szolgálja, és azt mutatja, hogy a beszélő figyelmet fordít a beszédpartner szempontjaira és érdekeire. A javítás lehetősége szituációfüggő. Az 1.-ben főleg az egyetemisták tennék jóvá mulasztásukat, a 4.-ben legkevesebbé a felnőttek javasolják a javítást.

Ha nem lehet jóvátenni a hibát (például a késésnél), felajánlható a kárpótlás:

Kárpótlásul a mozi után meghívlak egy italra. (T)

A jövőbeli elkerülésre nincs sok adat, a 4. szituációban a felnőtteknél gyakrabban előfordul, mint a másik két korcsoportban, pedig az arcvédeést szolgálná. A többi szituációban (a 7. kivételével, melyben nem fordul elő) egy-két adattal van jelen:

Bocsánat, hogy elkéstem, többet nem fog előfordulni. (D)

Bocs, hogy késtem, többé nem fordul elő. (D)

Ne haragudj. Máskor nem fogok a hátad megett (sic!) traccsolni. (T)

A válaszok 54.80%-ában stratégia-együttesek vannak. A legnagyobb százalékban az egyetemisták kombináltak stratégiákat, náluk az arány 63,55%, az általános iskolásoknál valamennyivel kisebb ez az arány, 61,35%. A felnőttek ritkábban éltek a kombinálással, válaszaik inkább rövidebbek, és reagálásaikban mindössze 38,91%-ot tesz ki a stratégia-együttesek aránya.

A kombinációk rendkívül változatosak:

az 1-ben 1b. + 2b., 1c. + 2b., 1b. + 2b. + 4., 1c. + 4.

a 2-ben 1c. + 4., 1c. + 2d. + 4.

a 3-ban 1c. + 3., 1b. + 3.

a 4-ben 1c. + 4., 1b. + 4., 2b. + 4., 1c. + 2b. + 4.,

az 5-ben 1b. + 3., 1c. + 3., 2c. + 3.

a 6-ban 1c. + 3., 1c. + 4.

a 7-ben 1a. + 4., 1c. + 4.

A leggyakoribbak az 1c. + 3. és az 1c. + 4., azaz a bocsánatkérés kombinálódik a magyarázkodással vagy a javítás felajánlásával.

1c. + 3.: *Elnézést a késésért. A busz késett, és én messze lakom az iskolától, és meg kellett várnom. (D) Bocs, hogy késtem, de előbb nem bírtam jönni. (D)*

1c. + 4.: *Elnézést kérek. Megtérítem a kárt. (D) Elnézést, kifizetem. (D) Jaj, elnézést kérek, holnap elhozom. (D)*

Tulajdonképpen az illokúciós erő fokozásáról van szó, amikor megismétlődik ugyanaz vagy két különböző stratégia. A korpuszban vannak olyan megnyilatkozások is, amelyekben 4 vagy 5 stratégia kapcsolódik egybe. Így egy példa, mely a 7. szituációban jelenik meg (váza), amikor a kellemetlen helyzetben a társadalmi viszony sem nem közeli, sem nem távoli, a kár közepesen súlyos, B társadalmi helyzete pedig alacsonyabb:

2b. + 4. + 1b. + 2d. + 1c.: *A fene, de ügyetlen vagyok! Majd veszek egy másikat! Ne haragudjon! Tényleg nem akartam! Bocsánat!*

Külön figyelmet érdemel, hogy a 6. szituációban, az óráról való késés szituációjában a diákok és az egyetemisták közül néhányan megjegyezték, hogy be se mennének a tanterembe (*Be se mernék menni. Nem mennék be az órára. Nem lépek be, ez egészen biztos.*)

Vannak meglepő válaszok is. A diákok között van, aki a bocsánatkérés helyett letagadja a tett elkövetését.

Nem igaz, nem én voltam!

A fiad volt, nem én.

Nem én voltam. Ki hazudott?

Néhányan megjegyezték, hogy nem tudnak válaszolni, nem tudnák, mit mondanának a leírt helyzetben.

Az arcrontással nem törődve, negatív színben tüntették fel magukat, akik ilyen választ adtak:

Tanárnő! Elnézést, hogy nem hoztam vissza! Tudom, hogy hülye vagyok! (D)

Ó, mekkora barom vagyok! (E)

A durvaságra is van adat a diákok megnyilatkozásai között. Az 5. szituációban a fiúk ilyesmiken mondanának:

Leszarlak, nekem tetszett ilyeneket mondani.

Té vagy a köcsög, nem én! Eddig pattogtál, most fekjüdj! Ha van még baj, kimegyünk a térre...

Nem birom (sic!) a pofád, de különben is az osztály megérdemelte, hogy megtudja az igazat.

Azért mondtam, mert nem birom (sic!) a pofád. Különben is, ez az igazság.

Azaz az egyenrangúság és a közelség, úgy gondolják, megenged ilyen megnyilatkozásokat is. Egyébként a társadalmi távolságot és az alárendeltségi viszonyt ezek a fiúk sem hagyják figyelmen kívül, ezt bizonyítja, hogy a helyzetnek megfelelően elnézést kérnek tettük miatt.

A felnőtt férfiak bocsánatkérése tréfába, szellemeskedésbe csap át a következő megnyilatkozásokban:

Ezer bocs meg egy nagy medve! Teljesen kiment a fejemből.

Szóltam a gépésznek, hogy ne kezdjék el nélkülünk.

A kellemetlenséget így lehet leplezni.

Adatközlőim a különböző szituációkban más-más módon reagálnának, vannak közöttük azonban olyanok is, akik mindössze két bocsánatkérési formát variálnak, és olyan is akadt, aki egyféle stratégia-együttest tüntetett fel négy szituációban: bocsánatot kért, beismerte hiányosságát és felajánlotta, hogy jóváteszi vétségét (1c. + 2b. + 4.).

A vajdasági beszélt nyelvben is előfordulnak azok a bocsánatkérési stratégiák, amelyek más nyelvekben, és amelyek megjelennek a magyarországiak nyelvhasználatában is. Az előfordulás gyakoriságában vannak hasonlóságok és különbségek is. A szégyent kifejező kategória nálunk is kis százalékban fordul elő (1aa.) A sajnálat kifejezése helyett (1a.) inkább a bocsánatkérés (1c. mellett) döntenek. A magyarországi anyagban található IFID-formák között vannak olyanok, amelyeket csak néhányan használtak: *legyen velem*

elnéző, ne vedd zokon, nézze el nekem, ha meg tud bocsátani, sorry és még néhány. Ilyen formák a vajdasági adatközlők nyelvhasználatában nincsenek. A vajdaságiak sem vállalják szívesen tetteikért a felelősséget, de ha lehetőség van rá, felajánlják a kár megtérítését. Ami a stratégia-együttesek előfordulását illeti, nincs összehasonlítási alapunk, ilyen adatokat a magyarországi anyag elemzése nem tartalmaznak, de feltehetőleg nagy számban fellelhetők, erre utal ugyanis Szili Katalinnak az a megjegyzése, hogy „elvétve fordul elő az, hogy a lehetőségek közül csak eggyel élünk” (SZILI 2004; 144). A kombinációk jellemzők lehetnek egy-egy szituációra. A magyarországi adatközlőknél is, mint a vajdaságiaknál, gyakori az IFID (1c.) + 3. és IFID (1c.) + 4. stratégia-együttes.

Az adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a különböző korosztályok nem egyforma mértékben érzékenyek a státuskülönbség, a társadalmi távolság és a hibázás erőssége iránt. Abban azonban vannak egyezések, hogy miként választják meg az arcvédő és arcfenyegető bocsánatkérési formákat.

Függelék¹

1. Egy ismerősének megígérte, hogy segít gyerekének megcsinálni a házi feladatot.

Erről azonban megfeledkezett. Ismerőse eljön önökhöz. Mit mond neki?

2. Az utcán gyerekek labdázna/fudballoznak. Önhez repül a labda, és visszadobja a gyerekeknek. Véletlenül azonban betöri az egyik ház ablakát. Mit mond a tulajdonosnak, amikor az megtudja, hogy ön volt a tettes? / Az utcán labdázta/fudballozta. Véletlenül betöröd az egyik ház ablakát. Mit mondasz a tulajdonosnak, amikor az megtudja, hogy te voltál a tettes?

3. A barátjával/barátnőjével megbeszélték, hogy együtt mennek moziba. Már húsz perce vár önre a megbeszélt helyen. Mit mond neki, amikor megérkezik?

4. Kollégája/tanára kéri vissza a kölcsönadott könyvet. Ma is elfelejtette visszahozni. Mit mond neki?

5. Egy nagyobb társaság előtt (jelen van igazgatója/egy tanára is) elmondja nem éppen jó véleményét egyik kollégájáról/évfolyamtársáról. Utána ez a kolléga/ évfolyamtársa maga elé áll, és azt mondja, hogy nem volt szép ilyeneket mondani róla a társaság előtt. Erre mit mond neki?/

Osztályfőnöki órán elmondod nem éppen jó véleményed egyik osztálytársadról. Óra után osztálytársad elé áll...

6. Képzeld el, hogy ön az iskola igazgatója. Késve érkezik az ülésre. Mit mond kollégáinak, amikor belép az ülésterembe? / Beszámolót kell tartania

¹ A válaszok kipontozott helyét nem jelöltem. A nyolcadikosok kérdőíve tegező formájú, és a szituáció hozzájuk van igazítva. A szituációk leírásának változatait is feltüntettem.

az egyik tantárgyból. Késve érkezik. Mindjárt vége az órának. Mit mond, amikor belép a tanterembe?

7. Vendégségben van. Véletlenül lelöki az asztalról az értékes vázát. Mit mond ebben a kellemetlen helyzetben?

Irodalom

- Brown, P. – Levinson, S. (1995): Univerzálíák a nyelvhasználatban: az udvariasság jelenségei = Siklaki István (1995, szerk.)
- Goffman, Erving (1995): A homlokzatról = Siklaki István (1995, szerk.)
- Láncz Irén (2006a): Vajdasági beszélt nyelvi vizsgálatok: A csantavéri diákok kérésstratégiái. *Hungarológiai Közlemények*, 2006. 2., 7–19.
- Láncz Irén (2006b): Vajdasági magyar beszélt nyelvi vizsgálatok: A kérés stratégiái. *Hungarológiai Közlemények*, 2006. 3., 12–23.
- Láncz Irén (2007): Vajdasági magyar beszélt nyelvi vizsgálatok: Az elutasítás formái. *Hungarológiai Közlemények*, 2007. 2., 7–24.
- Nemesi Attila László (2000): Benyomáskeltési stratégiák a társalgásban. *Magyar Nyelv*, 4., 418–436.
- Nyomárkai István (1998): A nyelvhasználat udvariassági stratégiái. *Magyar Nyelvőr*, 3., 277–283.
- Siklaki István (1995, szerk.): A szóbeli befolyásolás alapjai I–II., Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Suszczyńska, Małgorzata (2003): A jóvátevés beszédaktusai a magyarban. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX*.
- Szili Katalin (2004): Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata. Tinta Könyvkiadó, Budapest

HUNGARIAN SPOKEN LANGUAGE STUDIES IN VOJVODINA: FORMS OF APOLOGY

We can find the theoretical basis for the analysis of the forms of apology in the speech act theories and social psychology. In the first part of the paper the author presents the theories that tell us where apologies can be approached from. The second part of the paper gives the results of empirical examinations.

Apologies have several main strategies, and within the main categories there are subcategories. One can see the kinds of strategies that are used in various situations by various age groups from the presented data. The informants are schoolchildren, university students, and adults (teachers and professors). Informants of various age groups use the certain strategies in clearly defined situations in different proportions. Their choices are determined by internal and external factors, to be more precise, by social relations, social position, and the seriousness of the wrongdoing, and, at the same time, they can also be correlated with the precept of courtesy and of saving face. If the

wrongdoing is more serious, the speakers use strategies that mean losing face to a greater extent. Losing face does not bother them even if it casts a negative light on them as long as it helps towards rebalancing of the interaction.

Strategies, in most cases, become combined, and these combinations of strategies can develop into great many variants; nevertheless, some combinations are characteristic of certain situations.

Keywords: apology, situation, strategy, combinations of strategies, expression of regret, excuses, reparations, satisfaction for an offence, future avoidance, saving face, face-threatening act, courtesy

*A tanulmány a Szerb Köztársaság Tudományügyi és Technológiai
Minisztériuma 148026D számú projektuma keretében készült.*

MOLNÁR CSIKÓS LÁSZLÓ

LATIN MINTÁK A HIVATALI NYELVHASZNÁLATBAN

Latin Models in the Language of Administration

A középkori Európában a latin nyelvnek igen nagy volt a jelentősége, egységes nemzetközi nyelv szerepét töltötte be. Magyarországon a kereszténység felvétele nyitotta meg a kaput a latin nyelv és kultúra előtt. A latin nyelv mintegy nyolcszáz évig hivatalos volt Magyarországon, és mind a magyar köznyelvre, mind a magyar hivatali nyelvre hatást gyakorolt. A magyar szókészletnek számos eleme tanúskodik erről. A mai magyar hivatali nyelvre már nem jellemzők a latin szavak, a népnyelv viszont többet megőrzött közülük. A vajdasági magyar hivatali nyelvben szerb hatásra újítanak fel régi latin szavakat. A mondat szerkesztési latinizmusok közül főleg azok maradtak fenn, amelyeket más nyelvű hivatalosság is támogat, a történelmi Magyarországon a német, a mai Vajdaságban pedig a szerb.

Kulcsszavak: latin nyelv, magyar nyelv, hivatali nyelvhasználat, latin eredetű lexika, latinos szerkezet

A latin nyelv a középkori Magyarországon

A latin nyelv fontos szerepet töltött be Magyarországon István király uralkodásától kezdve egészen a szabadságharcig, mintegy nyolcszáz évig hivatalos volt. Ezt a szerepét csupán 1844-ben vette át a magyar. A latin nyelv és kultúra előtt a kereszténység felvétele nyitotta meg a kaput. A magyarok térítése összhangban volt Rómának azzal a törekvésével, hogy az internacionalizmus jegyében egyesítse Európa népeit, a keresztény vallással nemzeti és nyelvi különbségeikre való tekintet nélkül összekapcsolja őket. Marczali Henrik szerint sokan elfogadták ezt az idegenül hangzó tant, mert fejedelmük, uruk ezt jónak látta, alávetették magukat a kereszténységnek, mert ajándékot kaptak, mert talán egy új, hatalmasabb istenség segítségét remélték; elmondták a hiszekegyet vagy a miatyánkot, mint ahogy annyi más varázsigét szoktak elrebegni. A kétféle vallás összeforrt az emberekben, valószínűleg csak kevesen jutottak tudatára annak, hogy az egyik kizárja a másikat. Rájuk nézve a keresztény pap újfajta, talán tudósabb táltosnak látszott, a szentek tisztelete nagyon összefért azzal a hagyományos kultusszal, amellyel

ők őseik emlékét ünnepelték. Mindennek azonban édeskevéssé hatása lehetett az erkölcsre, az életmódra, a szívnek és a léleknek a nemesítésére. Hogyan is hasson a prédikáció idegen nyelven, hogyan nemesedjék az erkölcs, mielőtt akár tanításon, akár példán épülhetne a lélek? A római birodalom vidéki népessége is sokáig megmaradt pogánynak, a városiakok körében viszont könnyebben elterjedt a kereszténység. Maga a *paganus* (azaz pogány) megnevezés is azt jelenti eredetileg, hogy 'falusi'. Ebben az értelemben pedig jó ideig még pogány volt majdnem az egész magyar nemzet.

Igen sok időnek el kellett múlnia ahhoz, hogy a kereszténység külső jeleinek elfogadásához valami tartalom is járuljon, és még sokkal több idő kellett ahhoz, hogy ez az új tartalom többé-kevésbé háttérbe szorítsa a régi pogány hiedelmeket. A népszokások szorgalmas gyűjtése többek között azt is láthatóvá tette, hogy mennyi pogány felfogás lappang még manapság is a közömbösnek látszó, vagy éppenséggel vallásos szertartások és mondások meze alatt.

Az új hazába való költözés utáni évtizedekben az európai élet és szellemiség megrendítette a magyarság ősi hitét, a magyarok megváltoztatták vallásukat, de nem belső lelki szükségből, hanem politikai célszerűségből, vezérük iránti hódolatból, engedelmességből. Ennek a politikai érzéknek, ennek a világi felfogásnak a megtestesülése a magyar történelemben Géza fejedelem, Taksony fia. Az új hit semmit sem változtatott lényén. Továbbra is áldozott a régi isteneknek, akiket elődei tiszteltek, és amikor papja emiatt kérdőre vonta, nagyúri egykedvűséggel válaszolta: elég gazdag és hatalmas vagyok ahhoz, hogy megtehessem.

Érdekes kérdés, hogy noha az első nevezetes térítések a görög egyház folytatta, végül miért csatlakozott Magyarország mégis a nyugati, római egyházhoz. Minthogy a kereszténység befogadása, terjedésének előmozdítása Géza szemében kizárólag politikai jelentőségű volt, érthető, hogy azoknak a térítőknak nyitotta meg az országot, akikhez leginkább közeledett, és akiknek a barátságától a legtöbbet remélte. Olyanforma a viszony, mint ahogyan mostanában a politikai szövetségben levő államok gazdasági, kereskedelmi, vámkonvenciók által is kifejezik és fenntartják a kölcsönös barátságot. Ehhez a tisztán külső okhoz járult még a nyugati egyháznak akkori lendülete, összehasonlíthatatlanul nagyobb expanzív ereje. Úgy látszik, hogy a görögök ebben az időben teljesen lemondtak a Teofilaktosz pátriárka idejében megkezdett magyar misszióról, és csak az oroszok megtérítésére összpontosították erőiket.

A középkori Magyarországon az ún. hungarus-tudat háttérbe szorította a nemzetiségi és anyanyelvi különbségeket. Az országban több különböző nemzetiségű és nyelvű nép élt abban az időben, de ez nem veszélyeztette az ország egységét. Franciaországban, Angliában, Németországban és Olaszországban is hasonló alapokon nyugodott a nyelvi egység, már akkor, amikor

Magyarországon még javában járta az etnikai elemek hullámmása. A magyar nyelvnek nagyobb elterjedésére sokáig azért sem lehetett gondolni, mert irodalmilag kevésbé ápolták, mint a germán vagy a szláv nyelveket. Emiatt a magyar nyelvnek el kellett tűrnie a latin nyelv uralmát. Az egészen sajátos nemzetiségi viszonyok alapján könnyen megérthető, hogy az értelmiség, illetve az úgynevezett honoratior miért érte be mindenkor a hungarus (magyar) jelzővel anélkül, hogy bármilyen tekintettel lett volna tulajdonképpeni anyanyelvére és Magyarországon kívül lakó rokonaival való viszonyaira. Akár szláv, akár német, akár román nyelvű is volt az értelmiséghez tartozó állampolgár, valamennyi büszke volt erre. Amennyire közömbösnek látszott számára szűkebb nemzeti hovatartozása, éppen olyan kevésbé ügyelt az etnikai hungarus a nyelvi magyarságára. A nemzeti érzés az akkori felfogás szerint nem a nyelven, hanem a politikai nézeten alapult.

A magyar nép azért nem törődött teljesen bele abba, hogy államiságát, kultúráját más nyelv által juttathatja kifejezésre. Időnként harcba szállt saját nyelvének érvényesüléséért. Az egyik ilyen fontos alkalom a reformáció megjelenése volt, amely többek között a vallás nemzeti nyelvűségéért szállt síkra, a másik pedig a felvilágosodás, amely a nemzeti nyelven való műveltséget hirdette. A nyelvújítás aztán alkalmassá is tette a magyar nyelvet a tudományos gondolatok kifejtésére, a reformkorban pedig hivatalossá is vált. Erre azonban már jóval korábban is sor kerülhetett volna. A XV. században Mátyás király felvilágosult fejedelemként sokkal többet tehetett volna a magyar nyelv felkarolásában, mint amennyit tett, és akkor a magyar nemzeti irányzat irodalmi törekvéseiben hathatósabban és erősebben nyilatkozott volna meg, mint ahogyan ez az abból a korból ránk maradt magyar írásos emlékekben kifejezésre jut. Attól az uralkodótól, akinek abban a korban a legszebb könyvtára volt Európában, akiben a festőművészet, az építészet, a klasszikus irodalmi emlékek iránt olyan rendkívüli érzék volt, bizonyára el lehetett volna várni, hogy saját nemzetisége iránt legalább annyi érzéket mutasson, amennyit például annak a kornak francia és német fejedelmei hazájuk nemzeti irodalma iránt tanúsítottak.

A latin nyelv mint a középkori magyar állam hivatalos nyelve igen nagy hatást gyakorolt a magyarra, azon kívül, hogy a magyar írás alapjául a latin betűk szolgáltak. Magyarországon a középkortól kezdve fontos szerepet töltött be a latin mint a nagy és a helyi politika (kancellária, úriszék, vármegyei ítélkezés) nyelve, feltehetően magyarul is tudó, beszélő, tolmácsoló tisztviselők, jegyzők, írnokok közvetítettek a hatóság és a nép között. Ezt a jól mutatják a vármegyei iratok, az urbáriumok, a különféle perekről készült jegyzőkönyvek egyes nyelvi állapotról tanúskodnak. A latin terminológia a magyar jogi nyelvet alapvetően meghatározta.

Régi magyar irodalmi művekben, hivatalos szövegekben latin szavak, szókapcsolatok, sőt egész mondatok is megjelentek. Íme két idézet Gyulafehé-

vár városnak négy évszázaddal ezelőtti jegyzőkönyvéből: A. respondit cum solita protestatione: Az te propositiód nem elég magad mentségére, merth ahol forgatod az kapa dolgát, akárkié lött légyon az kapa, az én mivesömnél volt. Szép szóval szólítottalak róla, hogy el ne vödd, de the akaratom és kedvem ellen elvötted az kapát. Az én házam nemös ház lévén, magam is nemös szömély lévén, mingyárt itth esött az potentia, mellet the magad sem tagacz, hogy mikor el nem hattam volna vinni, hogy velem viaskottál. Sőt azt montad, hogy vagy olyan nömös aszszony, mint én, ezközben arczul is chaptál, kit mi megbizonítunk. Mivelhogy pedigh ezt chelekötted rajtam és házamon, az fölöl meghírth penát[!] meghvárom rajtad, si juris, sőt mindönöket szabad legyen doceálnom. Liceat. – Chizár Mátyás dicit contra relatoriam: Ím, látom, hogy relatoriáját exhibeállya az törvény, az mire kibocsátotta volt ötet, hogy telyességessön meghneveztem én, hogy Kopaz Mártonth szittam. Ím, hallom, hogy eggik mongya, hogy mikor az aranyath mutattam, hogy neveztem akkor Kopaz Mártonth, de az szitokban eggik sem mongya, azért az fölül meghírth poenát megh várom íteltetni. Protestálok is, hogy ha az törvény futamnék[?] emléközik arra kegyel-metek, hogy akkor is, in prima, contendáltam volt az holt embör felől való keresetről, az appellatióban szabad legyön forgatnunk. Liceat plura. Hasonló példákat Torda városnak XVII. századi jegyzőkönyveiben is találhatunk: Ha ki az transmissioban part akar venni tempore appellationis, az szék előtt róla protestallyon és az prothocolomban beírassa, ő is 15 nap alatt in paribus kivegye mert ha intra decimum quintum diem ante obsignationem, ki nem veszi, azután ki nem veheti, nisi per literas praeceptorias Suae Maiestatis. De ha úgy történnék, hogy az notarius az írására az 15 nap alatt el nem érkezhették, ex gratia sedis 8 napigh íratassék megh, de ha ki maga negligentiaja miatt praetermittallya és parancsjo laltal kénszerittetik kivenni, tempore obsignationis prohibeallya az bepecsjéltéstől, és nyolcad napig be ne pecsjéttellyék, ha az nyolcad nap alatt is gondot nem visel reá, obsignalván annak módgya szerént, ad manus partis apellantis administraltassék az transmissio. – Anno 1650 die 21 mensis Martii. In communi congregatione dominorum senatorum deliberatum. Ő kegyelmek egész tanácsjul végezték, hogy az mostani drága üdökhöz képest az szőlőmieseknek az esztendőben ilyen renddel fizessenek: Az férfi embernek, karózónak, kapásnak adgyanak per diem den. 10, kétczer enni, felestökömön és ebéden. Az asszony embernek per diem adnak den. 8. Ha kik ezt átalhágának, szabadcsjágot attak ő kegyelmek ugyan imponallyák, hogy 12 forint kötelesség alatt tartozzanak az szőlős dékányok, minden kegyelem nélkül, három forint ára zálagát elhozatni, megbüntetni három forintigh, ha kik comperialtnak.

Magyar–latin lexikai párhuzamok

A latin szavak és szóelemek számos modern nyelv műveltségyszavainak állományába beépültek, továbbá a mesterséges nyelvekben is fontos szerepet töltenek be. A latin kultúra és a latin nyelv ezernyi csatornán áramlott és áramlik továbbra is életünkbe. Sok latin alapú (elsősorban nemzetközi) szó található a mai nyelvekben, mint például az angolban, ahol a francia közvetítésével a latinból származó szavak aránya rendkívül nagy, az Oxford Dictionary szerint a ma használatos angol szókészletnek mintegy fele a latinra vezethető vissza (az elvont fogalmak jelölőinek zöme latin eredetű). A magyarban is sok lexéma és frazéma származik a latinból, de egyes szavak és kifejezések annyira beépültek a magyar nyelvbe, hogy latin eredetüket már észre sem vesszük. Ki gondolná, hogy a **persze** latin eredetű, a 'magától értetődik' jelentésű *per se intellegitur* kifejezésből rövidült le. Egy gyakran használt, ma is vulgárisnak és ezért nyomdafestéket kevésbé tűrőnek számító szavunk, a **kakál** is latin eredetű (pedig már teljesen magyarnak véljük), igen régi átvétel a *caco, cacare* igéből.

Közismert dolog a magyar nyelvnek tömörítésre való hajlama. Számos más nyelvhez viszonyítva a mienk egy szóval nevez meg olyasmit, amit más nyelvek szókapcsolattal jelölnek. A magyar nyelv ezért inkább szintetizálónak tekinthető, az angol, a francia, a szerb pedig jobbra analizáló. Ragozó jellege miatt a magyar szintetizálásra való hajlama érthetőbb, mint a flektáló latiné (mi előjárók, prepozíciók helyett ragokat illesztünk a szavakhoz). Vajon ebből az következik, hogy a magyar szintetizálóbb, mint a latin?

Ha egybevetjük a magyar és a latin nyelv szókészletét, úgy tűnik, hogy csakugyan így van. Bizonyos lexikai egységek esetében ugyan a latin mutatkozik tömörítőbbnek a magyarnál, de mégis az a gyakoribb jelenség, hogy a latinban találunk szókapcsolatot egy-egy magyar szó megfelelőjeként. Leginkább összetétel szerepel ezekben az összefüggésekben: pásztorkiány – *puella pastoralis*, karvezető – *cantorum rector* v. *regens chori*, levélhordó – *tabellarius publicus* v. *litterarum baiulus*, alelnök – *praeses vicarius*, féltestvér – *frater germanus*, álnév – *sub alineo nomine*, őserdő – *silva letusta*, túlérő – *nimia potentia*, trónörökös – *successor regni*, túlérő – *nimis maturus*, arcél – *imago obliqua*, anyanyelv – *sermo patricus*, aranypálca – *baculum aureum*, főpap – *pontifex maximus*, hazaáruló – *proditor patriae*, hadmentes – *immunis militia*, istenfélelem – *metus deorum*, családapa – *pater familias*, napkelet – *sol oriens*, gyászruha – *letis sordida*, közjólét – *salus publica* stb.

Érdekes, hogy a magyar **lélekjelenlét** szó éppen a latin *animi praesentia* tükörfordítása. A higgadtság, a nyugodtság és a józanság főnév is hozzá hasonló jelentést fejez ki. Szintén tükörszó a háttralék – *restantia* és a láttamoz – *vidomere*.

Számos magyar igekötős igenek szókapcsolat a latin megfelelője: felbőszül – *in furorem verti* v. *in insaniam incidere*, megtizedel – *decemplicem*

facere, odaéget – *urendo penetrare*, szétharap – *morsu dividere*, átül – *sedem mutare*, áttelel – *per hiemen servare*, megfutamodik – *fugam capessere*, meglakol – *poenam pendere*, megnéz – *oculis collustrare* stb.

A latinul szókapcsolattal kifejezhető magyar szavak közt viszonylag kevés a tőszó, az ilyenek tehát inkább kivételnek számítanak. Pl. gáz – *spiritus naturalis*, áll – *mentum geminatum*, piskóta – *panis dulcis*. Zömmel képzett szavakat találunk: bűnhődik – *poenas dare*, hátrál – *pedem referre*, neheztel – *aegre ferre*, bíraskodik – *iudicium exercere*, találkozik – *obviam ire alicui*, származik – *originem ducere* v. *originem trahere*, trombitál – *tuba canere*, porol – *pulverem movere*; továbbá: fedélzet – *constratum navis*, tojásdad – *ex longo rotundus* v. *ovo similis*, fölény – *numerus superans*, gyermektelen – *orbis liberis* stb. A ragos, ill. jeles szóalakok közül megemlíthető a hajnalban (*prima luce*), az ellenségesen (*infestis armis*), a haragosan (*ira permotus*), a haragból (*ira incesus*), az idősebb (*maior natu*), a legőregebb (*natu maximus*) stb.

Némely esetben a magyar szóval nem vagy nemcsak két latin szó kapcsolata állítható párhuzamba (azzal, hogy az előljárót nem tekintjük külön szerkezeti tagnak), hanem három vagy több szóé. Erről a következő példák tanúskodnak: helyesírás – *formula ratioque scribendi*, lázadó – *rerum novarum cupidus*, kalandor – *homo variis casibus* v. *homo variis actatus*, postás – *rei vehicularie minister*, áthidal – *pontem facere in re* (de *ponte coniungere* is lehet), ősember – *ille primus homo*, ősnyelv – *prima alla lingua*, haszonélvezet – *reditus ad mortem durantes*, benősül – *connubium alicuius familiae adaptisci*, túlnépesedés – *nimis magna populi copia* stb.

Nem szabad szem elől téveszteni azt a tényt, hogy a latin holt nyelv, úgy-hogy az újabb kori fogalmak jelölésére használói olykor körülírást alkalmaznak, ez pedig nincs mindig összhangban a klasszikus latin nyelv tömörítő hajlamaival.

Latin elemek a magyar hivatalos nyelv szókészletében

A mai magyar hivatalos nyelv szókészletében a latin elemek különféle-képpen jutnak kifejezésre. Egy részük már többé-kevésbé átadta a helyét a megfelelő magyar szónak, így a *testamentum* helyett a végrendelet használatos, a *kontraktus* szót a szerződés váltotta fel, a *paragrafus* jelentését a cikkely vagy a szakasz hordozza, *fiskus* helyett ügyészt mondanak stb.

A **paragrafus** főnév azért még állja a sarat. Elsődleges jelentése 'törvényekben, szabályzatokban, tudományos vagy felsoroló művekben egy kisebb, önálló rendelkezést, mondanivalót magában foglaló rész; szakasz, cikkely' (Pl. Ez a törvény százhusz paragrafusból áll.) Előfordul továbbá (rendszerint többes számban) 'jogszabály, törvény, rendelet' értelemben (Pl. Szomszédom jártas a paragrafusokban.), gyakran rosszzalóan a törvény betűjére, az írott törvényre, szabályra mondják. (Pl. A paragrafus mellette szól;

Csak a paragrafust látja.), olykor pedig jogcímre utalnak vele (Pl. Majd csak találunk rá paragrafust, hogy ott foghassák.). Ezenkívül a szakasz, cikkely élére tett és sorszámmal ellátott jelre, a paragrafusjelre(§) is utalhat a paragrafus főnév.

Az **akta** főnév már jórészt köznyelvi lett, olyan iratra; ügyiratra utalnak vele, amely bizonyos (főleg közigazgatási vagy igazságszolgáltatási) hivatalnak, hatóságnak a szempontjából eredetinek számít. Az *ad akta tesz valamit* egyrészt azt jelenti, hogy elintézés után ügyiratot irattárba tesz vagy tétet, másrészt pedig hogy a maga részéről lezártnak, befejezettnek tekint valamely ügyet, többet nem foglalkozik vele; a *félreteszi az aktát* értelmében, hogy az ügy elintézését halogatja, az ügyet leveszi a napirendről stb. Rosszallóan bürokratikus ügyintézés során készített iratra vonatkoztatják: Aktákat gyárt. Az **akták** megnevezés egyébként összetartozó ügyiratokat, bizonyos személyre, meghatározott ügyre vonatkozó iratok csomóját jelöli.

A tudományos szóhasználatban az akta tudományos akadémiának, egyetemnek vagy más tudományos intézménynek egy-egy tudomány szakba tartozó értekezéseket, cikkeket világnyelveken közlő folyóirata vagy időszakos kiadványa, sorozata. Jogtudományi értelemben az akták diplomáciai, hatósági, bírósági tárgyalásokról készült feljegyzéseknek, jegyzőkönyveknek a gyűjteménye. A történettudomány számára a magyar országgyűlés iratait latin, majd latin és magyar nyelven közlő 1844 előtti időszakos kiadványok sorozatai az akták.

A **cítál** ige egyrészt személyre vonatkozik 'beidéz, valahova rendel' jelentésben használatos, másrészt szövegre, szövegrészre, szóra, amelyet hivatkozásul, igazolásul pontosan ismételnek idéznek. Régen tárgyatlanul is előfordult. (Pl. Horatiusból citál.)

A **fiskus** főnév teljesen elavult mind jogtudományi értelmében, mind hivatali jelentésében. Ma már nem utalnak vele az államra mint legfőbb vagyoni jogi, pénzügyi szervre, hatóságra; vagy az államkincstárra, és az államügyészt sem nevezzük fiskusnak

Más latin eredetű hivatali szavak is kirostálódtak ugyan a hivatali nyelvből, mégis fennmaradtak a magyarban, úgy, hogy népnyelvivé váltak, mint például az árenda, a passzus, a juss, a fiskális, a prókátor, az instancia stb.

Az **árenda** főnév manapság régiesnek, illetve népiesnek számít. Elsősorban a haszonbérletért fizetendő díjra vagy szolgáltatásra, magára a haszonbérre vonatkozik (pl. Az idei árenda még nincs kifizetve). Utalhat továbbá haszonbérletre (Pl. Árendába adta földcskéjét.). Az árenda főnévből igét is alkottak, ez az **árendál**, szintén népies, régies szó, jelentése 'földet, házat haszonbérbe vesz; bérel'. (Pl. Majd árendálunk hozzá valami jó földet). Az **árendás** szó főnévként haszonbérlet; bérlet jelöl. (Pl. A ház az árendás kezére került), melléknévként pedig olyan földbirtokra, házra, rétre stb. utal, amelyet valaki haszonbérbe vett. (Pl. Egy árendás rétjük is volt az árterületen.).

A közigazgatási vonatkozású **passzus** főnév 'marhalevél, járlatlevél, járlat' értelemben fordul elő a népnyelvben. (pl. Kiváltotta a passzust, hogy vásárra vihesse a tehenet.). A vajdasági magyarok szóhasználatában (nyilván szerb hatásra) felújították a passzust, de jobbra külföldre való utazáshoz szükséges útlevélre utalnak vele.

A népies, régies **juss** főnév elsősorban 'valakit megillető örökség, örök-rész' értelemben fordul elő különféle kifejezésekben (kikéri a jussát, követeli a jussát, megkapja a jussát; elherdálta a jussát.) Utalhat továbbá valakit megillető, törvényes, törvény adta igényre. valakit megillető, neki járó, számára engedélyezett, biztosított jogra, lehetőségre, jogosultságra, követelésre, illetve. valamely örökséghez való jogra, jogos igényre (jussa van hozzá; megilleti a juss; ez az ő jussa; nem enged a jussából, ősi jusson követeli, nem hagyja a jussát; jusst formál hozzá stb.). A juss főnév származéka. a népies **jussol** ige tárgyasan is és tárgy nélkül is előfordul 'örökségen való osztozáskor örökségként kap valamit' jelentésben. (Pl. Nem sokat jussolt a szülei után.)

A **fiskális** főnév régies, bizalmas, gyakran rosszálló, jelentése 'ügyvéd' (Pl. Mit gondolsz, te kis fiskális?) Ugyanebben az értelemben a **prókátor** is megjelenik. Érdekesen jellemzi a fiskális megnevezést Jókai Mór: „A prókátornépnak többféle kategóriái vannak; az „ügyvéd” az csak csipeget, a „fiskális” az ellenben markol.” A vajdasági magyarok körében újabban melléknévként is használatos a **fiskális**, miután az adóhatóság Vajdaságban is kötelezővé tette a kereskedelemmel és a szolgáltatásokkal foglalkozók számára a számlaadást, mégpedig olyan digitális pénztárgépek segítségével, amelyek feltüntetik a vállalkozó adószámát, a vásárolt termék kódjelét, az elszámolt adót stb. Szerb nyelven *fiskalna kasa* a neve az ilyen hatóságilag ellenőrzött pénztárgépnek. A vajdasági magyar szóhasználatban ennek mintájára **fiskális kasszát** mondanak. Magyarországon már a kilencvenes években bevezették az ilyen kasszák használatát. Ott azonban nem fiskális kasszának nevezik őket, hanem csak **pénztárgépnek** vagy **kódjeles pénztárgépnek**. Az ellenőrizhető pénztárgép megkönnyíti az adóhivatal tevékenységét, és nagy lépést jelent a feketegazdaság elleni küzdelemben. A kódjeles pénztárgép a gazdálkodást segítő eszköznek is számít, kizárja az ármegállapítással kapcsolatos tévedés lehetőségét, az ilyen pénztárgép blokkja a vevőt érdeklő összes árinformációt tartalmazza.

A népies, régies **instancia** főnév eredetileg kérvényre, folyamodványra vonatkozik. Pl. Instanciákat adott be a hatósághoz.), a népnyelvben hosszas kérést, faggatást is jelölnek vele. (Pl. Semmi instanciára nem volt hajlandó elmenni.). A jogtudomány a sorozatbeli helyzetet meghatározó jelzővel valamely fölé- és alárendeltség viszonyában levő hatóságra, főként bíróságra; fórumra vonatkoztatja. Ebben a jelentésében (szerb mintára) a vajdasági magyarok is használják. (Pl. Végigjárt már minden instanciát.)

Más nyelv közvetítésével is kerülnek latin szavak a magyarba, vagy legalábbis felélednek. Zimányi Árpád szerint az utóbbi évek fejleménye, hogy jó néhány latinizmus angol hatásra újul meg vagy válik mindennapossá. Tudvalevőleg az angol nyelv szókészletében számottevő latin elem található, és mostanában egyre több kerül át közülük a magyarba, egyrészt fordítások útján, másrészt az angolnyelv-tudás terjedése miatt. Valójában ezek az angol közvetítéssel érkező latin szavak nem újak nyelvünkben, megvan a múltjuk, ám újraéledésük több esetben értelmezési gondokat hoz magával. Főleg a politikai, közéleti nyelvben, illetőleg a sajtóban találkozhatunk újabban a formális és a formálisan használatával: a szenátus formálisan elfogadta Clinton javaslatát; formálisan támogatják a törvényjavaslatot; az ENSZ formálisan megszavazta a határozatot. A magyarban a formálisan jelentése: formailag, forma szerint, alakilag. Igen ám, de kimondatlanul is hozzáértődik bizonyos sajátos jelentéstartalom, amelyet az idegen szavak szótára már megnevez: a látszat kedvéért, látszatra. Más megközelítésben úgy is érthetjük a fenti mondatokat, hogy formailag ugyan elfogadták a javaslatot, ám komoly ellenvetések voltak vele szemben, és csak a rend kedvéért szavazták meg. Pedig a hírek megfogalmazói egyáltalán nem erre gondoltak. Mivel a legtöbbször hírügynökségi jelentések magyar fordításában találkozunk ezzel a szóval, valószínűleg angol tükörfordításról beszélhetünk. Ám az angol *formally* pontos megfelelője: hivatalosan. Ezt az utóbbi jelentést még nem tartalmazza az Idegen szavak és kifejezések kézi szótárának legújabb és legbővebb kiadása sem. A félreértések elkerülése végett tehát továbbra is célszerű különbséget tenni a formálisan és a hivatalosan szó között. Az utóbbival már egészen más megvilágításba kerülnek a fenti mondatok: a „hivatalosan elfogadták Clinton javaslatát” kijelentés azt feltételezi, hogy már korábban is támogatták az elnök indítványát, és számottevő ellenvetések nem is voltak vele szemben. Maradjunk továbbra is a témánál, pontosabban a formális ellentéténél. Az utóbbi években többször előfordult, hogy informális kormányülést tartottak, vagy informális, tehát kötetlen, nem hivatalos találkozókat bonyolítottak le. Ám sokan nincsenek tisztában az idegen szó jelentésével. Egy főiskolások közötti felmérésből kiderült, hogy közel felük vagy nem értette, vagy félreértette az informális melléknevet. Sokan és úgy gondolták: információs, informatív kormányülésről van szó, amelyen tájékoztatják egymást a kormánytagok. Ez a félreértés jelzi, hogy jobb megmaradni az egyértelmű magyar megfelelőnél, főleg a nagyközönségnek szánt anyagokban. A legfrissebb jelenségnek tarthatjuk, hogy a tiszai ciánszennyezés kapcsán sokszor nyilatkoztak az illetékesek a monitoring rendszer kiépítésének fontosságáról, a folyamatosan végzendő monitoring tevékenységről és a monitoring feladatokról, sőt – ígésítve – monitorozásról is szóltak. Valójában megfigyelőrendszerről, figyelőszolgálatról, ellenőrzésről van szó. Egyes intézményekben már régóta működnek monitoring osztályok, azaz figyelőszolgálatok. A **monitoring** szaknyelvi eredetű, a sajtóban a leg-

újabb jövevények közé tartozik: használata angol hatást tükröz. Előzménye a nálunk is ismert latin eredetű *monitor* (kis hadihajó, valamint ellenőrző vevő- vagy más készülék), és ennek az angolos származékával van dolgunk.

A vajdasági magyar hivatalos nyelvben szerb hatásra jelentkezőnek bizonyos latin eredetű szavak, mint például a *statútum*, a *projektum*, a *referendum*, a *tranzíció*, a *rebalansz*, az *arondáció* stb.

A **projektum** főnév Magyarországon régiesnek számít, ezért terjedt el helyette néhány évvel ezelőtt az angol projekt (amelyet kezdetben angolosan *dzs-vel* mondtak, és csak később tértek át a *j-s* ejtésre). Jelentése 'terv, tervezet, elgondolás'. Nálunk közkeletű szó (mivel a szerb nyelv is él megfelelőjével, a *projekat* főnévvel). Például: A Vajdasági Fejlesztési Alapból eszközöket különítenek el a tartomány háztartásai gázosításának fejlesztési projektumaira. – Ezzel a projektummal befejeződött a nyugat-bácskai körzet mind a négy községének gázosítása. – A rendezvényeken interdiszciplináris (tudományos és művészeti) projektumok keretében különböző országokból való művészek szerepeltek.

A **statútum** szónak egyrészt 'alapszabály', illetve 'szabályrendelet' értelmű van, másrészt szervezeti szabályzatot is jelent. Már a Werbőczy-féle Tripartitumban is szerepel: „A statútum, amelyet közönségesen végzeménynek nevezünk, az országnak olyan valamely közös joga, a melynek törvényereje van. És statútumnak mondjuk, mert mintegy állandóképen; stabiliter; és erősen van elrendelve, vagy mivel mintegy a közállapotot határozza meg. Gyakran pedig a polgári jog elnevezése alá is esnek a statútumok.” (Tripartitum) A délvideki magyar hivatali nyelvnek gyakori eleme. Éppen folyamatban van Vajdaság Autonóm Tartomány statútumának a vitája.

Angol mintára, szerb közvetítéssel került újfent hozzánk a **tranzíció** főnév. Ez azonban nincs közvetlen kapcsolatban az 'átmenés, átpártolás; átjáró' jelentésű latin *transitio* főnévvel, inkább az angol *transition* ('átmenet, átmenés', illetve 'változás, változtatás') magyar megfelelője. Esetünkben a tranzíció sajátos átmenetre utal, nevezetesen arra, amely a kelet-európai országokban lejátszódó rendszerváltással jár együtt, amikor a szocialista társadalmak tökéletes társadalommá szerveződnek, többnyire a tervgazdaságból a piacgazdaságba való átalakulás útjára lépnek. A tranzíció, a piacgazdaságra való átmenet egyáltalán nem zökkenőmentes. Kiderült ugyanis, hogy a valódi piac mind képességeinket, mind anyagi javainkat a kereslet és a kínálat által szabott kíméletlen törvények alapján veszi számításba. Amiről az elmúlt negyven évben esetleg azt hittük, értékes, arról sokszor kiderült, hogy a piac szinte semmire sem tartja. Amit pedig olykor haszontalan kacatnak kiáltott ki a régi rendszer, arról gyakran bebizonyosodott, hogy a valódi piacon meglehetősen nagy értékű. Azok, akik olyan dolgok és képességek birtokában voltak, amelyek a piaci viszonyok között felértékelődnek, rövid idő alatt tetemes nyereségre tehettek szert. Ez az úgynevezett tranzíciós nyereség.

A latin nyelvvel tehát napjainkban is találkozunk, de nem közvetlenül, hanem olyan szavak révén, amelyek a latinból kerültek valamilyen módon a magyarba. A példák segítségével csupán szemléltetni szerettem volna latin eredetű hivatali szavaink sorsának változatosságát.

Latinosságok magyar hivatali nyelvben

A latinosság vagy latinizmus olyan kifejezőmódot jelent, amely a latin nyelvre jellemző. Nyilván, hogy magában a latinban érénynek számít, ha viszont más nyelvben alkalmazzák, akkor problematikusnak minősülhet. A régi magyar irodalomba számos latinosság került az egyházi, hivatali és tudományos latin nyelvhasználatból. A régi magyar nyelvemlékek többnyire latinból való szolgai fordítások, szóhasználatukban, kifejezőmódjukban, mondat szerkesztésükben számos latinosság található. Különösen az igergo-zásbeli utánzások vették be magukat a régi magyar irodalom nyelvébe. Például: Nem tudták, ki követte légyen el e tettet, A vonatkozó névmásnak mutató névmás helyett való latinos használata is sokáig kísértett, Pl. melyhez miután = miután ahhoz.

A latin mintára használt kifejezések, fordulatok különösen a kereszténység felvétele utáni századokban voltak gyakoriak. Az igaz, hogy sokat köszönhet a magyarság annak, hogy merőben más fogalomkincsű, eltérő gondolkodásmódú lévén a nemzetközi jellegű latin nyelv közvetítésével bekapcsolódhatott az európai műveltség áramába, viszont ezáltal nem juttathatta kellőképpen kifejezésre saját nyelvét. A kódexek készítői nemegyszer szolgai módon fordították a latin szövegeket, a latin nyelv nagy tekintélye folytán a mohácsi vész után is hosszú századokon át szabadon kerültek a magyarba különféle latinos szerkezetek. A római katolikus egyháznak még napjainkban is a latin a hivatalos nyelve; az állami élet és a joggyakorlat egészen a XIX. századig jórészt latinul folyt. A tanult emberek a latint anyanyelvnek (*lingua paterna*) minősítették a magyarral, az anyanyelvvel (*lingua materna*) szemben. Ha a két nyelv szerkezete eltért egymástól, a korabeli nyelvművelők nemegyszer a magyarban is a latinos kifejezést mondták követendőnek.

Többnyire csak a felvilágosodás korától igyekezett a magyar nép a maga nyelvét használni az állami és a tudományos élet különféle területein, és a főlöleges vagy olykor zavaró latinosságok elleni társadalmi küzdelem is javarészt a XIX. században folyt le. Ma általában nem kerüljük a latin mintájú tükörszókat és tükörkifejezéseket. A latinból való szó szerinti fordítás ellenére ezek ugyanis jól szolgálják a magyar nyelvű kommunikációt. Pl. előítélet (*praeiudicium*), tulajdonnév (*nomen proprium*), mutató névmás (*pronomen demonstrativum*), gyökeres (*radicalis*) stb.

Ahol a magyar nyelvi rendszer eltér a latinétól, ott helytelen a szolgai utánzás. Így valaha a magyarban is követni akarták a latinos többes használatot az effajta mennyiségjelzős szerkezetekben: két úrfiak, három kirá-

lyok. A mondást, vélekedést jelentő igék mellett az írott nyelv régen gyakran élt tárggyal bővített főnévi igenévvel (accusativus cum infinitivo). Ehelyett is a magyarosabb mellékmondatot kell megtartanunk. Pl. Látom a vonatot közeledni. (Látom, hogy közeledik a vonat.). Latinos a célhatározónak beálló cselekvésű melléknévi igenévvel való kifejezése is. Pl. A veszekedést elkerülendő, elbeszélgettem velük. (Elbeszélgettem velük, hogy elkerüljük a veszekedést.)

„Sokkal kevésbé érzik mai nyelvünkön a latin, mint a német nyelv hatása, de annál nagyobb volt az a régi magyar irodalomban, amikor az emberek egész műveltsége, az egyháznak és tudománynak nyelve a latin volt” – mondja Szvorényi József. Szerinte a legfeltűnőbb latinosságok a következők: 1. A többes szám használata számnevek után: sokak, kevesek többek jelenlétében, némely tudósok, mindenckelőtt, mindenckfelett, mindenszentek, háromkirályok stb. 2. Latinos a tárgy némely ige mellett határozó helyett. Például: féli az Istent, a maga útját járja, „S nyögte Mátyás bús hadát Bécsnek büszke vára.” (Kölcsey: Himnusz.) 3. Az állítmányi jelző és értelmező latinossága: Első lépett a terembe és utolsó távozott onnan (elsőnek vagy először). A vezér követeket küldött az ellenséghez, békét kérendő. „Szegegy honvéd jövök, kérni egy falatot.” (Arany: Koldusének.) 4. A szenvedő igeragozás a magyarban szintén latin hatást mutat. Szvorényi korában már csak a hivatalos és az egyházi nyelv használta, a köznyelv csak néhány szóban, fordulatban él vele: megszületik, dicsértessek, méltóztassék, tisztelettel viseltetik, engedtessek meg nekem stb. 5. Az igemódok használatában is van latinosság. A régi magyar írók mindig föltételes módot használtak azokban a mellékmondatokban, ahol a latin coniunctivust (elsősorban időhatározói mellékmondatokban, de másfajtaiban is: „Mikoron a farkas báránt ennék, az teteme (csontja) történet szerint (történetesen) az torkába akada.” (Pesti Gábor: Esopus fabulái); „Meggondolá, hogy nem volna rózsavirágnak ideje.” (Érdy kódex.) Ez a módhasználat még Vörösmartyra is jellemző, pl.: „És te, Isten, aki fölkenettél, Hogy viselném földön képedet.” (Vörösmarty: Salamon.)

Egy nagybecskereki tanár, Kemény István (családi nevén Stein) is foglalkozott a latin nyelv hatásával *Latinosságok a magyar irodalmi nyelvben* című művében (Nagy-Becskerek. 1884.) Ez a kegyesrendi áldozópap és tanár 1856. augusztus 7-én született Veszprémben, Tanári működését 1881-ben kezdte meg a nagybecskereki gimnáziumban. 1884-ben bölcsletdoktori oklevelet szerzett. 1888. dec. 11-én hunyt el Nagybecskerekén tüdővészben.

Simonyi Zsigmond megállapítja, hogy az élőbeszéddel szemben leginkább a tekintély szentesítette stílusfajok ragaszkodnak a hagyományhoz, mint az egyház nyelve (dicsértessek a Jézus Krisztus > dicsérjük Jézus Krisztust, mi atyánk, ki vagy mennyekben > mennyei atyánk) és a hivatalos nyelv (a törvények, a közigazgatás s az igazságszolgáltatás nyelve). Ezek elmaradnak

a nyelvnek természetes, eleven fejlődésétől, az utóbbi pedig tele van érhetetlen, szokatlan kifejezésekkel, latinos, németes fordulatokkal.

A hivatali nyelv egyik jellemzője a terjengősség, az általánosságra, személytelenségre törekvés. Kizárólagos használatuk fantáziátlanságra, gondolkodásbeli restségre utal, egyhangúvá teszi a stílust. A terjengős megfogalmazásokat egyszerűsíthetjük: büntetést kell alkalmazni - büntetni kell, módjában áll - megteheti, rendkívüli hatással bír - nagy hatású, rendkívüli, eredményt ér el - eredményes, elbírálás alá esik - elbírálják, felmerül az igénye - igénylik, intézkedést foganatosít - intézkedik, vitát folytat - vitázik, irányítást gyakorol - irányít, állásfoglalást hoz - állást foglal, érvényre jut - érvényesül, kivételt képez - kivételes, megvalósításra kerül - megvalósítják, erősödést mutat - erősödik, elismerésre talál - elismerik, igényt támaszt - igényel, bírálat tárgyává teszi - megbírálja, hivatkozás történik rá - hivatkoznak rá, fejlesztést végez - fejleszt, felügyelete alá von - felügyel stb.

A hivatali nyelvre jellemző terjengős kifejezéseknek egy része a latin nyelv hatásával magyarázható. jegyzőkönyvbe vesz - in tabulis consignere, szót ad valakinek - loquenda aures praebere, él valamivel (pl. jogorvoslattal) - uti aliqua re, minek folytán - que re, adandó alkalommal - data occasione.

Gyulafehérvár város régi jegyzőkönyvében többek között a **vallást tesz** ('vall'), a **hitet kér magának** ('higgyék el neki'), és a **testamentumot tesz** ('végrendelkezik') kifejezés szerepel: Mel jámbor személyök előtt **vallást is tött** ez fellyül megnevezett[!] Zabó Gergel, hogy szoha ezt az Barbél Gáspárt, szem maradékitt örökké az háznak bírásában meg nem háboríttya, szem szemmi atyafia, szem örökese. - Mielőttünk, úgymint Baraniai Szabó István feiérúári bíró előtt és Seütő István előtt **vallást tesz** Kopaz Pálné. - Pinárdi Pálné hite szerénth **vallást tón** az szék színén, hogy az mely házhelyet Deöbröczöni Zabó Gergely itth FeiérVárat lakó vött volt Rostás Orbánnétul fl. 12, mely házhely vagyon itth FeiérVárat az Teouis uczában, Margitai Zabó István és Eött[v]ös István szomszédságában, annak az házhelynek az árrát, szömével látta, hogy megatta Zabó Gergely Rostás Orbánnénak és felele is Rostás Orbánné mindönök felől, hogy soha Zabó Gergölt meg nem háboríttya az nekie adott házhelynek uraságában. - Sakmáry Sígártó János uram bíróságában. Nuro Jánosné asszonyom **tón illent[!] vallást**. - Ím értöm, micsodákat forgacz mégis, de ugyanchak azt mondom én az ellen, az ki tégödöt elhítt, hítt-e vagy nem, the tudod, vess számot avval, merth tégödöt kaptalak ott, az mi marhákat pedigh az the szánodon találtam, **hitöt kérök** magamnak, hogy enimek voltak. - Először penigh az ő közötték való compositiolevél így vagyon és így kezdetik, hogy Mártha asszony az ő fiával, vezetékneven Zabó Istvánnal, más neven Eöttuös Istvánnal úgy componáltanak, hogy Zabó István az ő attya testamentomáth soha örökké fel nem bontya, melly **testamentomoth** Mártha asszonnyal éltekben **tettenek**, sem azoknak semminemű czikkelében meg nem háborgattya, hanem, míg él

ez világon, mindeneketh békességessen bírhasson, minth az ő meghholt attya éltében minden pörpatvar nélkül.

Ezekhez hasonlók Torda város jegyzőkönyvében is előfordulnak: Az törvénytételben senkinek nem kedvezek, hanem minden én előttem törvénykezdőknek igaz **törvént teszek**. – Ha valaki propter non comparationem alterius partis **tisztaságot teszen**, 3 pénzzel éri megh. – Anno 1658 die 15 mensis Martii. Eskütt megh Deák Mihály az Rákospatakán levő egyház és ecclesia molnának molnárságul és mesterül való gondgya viselésére, hogy esztendeigh el nem hadgya, akkor is **hírré teszi** és az mi **héjasága** [!] **vagyon**, azt meghépti. – Én T.T. ez nemes thordai universitasnak minden tagjaitól libero et communi suffragio választatott főhadnagya és gondviselője, esküszöm az élő Istenre, ki Attya, Fiú, Szentlélek, tellyes Szentháromságh, edgy bizony örök Isten, hogy az én reám bizattatott tisztemben tehetségem szerént igazán és hűségesen eljárók, az nemes vármegye főispánnytól **dependentiat tartok** és az nemes vármegyével edgyetértek minden nemesi szabadságunkat nem bántó, országh törvénye szerént való dolgokban, attól el sem szakadok, az nemes universitasban is **szakadást nem teszek**.

A terjengős kifejezések használata Werbőczy István Tripartitumának újabb kori, XIX. század végi fordításában is tetten érhető: Ez a királyi kegyelem azonban az ő nemzetsége kölcsönös örökösödésének, kivéve az elmarasztalás után nemzett fiait, a jószágok háramlására nézve, semmi hasznára sem leszen. És a királyi kegyelem a többi előbb született fiókat és nemzetségi atyafiakat az elmarasztalttal előbben fennállott öröklési állapotba vissza sem helyezi, hacsak a jószágok háramlása iránt egymásközt bevalló levelekben újra kölcsönösen nem szerződnek s erre királyi **jóváhagyást nem nyernek**. – Mert ha kitűnnék, hogy az osztályt azért követelte, mivel látta, hogy másik atyafia a vele vagy ősével történt osztály után a neki jutott földön szőlőkerteket és szőlőhegyeket állított be, vagy egyébként bokrokat és cserjéket irtott ki és hogy ezáltal annak része az övénel, melyet talán műveletlenül hagyott, hasznavehetőbb, akkor még hosszú perrel, azaz négy nyolczados törvényszakaszh alatt **sem nyerheti meg** a javaknak új **megosztását** – Mivel most a javak háramlásáról van szó, azért kérdés az is: vajjon valamely hűtlenségben elmarasztaltnak fekvő jószágai és birtokjogai, miután fejére és jószágaira nézve **kegyelmet nyert**, arra szállanak-e, a kit javainak háramlása tekintetéből megelőzőleg testvérvé fogadott és vele szerződésre lépett, a mely szerződéshez királyi jóváhagyás is járult, vagy sem? – Már pedig bizonyos, hogy az ilyen hűtlenség vétkébe keveredett és süllyedt embernek javai sem előbb született fiaira, sem pedig apáról való, vagy osztályos testvéreire nem szállanak, a miért az említett javak a testvérré fogadottra (még ha, mint előbb mondom, erre nézve királyi jóváhagyást is **nyert volna**) sem háramlanak. – Harmadszor és utoljára pedig, a **végő szükség kényszerűségéből**, mikor tudniillik valakit más ellenében a törvény rendje szerint főbenjáró íté-

lettel sújtanak és marasztalnak el és a hozott ítélet erejénél fogva talán **saját személyében is** letartóztatnak és a törvény szerint rendelt büntetés végrehajtása végett bírói kézbe adnak, vagy habár nincs is letartóztatva, de királyi **kegyelmet sem nyer**, avagy ha kegyelmet kap is, de ezt neki az ellenféllel való **kiegyezés feltétele alatt** adják, (mert különben is a királyi felség csak azért adhat kegyelmet), hogy az ellenféllel egyezkedjék, vagy továbbá ha török, szaraczen, tatár vagy bármely más ellenség tartja fogságban, a honnét másképp nem szabadulhat, hanem csak alku alapján. – Továbbá Lajos királynak, a Károly fiának két pecsétje volt, a melyek közül az első Uzura vidékén elveszett, mivel kancellárjától, főtisztelendő Miklós esztergomi érsektől ellopják, meg nem tartjuk, hacsak az első **pecsét alatt** kiadott leveleket az új másodikkal azután meg nem erősítették. A mely új **pecsét alatt**, úgy Lajos királynak első pecsétje, mint az ő apjának az előbb nevezett Károly király úrnak eltörött és megsemmisített két előbbeni **pecsétje alatt** kelt levelek, az új második pecsét reájuk függesztésével utóbb **megerősítést nyertek**. – Röviden szólva tehát Lajos király úrnak kiváltságlevelei, a melyek az Úr ezerháromszázhatvannegyedik évtől haláláig, tudniillik az üdvözülés ezerháromszáznyolczvankettődik esztendejéig keletkeztek, teljes **erőben állanak**: de az előbbieknél erejük nincsen, hacsak azután az említett módon **megerősítést nem nyertek**. – És megfordítva, ha a közös tanúvallatás véghez vitelét az alperes mulasztotta el, avagy tán annak **véghez vitelét eszközölte** ugyan, de a maga részére semmi **tanúbizonyosságot sem nyerhetett**: akkor annak következtében a bírónak az alperes ellen a döntő ítéletet azonnal ki kell mondani – Vajjon **nyerhet-e perújítást** az, a ki perben el nem bukott? – Mindaddig, míg az, a ki a perben elbukott, a világon van és életben marad, rajta kívül senki más perújítási **kegyelmet nem nyerhet**, mert nem helyén való, hogy sarlóját valaki más ember búzájába vesse. – Ide járul, hogy az ember képességét és tehetségét fölülmúló dolgoknak látszik mindazt **emlékezetben tartani**, a mi akár a törvénykezési ügyekben fölmerül, akár a bírói eljárásra nézve **alkalmazást nyer**. – Ez a királyi kegyelem azonban az ő nemzetsége kölcsönös örökösödésének, kivéve az elmarasztalás után nemzett fiait, a jószágok háramlására nézve, semmi hasznára sem leszen. És a királyi kegyelem a többi előbb született főkat és nemzetségi atyafiakat az elmarasztalással előbben fennállott öröklési állapotba vissza sem helyezi, hacsak a jószágok háramlása iránt egymásközt bevalló levelekben újra kölcsönösen nem szerződnek s erre királyi jóváhagyást nem nyernek. – Egyéb efféle levelek pedig, tudniillik: a bevezető és iktató vagy visszafoglaló, valamint a **határjáró sőt a megintó levelek is**, melyek „Dicitur nobis” bevezetéssel és „Ad terminum competentem” záradékkal keltek, a **végrehajtás foganatossítása** céljából csak a kibocsátásuk napjától számított hatvan napig maradnak erőben. – Ha azonban az efféle bevezető vagy visszafoglaló, határjáró vagy megintó levelekben nyolczados határidő volna megjelölve és kitéve, a mely-

re tudniillik (az illető levélben előadott okból) valakit perbe kell hívni, akkor **a végrehajtást** annak az ünnepnek, melynek nyolczadját tudniillik betették és iktatták, nyolczadnapjáig méltán és törvényesen **lehet foganatosítani**. – Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy ha a mondott egy esztendő leforgása alatt, **az iktatásnak foganatosítása megtörtént**, és akár az affelől kelt tudósító levélben, akár a foganatosítás folyamán, a királyi embernek és bizonyágnak vagy akár káptalannak avagy konventnek vétke vagy hanyagsága miatt valamely hiba fordult elő, akkor, ez esetben az adomány foganatos marad és az efféle foganatosítást az esethez képest meglehet és meg kell igazítani. – Ki ha megjelenik és magát a vád alól tisztázhatja, hát jó; különben, ha nem jelen meg vagy ha eljő, de magát nem tisztázhatja, a hűtlenség vétkeiben és bűnében marasztalják el és azután neki a királyi felség sem szabad menedéklevelet, sem perújítást nem ad és következésképen az ilyen hűtelen, a fekvőjóságok iktatása és elfoglalása idején sem ellentmondó **betiltással, sem erőszakos visszaüzéssel nem élhet**, hanem a királyi **adományt** e részben föltétlenül **végrehajtással foganatosítják**. – „Sőt inkább a győztes félnek hatalmában és szabadságában álljon, hogy az illetén jtélőleveleket a kieszközölt perújító levél ellenére is, kellőképen végrehajtsa, azután meg a **perújítást nyerő félnek**, hogy a mondott **ítélet végrehajtásának megtörténte után ügyét** ama perújítás erejénél fogva, a mikor akarja, **foganatosítsa és azt folytassa**.” – De a többi peres ügyeket, a melyek teherrel vagy bírságfizetéssel nem járnak, hanem inkább csak kellő végrehajtásra várnak, a milyenek a hitbéreket, jegyajándékokat és zálogos jogokat és több efféléket tárgyzások, a királyi curiából bátran **végrehajtásra** bocsáthatják és **foganatba vehetik**. – A királyi új adományról általában és honnan **veszi az eredetet?** – Mindazáltal, ha eme peresfél ellen is, akár jóváhagyó és megerősítő, akár kiigazító vagy megerőtlenítő ítéletet hoznak; további perlekedésnek helye nem leszen, hanem az a peres ügy ennek a félnek részéről is örökös **hallgatás alá kerül** és perújítást többé egyik fél sem kérhet, sem azt az ügyet azontúl többé feljebb nem viheti. – Országos végzeménynyel elhatározták és megálapították, hogy nemcsak valamely magvaszakadtnak (amint előadtam) hanem azoknak birtokjogai is, (még életükben) Magyarország szent koronájára háramoljanak s következésképp **adományozás alá kerüljenek**, a kik konokul az ország alkotmánya ellen támadnak és ezáltal a királyi felség méltóságát megvetik, és másokat a törvényes igazságon kívül önkényből és vakmerően háborgatnak. – Hogy a közös **tanúvallatásnak két ízben való eszközlése** nincs megengedve. – Figyelembe kell pedig vennünk, hogyha egyszer a közös tanúvallatást mind a két fél véghez vitte, a nélkül, hogy annak nyilvánvaló megháborítása közbejött volna: akkor azt az ügyet a felek valamelyikének kérelmére másodszor nem kell közös **tanúvallatás alá bocsátani**, a mint némelyek különféle keresett ellenvetésekkel és színek alatt gyakran fáradoznak azon, hogy ez megtörténjék és az ügy közös **tanúvallatás alá kerüljön**.

– Második módon a felperes által történik a per leszállítása vagy letétele, hat kisebb, vagyis könnyű, girának, melyek tudniillik hat arany forintot tesznek, terhe mellett, melyeket két részben a bíró részére, a ki előtt a pert megindították, egy harmadrészben pedig az alperes részére kell fizetni: a midőn tudniillik a felperes látja, hogy keresete és követelése vagy saját hanyagságából vagy a bíró hibájából vagy akármely más tévedésből rosszul és helytelenül vagy előadva és kifejtve és azt gondolja, hogy inkább az ő ártalmára mint hasznára van: mielőtt ügye vitatás alá kerülne, azt maga vagy ügyvéde által az előbb említett **teher és bírság mellett** önként letéteti, elenyészteti és leszállíttatja.

Mondatszerkesztésében a magyar nyelv az egyszerűséget és világosságot kedveli. A hosszadalmas, bonyolult körmondat, valamint a mondatoknak egymásba való ékelése latin és német hatásra terjedt el. A mai hivatali stílus mindinkább eltávolodik a latinnak bonyolult, szónokias mondatszerkesztésétől. Más nyelvek a határozatlan vagy az általános alanyt nem cselekvő, hanem szenvedő mondatszerkesztéssel fejezik ki. Régen magyarul is mondtak olyanokat, hogy: a fa megszedetett, a tolvaj bezáratik. A mai magyar beszédben ez a kifejezés mód egészen divatját múlta, csupán egypár szóalakban maradt fenn: megszületik, dicsértessék, méltóztassék, tisztelettel viseltetik, megkívántatik. Régi íróink és hivatalnokaink a latin nyelv hatása miatt használták oly gyakran a szenvedő igealakokat. Hivatalos nyelvünk, a törvényhozás, törvénykezés és közigazgatás nyelve az ilyen fordulatokat alkalmaztak: végeztetett, tudomásul vétetik, a jegyzőkönyv hitelesítettik. Előbeszédben viszont már a régiek is inkább úgy mondták, hogy: végezték (vagy végezte), tudomásul vették (vagy tudomásul vette), a jegyzőkönyvet hitelesítették.

A latin szórend, indoeurópai rokonaitól eltérően, a magyarhoz hasonlóan szabad. Leggyakoribb a latinra nagyon jellemző ún. „drámai szórend”, melyben az alany legelől hangzik el, az állítmány pedig leghátul, lehetőleg az utolsó helyen, és minden egyéb „részlet” a kettő között. Ez a szerkesztés állandó feszültségkeltő és feloldó mintát alkot, megnevezi az alanyt, majd közli az összes részletet, és csak legvégül a csattanót, ezért hívják drámai szórendnek. A latin próza szélsőségesen hosszú körmondataiban nem ritka, hogy a főmondat állítmánya az összes mellékmondat után, az egész összetett mondatbokr legvégén hangzik csak el. A szabad szórendet elsősorban az teszi lehetővé, hogy a szavak végződése jelöli nyelvtani szerepüket.

A magyar nyelvben a vonatkozó mondatszerkezetnek nincs olyan szerkeázó szerepe, mint az indoeurópai nyelvekben. Ezekben a nyelvekben nemcsak jelzői, helyhatározói, módhatározó, alanyi stb. szerepet tölt be, hanem mint a mellérendelt mondatok, további részleteket közöl, megjegyzést fűz az első tagmondatához. Ezeket az utóbbiakat rendszerint nem vonatkozó mondatokkal fordítjuk magyarrá. A vonatkozó névmást és a vonatkozó határo-

zószt azért nem célszerű mellérendelő tartalmú vagy tartalmilag különálló mondatok összekapcsolására használni, mert félreértést okozhatunk. Ilyen esetekben a vonatkozó névmási kötőszót helyettesíthetjük mellérendelő kötőszóval, mutató névmással, személyes névmással, mutató névmási határozószóval, személyragos határozószóval, személyragos névutóval, vagy pedig egyszerűen elhagyjuk a vonatkozó névmást. Íme néhány példa: A tűzoltó parancsnokot négy éves időtartamra nevezik ki, amelynek letelte után ismét kinevezhető erre a tisztségre. > A tűzoltó parancsnokot négy éves időtartamra nevezik ki, ennek letelte után (v. utána) ismét kinevezhető erre a tisztségre. (A második tagmondatból önálló mondatot is alkothatunk.); A község pecsétje kör alakú, melynek átmérője 40 mm. > A község pecsétje kör alakú, átmérője 40 mm.; A képviselő-testület szolgálata a képviselő-testületnek és szerveinek a szükségleteivel és feladataival összhangban létesült, amely a hatáskörébe eső feladatokat szervezésében és működésében egységes szolgálatként végzi. > A képviselő-testület szolgálata a képviselő-testületnek és szerveinek a szükségleteivel és feladataival összhangban létesült, és a hatáskörébe eső feladatokat szervezésében és működésében egységes szolgálatként végzi.; A munkahely betöltése pályázat útján történik, amelyet a választási és kinevezési bizottság ír ki és bonyolít le. > A munkahely betöltése pályázat útján történik, ezt a választási és kinevezési bizottság írja ki és bonyolítja le.

A nyelvi interferencia hatására néha megtörténik, hogy a vonatkozó szerkezettel alkotott mondat nem szándékolt időviszonyok képzetét kelti. Ezt a jelenséget főleg az okozza, hogy a magyar nyelv logikája szerint a vonatkozó névmás rendszerint időben előbb történt dologra utal, vagyis a főmondat tartalmát olyan mozzanattal, tulajdonsággal tesszük még határozottabbá, amely már előbb is létezett, megtörtént, ismert volt. Például: A közgyűlés meghozza az alap statútumát, melyet a községi képviselő-testület erősít meg. > A közgyűlés meghozza az alap statútumát, a községi képviselő-testület pedig megerősíti. (Természetes, hogy a községi képviselő-testület addig nem erősítheti meg, nem hagyhatja jóvá a statútumot, amíg a közgyűlés meg nem hozza, el nem fogadja.); Az elnök megnyitotta a gyűlést, amelyen a képviselők megvitatják a bizottság határozati javaslatát. > Miután az elnök megnyitotta a gyűlést, a képviselők megvitatják a bizottság határozati javaslatát.; A polgár beadvánnyal fordult az adóhivatalhoz, ahol azzal utasították el, hogy kérésének nincs megfelelő jogalapja. > A polgár beadvánnyal fordult az adóhivatalhoz, és ott azzal utasították el, hogy kérésének nincs megfelelő jogalapja. Azokban a mondatokban is indokolatlan a vonatkozó névmás használata, amelyeket egyszerűbben, jelzős szerkezettel is kifejezhetünk. Például: Új statútumot és ügyrendet kell meghozni az eddigiek helyett, melyek ideiglenesek. > Az eddigi ideiglenes statútum és ügyrend helyett újat kell meghozni.

Latinosan használt, a magyarban fölösleges mutató névmás már a kódexekben is felbukkan. Pl. malasztal nem élni, és **azt** nem tartani (Bűnlajstrom, Nagyszombati-kódex, 1512-1513)

A mutató névmás idegenszerű használatára Werbőczy István Tripartitumának újabb kori, XIX. század cégi fordításában is bőséggel akad példa: Ha valamely bevállásban vagy kötelezésben az örökbecsű világos szavakkal kifejezve, vagy az ország közönséges törvényeiben kimondva nincsen, **annak** használata ritkán van megengedve. – Nagy halastavat, melynek rekeszei vannak és a melyet Gyalmostónak, vagy Morotovának is neveznek, nemkülönben a Dunán, Tiszán, Száván és Dráván levő egyéb halászatot, melyet Tanyának hívunk, ha bizonyos évi jövedelmet hoz, tízszer annyira becsüljük, mint a mennyi **annak** évi jövedelme. – Ha azonban a földesúr, valamely parasztot, vagy akár nemest, a kinek más földjén van szőlője, ebből a szőlőből ki akarna vetni és rekeszteni, **azt** kivetheti ugyan, de nem a szerint a közbecsű szerint, a melyet a cserjés és bokros helyekre nézve közvetlenül elmondának, hanem köteles megtéríteni **annak** illő értékét vagy igaz becsét, a mint **azt** azon helységnek, a melyhez a szőlőhely tartozik, bőrája és esküdt polgárai igazságosan és helyesen megszabják és megbecsülik. – Ha a fejedelem vagy az országnak más rendes bírása a kiváltságnak erőtlen voltát biztos tudással látván, és felismervén, sokban **annak** ellenére ítél. – Ha valakit, a ki másnak fekvő jószágait és birtokjogait zálog czímen tartja, az, vagy csupán **annak** törvényes meghatalmazottja is, a ki azokat a fekvő jószágokat neki elzálogosította, vagy a ki ama fekvő jószágok és birtokjogok visszaváltása törvény szerint illet, valamely rendes bíró előtt talál: **azt** pénzének felvételére és ama fekvő jószágok és birtokjogok visszabocsátására mindenkor megintheti. – A zálogösszeg felvételét és a zálogos birtokrész visszabocsátását vagy a hitbérek és jegyajándékok, valamint a leánynegyedek és több **effélék** átvételét illető megintések, ha a felperes **azt** a férfit vagy nőt, a kit meg kell intenie, saját személyében megkaphatja, személyesen; különben pedig **annak** lakóházából vagy szokott lakhelyéből történhetnek. – Figyelembe kell pedig vennünk, hogyha egyszer a közös tanúvallatást mind a két fél véghez vitte, a nélkül, hogy **annak** nyilvánvaló megháborítása közbejött volna: akkor **azt** az ügyet a felek valamelyikének kérelmére másodszor nem kell közös tanúvallatás alá bocsátani, a mint némelyek különféle keresett ellenvetésekkel és színek alatt gyakran fáradoznak azon, hogy ez megtörténjék és az ügy közös tanúvallatás alá kerüljön. – Ha tehát valaki a nemesek közül **annak** jön tudására, hogy az ő nevében és személyében a fentírt módon valamely bevállás történt, **az** igyekezzék azonnal ellene mondani és tiltakozni, a mi mindenkor és bármelyik hiteles vagy bizonyágtevő helyen, a hol az ilyen hamisság értésére esik és jut, szabály szerint megtörténhetik.

A következő mondatban az idegenszerűen használt mutató névmásokon kívül fölöslegesen feltételes módba tett igék is vannak: Ha valamely úrnak

vagy nemesnek esküt **ítélnének** és olyan kiváltságot **mutatnának** föl, hogy nem az alperes személyesen, hanem **annak** tisztje tartozzék **azt** letenni s több efféle; az ilyen kiváltságot, minthogy **az** az egész ország közönséges és régóta törvényerőre emelkedett szokásait sérti, sehol meg nem tartják.

Az alábbi mondat latinos névmás-használatával, fölöslegesen többes számban levő főneveivel, módhasználatával és terjedelmes, nyakatekert megfogalmazásával egyaránt figyelmet érdemel: Királyi kegyelmünkkel most, **azoknak** hívséges hódolatukért és szolgálataikért némileg segedelmökre jönni akarván, az imént megnevezett N. vármegyének mondott A. falujában fekvő királyi birtokrészünket minden haszonvételével és tartozékaival, tudniillik megművelt és műveletlen szántóföldeivel, mezőivel, kaszálóival, erdőivel, berkeivel, vizeivel, halastavaival, malmaival, vízfolyásaival, hegyeivel, szőlőivel s általában e birtokrész mindennemű és bármi néven nevezendő teljes haszonvételeivel, ugyanazon igaz határaival és régi határjeleivel, a melyekkel **azt annak** birtokosai jogos uralmuk alatt és birtokukban tartották, a magunk biztos tudása, valamint főpapjaink és báróink tanácsa szerint királyi kezünkől, új adományozásunk czímén, a mások jogainak épségben tartásával, adtuk, ajándékoztuk és adományoztuk, sőt örökös és visszahívhatatlan birtokul adjuk, ajándékozzuk és adományozzuk az említett X. és X-nek és **ezek** minden **örököseinek** és **maradékainak** uralmába, mindazokkal a jogokkal együtt, a melyekkel a megnevezett faluban fekvő, mondott birtokrész, akár az előbbi, akár bármint más okból, törvényesen a Mi adományozásunk alá tartozik: a mi nevünkben és utódaink, tudniillik Magyarország királyainak nevében, magunkra vállalván azt, hogy X. és X-et és **ezeknek** örököseit és akármely **utódait** a mondott birtokrész és minden haszonvételének és a felsorolt tartozékoknak békés és csendes uralmában, jelen levelünk erejénél és bizonyosságánál fogva, bármely **támadók, ügyvédek és perlekedők** ellenében, a törvény előtt, vagy **azon** kívül, mindenkor és mindenütt Magunk és utódaink közreműködésével és költségünkkel megtartjuk, kár és sérelem ellen védelmezzük, mentesítjük és megőrizzük; a melyet a maga valóságában mihelyt előnkbe **terjesztenének**, **azt** kiváltság alakjába foglaltatjuk.

A középkori Európában, így Magyarországon is a latin nyelvnek igen nagy volt a jelentősége, egységes nemzetközi nyelv, illetve hivatalos nyelv szerepét töltötte be. A kereszténység felvétele után a latin nyelv mintegy nyolcszáz évig hivatalos volt Magyarországon, és mind a magyar köznyelvre, mind a magyar hivatali nyelvre hatást gyakorolt. A magyar szókészletnek számos eleme tanúskodik erről. A mai magyar hivatali nyelvre már nem jellemzők a latin szavak, a köznyelv és a népnyelv viszont többet megőrzött közülük. A vajdasági magyar hivatali nyelvben szerb hatásra újítanak fel régi latin szavakat. A mondatszerkesztési latinizmusok közül főleg azok maradtak fenn, amelyeket más nyelvű hivatalosság is támogat, a történelmi Magyarországon a német, a mai Vajdaságban pedig a szerb. Ilyen sajáttság többek

között a terjedős kifejezések, a bonyolult mondat szerkezetek, vonatkozó mondatoknak mellérendelő értelemben való használata, a mutató névmásnak a magyar nyelv szokástól eltérően való főleges kitétele stb.

Irodalom

Bíró Ágnes, Grétsy László, Kemény Gábor: Hivatalos nyelvünk kézikönyve. Államigazgatási Szervezési Intézet, Budapest, 1976.

Borbély György és Borbély Sándor: Nyelvünk védelme. Első Váci Sajtó, Vác, 1910.

Communicare necesse est (Kommunikálni pedig muszáj). Dr. Vass Györgynek, az Önkormányzati és Területfejlesztési Minisztérium Önkormányzati Főosztály szakmai főtanácsadójának előadása. Siófok, XIV. Országos Jegyző-közigazgatási Konferencia, 2006. augusztus 30.–szeptember 1.

Gyulafehérvár város Törvénykezési Jegyzőkönyvei 1603–1616. Közzéteszi Kovács András. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 1998.

Marczali Henrik: A vezérek kora és a királyság megalapítása 4/II.: A térítés kezdetei = Szilágyi Sándor (szerk.): A magyar nemzet története I. Athenacum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Budapest, 1895.

Rábel László, Hivatalos nyelvünk. Sopron, 1914, a szerző kiadása

Romac, Ante: Rječnik latinskih pravnih izraza. Informator, Zagreb, 1985.

Simonyi Zsigmond: A magyar igemódok alkalmazása. Magyar Nyelvőr, 1877. 148., 199., 243., 337., 529.

Simonyi Zsigmond: Helyes magyarság. A magyaros stílus kézikönyve. Singer és Wolfner, Budapest, 1914.

Szarvas Gábor: A hatóságok magyar nyelve. Nyr. VI. (1877), 72–75.

Szécsi Ferenc: Hivatalos és köznapi nyelvünk magyartalanságai. Budapest, 1942.

Szvorényi József: Magyar ékes szókötés. Magyar Tudós Társaság, Buda, 1846.

Torda város tanácsi jegyzőkönyve 1603–1678. Közzéteszi Wolf Rudolf. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 1993.

Werbőczy István Hármaskönyve. Fordította Kolosvári S. és Óvári K. Magyar Törvénytár sorozat, Budapest, 1897. (Reprint kiadás: Budapest, 1989)

Zimányi Árpád: Megújuló latinizmusok a magyar nyelvben = Irodalmi és nyelvi interpretációk. Szerk. Alabán Ferenc. Bél Máttyás Tudományegyetem, Besztercebánya, 2002, 103–110.

LATIN MODELS IN THE LANGUAGE OF ADMINISTRATION

The Latin language was of great importance in the Middle Ages; it played the role of a single international language. The doors to the Latin language and culture for Hungary were opened by the adoption of Christianity. Latin became and remained the official language in Hungary for some eight hundred years, and it exerted an influence on both the standard and the official Hungarian language. A great number of items in the Hungarian vocabulary bear evidence to this. Latin words are no longer characteristic of the Hunga-

rian administrative language, but the vernacular language has retained a great number of them. In the administrative Hungarian language in Vojvodina old Latin words have been brought back into use under the influence of the Serbian language. Latinisms in sentence structures have mostly been retained in the cases when they were backed by other administrative languages, namely, by German in Historic Hungary and Serbian in present-day Vojvodina.

Keywords: Latin language, Hungarian language, administrative language use, lexis of Latin origin, Latinism in sentence structure

A tanulmány a Szerb Köztársaság Tudományügyi és Technológiai Minisztériuma 148026D számú projektuma keretében készült.

RAJSLI ILONA

ETIMOLÓGIA ÉS IDENTITÁS ÖSSZEFÜGGÉSEI A VAJDASÁGI MAGYAROK UTÓNÉVADÁSÁBAN

**Relation between Identity and Etymology in Giving First Names
among Hungarians in Vojvodina**

A kutatás során egyrészt azt vizsgáltuk, hogy a jelen vajdasági névadási gyakorlatban milyen a választott nevek eredetének az eloszlása, mely névalkotási tendenciákat preferálják a névadók, és milyen a leggyakrabban előforduló utónevek szemantikai struktúrája. Mindezek ismeretében az utónevek eredete és a nyelvi identitástudat közötti lehetséges összefüggéseket kerestük.

Kulcsszavak: utónévodás, identitás, Vajdaság, etimológia, az utónév jelentése, névdívat

I. Bevezetés

1. Az utóbbi évtizedekben az utónévodást kutató tevékenység mind inkább a névválasztást befolyásoló társadalmi, szociológiai és pszichológiai tényezők felé irányul. Figyelem fordul a kisebbségi helyzetben élő magyar nyelvhasználók névadási és névhasználati sajátosságainak a vizsgálatára (pl. N. Császi 1997; 45), az egyes társadalmi rétegek jellemző névadói gyakorlatának a felderítésére; a kutatások nyomon követik a napjainkban igen jellemző különleges utónevek használatát is.

Ebben a kutatói periódusban a terepi gyűjtés eredményeként összegyűlt – főleg az utóbbi néhány esztendő felölélő – utónévanyagot az egyes nevek keletkezése és eredete (valamint az ehhez kapcsolódó jelentés) szerint tekintjük át.

A név eredete és a nyelvi identitástudat közötti összefüggéseket, érintkezési pontokat kerestük; azt, hogy a név felkutatott vagy vélt eredete, jelentése miként hat ki a névválasztásra, mennyire lehet ez tudatos tevékenység, illetve milyen mértékben hat ki minderre a dívat.

Éppen ezért a gyűjtés egy részében szükséges volt olyan adatközlőket felkeresni (névadó szülők, az anyakönyvezést végző hivatali személy, keresztelést végző pap stb.), akik részben a névodás szereplői, illetve közvetlen

betekintésük van a névválasztás körülményeibe. A kutatásnak erre a kikérdezés-interjúszerű módjára azért volt szükség, mert a névadási indítékokat, az újszülött nevének az eredetére, a névadók, névválasztók személyére vonatkozó adatokat más módon nehéz felkutatni.

2. A vizsgált korpuszról.

A napjainkban használatos utónevek etimológiai és jelentéstani vizsgálatához fel lehetett használni az elmúlt projektumi időszakban összegyűjtött névanyagot, mégpedig annak legfrissebb névadási periódusát, nagyobb településeken az elmúlt 2-3 év anyagát, a kisebbek esetében legfeljebb a 2000-es év után keletkezett névanyagot. Ennek megfelelően reprezentáns mintaként a következő helységek szinkron utónévanyagát vettük alapul: Oromhegyes (2000–2007.), Topolya (2005., 2006., 2007.), Csóka (2004), Óbecse (Újfalu része) (2005., 2006., 2007.), Péterréve (2005), Ada (2006).

II. Etimológia és névtörténet

A. Az utónevek csoportosítása eredetük szerint

A mai magyar keresztnévészlet¹ eredet szerinti rétegződésének a felkutatása számos problémát vet fel. Elsőként meg kell említeni a névkészlet leírásakor adódó rendszerezési nehézségeket, hiszen a nevek nemcsak funkciójuk és jelentésük alapján, hanem nyelvi viselkedésükben is sok ponton eltérnek a közszavaktól. A névanyag rendszerének pontos leírása azonban még sok mindenben hiányos. "A nevek szerkezeti, morfológiai vonatkozásaival foglalkozó munkát alig találunk, valószínűleg vagy azért, mert a névtanosok általában úgy gondolják, hogy ez nem az onomasztika ügye, vagy azért, mert az alaktani kérdésekről azt hiszik, ezeket már a korábbi nyelvtanírók teljesen megoldották." (T. Somogyi 2003; 251)

A másik sajátos körülmény az utónévkes csoportosításakor a nyelvészeti és a művelődéstörténeti szempontok keveredése. (Vö. Fercsik 2003; 227)

A szakirodalmi áttekintések eltérő módon rendszerezik a magyar utóneveket. Fercsik Erzsébet három nagy csoportra osztja a magyar keresztnéveket.²

¹ Noha a jelen dolgozat szinkron kutatás adatait dolgozza fel, a téma teljes áttekintése érdekében szükséges a magyar utónévtörténet vázlatos áttekintése.

² Mivel a szerző következetesen a *keresztnév* terminust használja, a dolgozatban az *utónév* megnevezés mellett a *keresztnév* terminust is használjuk szinonimaként.

MAGYAR KERESZTNEVEK

Eredeti	Idegen eredetű	Belső keletkezésű nevek
– Régi magyar közszóból létrejött nevek	– jövevénynevek (török, latin, germán, szláv)	– névalakotás (képzés, összetétel; ritkább módok: rövidülés, csonkulás, mozaiknevek)
– Ismeretlen eredetű nevek	– régebbi és újabb keletű idegen nevek (vándorszóttípusúak)	– névteremtés

Fercsik megjegyzi, hogy ez a rendszerezés öleli fel leginkább a magyar keresztnevek összességét, habár egy-egy név így is több csoportba beilleszthető. „Ennek oka részben a névanyag egy részének több évszázados vándorlása, részben az alap kutatások hiánya.” (Fercsik 2003; 227)

Napjainkban a Magyarországon használatos keresztnevek egyik legnagyobb gyűjteménye, a Ladó János – Bíró Ágnes szerkesztette *Magyar utónévkönyv* (a továbbiakban Utónévkönyv) 2606 nevet sorol fel. Közülük 1163 a férfi- és 1443 a női név. Ez a szám azonban korántsem tekinthető véglegesnek, hiszen a névhasználati divat gyorsan változik, az anyakönyvezési szabályok is folyamatosan hozzájárulnak ahhoz, hogy új elemek kerüljenek a névadási listára. Másrészt itt ismét szólni kell a kisebbségi helyzetben élő magyarok specifikus névhasználati gondjairól: a névbejegyzések során kialakult írásképi variánsokról, a környezet hatására bekerülő – az Utónévkönyvben nem szereplő – szláv és más eredetű nevek írásképi és kiejtési sajátosságairól.

1. Eredeti nevek a mai magyar keresztnévkincsben

Az eredeti nevek a magyar névkészlet legrégibb elemei, amelyek keletkezése az egyelemű névrendszer kezdetéhez megy vissza. A névadásnak azt az ősi módját tapasztaljuk itt, amikor az általánosan használatos közszókat tulajdonnevekként is használták. Az elnevezés alapjául a megnevezett személynek valamely jellegzetessége szolgált, s az ilyen módon kialakult neveket *motivált* vagy *leíró* neveknek is nevezzük. A magyar szakirodalomban nagy a változatosság az illető név kategória megnevezését illetően: *régi magyar személynév* (Pais Dezső), *magyar közszói eredetű személynév* (Terestyéni Ferenc), *ősmagyar név* (Baán Kálmán). Az *eredeti nevek* terminust Berrár Jolán alkalmazta először mintegy összefoglaló megnevezésként, hiszen mind a nyelvi, mind pedig a művelődéstörténeti szempontokat magában hordozza. Utal arra, hogy ezek a nevek kialakulhattak úgy, hogy az egyén

testi tulajdonságait (testalkat, testrészt, haj-, bőrszín, valamilyen fogyatékos-ság, életkor stb.), a rokoni viszonyokat, állat- és növényneveket, természeti tárgyakat, a személy jellemző cselekvését vagy személyiségjegyet jelentik, illetve a foglalkozása, munkája után kapta a nevét.

Ebből a csoportból ma már nagyon keveset találunk meg az utónevek között, a fenti kritérium alapján a később kialakult családnevek, valamint a ragadványnevek alakultak ki. Egy részüket később felújították, s a névteremtés típusban találkozunk velük.

1.1. Régi magyar közszói jelentésű nevek

A férfinevek közül ma már kevés van használatban: *Előd* 'elsősülött', *Károly* 'karvaly', *Bódog* 'gazdag', *Farkas*, *Regös* 'énekmondó', *Táltos* stb. Ezek egy része úgy alakult ki, hogy a finnugor eredetű szavak mellett korai idegen – főleg török – eredetű közszót vettünk át, amelyhez valamilyen kicsinyítő képző kapcsolódott: *Árpád* < árpa, *Acsád* < *Acsa* 'rokon', *Szironka* < szirony 'díszítésre használatos bőrszalag' stb.

A kora középkori eredetmondából származó *Hunor* név a *hun* népnév -r kicsinyítő képzővel ellátott formája, amelyet igen ritka előfordulásának tart az Utónévkönyv, vidékünkön folyamatosan előfordul (pl. Óbecsén 2006-ban 2 alkalommal is).

A női nevek között még kevesebb eredeti nevet találunk manapság: *Bíbor* 'finom lencsövet', *Ajsa* 'ajak, szájacska', *Szinta* 'szép alakocska'.

A *Lehel* és a *Levente* nevek folyamatosan jelen vannak a vajdasági névadásban, a *Lehel* a régi magyar *Lél* személynév későbbi alakváltozata, jelentése 'lélek'; míg a *Levente* etimológiája a mai napig bizonytalan, nagy valószínűséggel a *lesz* létige származéka (vö. *Levédi*). Az ősi finnugor eredetű 'anyácska' jelentésű *Emese* minden kutatóponton előfordult, népszerű női név.

1.2. Ismeretlen eredetű és jelentésű nevek

Akárcsak a szókészlet más rétegeinél, az ebből a korai periódusból származó szavak jelentős részének bizonytalan vagy ismeretlen az eredete és a jelentése. A név alapjául szolgáló közszó teljesen lehet akár ősi magyar szó is, de lehet szó-, illetve akár már névkölcsönzés is. Ilyenek pl. *Csenger*, *Csanád*, *Csoma*, *Huba* a férfineveknél, *Csege*, *Cserne* a női nevekénél. A *Csege* etimológiája máig vitatott; talán a *cseng* szó -e kicsinyítő képzős változata. Az Utónévkönyv ritka előfordulású névnek tartja, vidékünkön azonban az utóbbi néhány évben az egész vizsgált területen adatolható.

2. Idegen eredetű nevek a mai magyar keresztnévadásban

„Idegen eredetű névnek azokat a neveket tartjuk, amelyeket az átadó nyelvből nem közszóként, hanem tulajdonnévként veszünk át.” (Fercsik 2003; 230) Kialakul a magyar nyelvben egy olyan szócsoporthoz, amelyet nem

a jelentése, hanem a használata jellemez; az adott szó közszoí jelentését nem ismerjük, csupán személyeket jelölő funkciójáról tudunk. Az idegen eredetű nevek – különösen a kereszténység felvétele után – háttérbe szorítják az ősi, motivált, leíró neveket. Nagyarányú beáramlásuk közben kiejtésben, majd fokozatosan írásban is igazodnak a magyar nyelv sajátosságaihoz. Ez a nyelvi beépülés néha jelentős eltérést eredményezett az eredeti névalakhoz képest: *Boldizsár* < *Baltazár*, *János* < *Johannes*. A nagy hangalaki változást megélt idegen eredetű neveket ezért *magyaros keresztneveknek* is szokták nevezni, noha Berrár Jolán *jövevélynév* terminusa pontosabban visszaadja a keresztnévtípus jellemzőit.

Az idegen származású nevek eredetét nem úgy határozzuk meg, mint azt a jövevéyszavak esetében a szakirodalom teszi: tehát a közvetlen átvétel nyelv alapján soroljuk be; az utónevek esetében a végső eredetet határozzuk meg, azt a nyelvet, amelyben az illető név feltehetően keletkezett. Az utónévkönyvekben emellett még általában feltüntetik a műveltségi területet, s a név útját jelző közvetítő nyelveket is.

2. 1. Jövevénynevek

Itt legnagyobb számban a **török eredetű** keresztnevek találhatók, amelyek Árpád-koriak, egy részük még a honfoglalás előtt bekerült nyelvünkbe.

A férfinévek közül még ma is több megtalálható; pl.: *Ákos* ‘fehér sólyom’, *Örkény* ‘szabad’, *Tas* ‘kő’. A török eredetű női nevek eleve kisebb számban lehettek, mert az Utónévkönyv is csak kettőt említ: *Sarolt* ‘fehér menyét’, *Karolt* ‘fekete menyét’.

A török nevek divatja a 13. századig tartott, később ritkábban használták, napjainkban felújított nevek formájában élnek tovább egyes keresztnevek. Pl. *Zolta*, *Solymár*, *Tarcsa*; *Fehéra*, *Szinta*, *Tegze* stb.

Manapság környezetünkben az *Ákos* rendkívül gyakori (minden kutatóponton előfordult, Oromhegyesen 4-szer), a *Koppány* név gyakori bejegyzését is tapasztaljuk, amelyet a névadó elsősorban a régi magyar névként ad a gyermeknek, eredete szerint viszont török szó, egyrészt ‘nagy, győzedelmes’ jelentésű, másrészt ótörök méltóságnév volt. Egy másik, terjedőben levő – úgyszintén régi magyar névnek számító – férfinév Vajdaságban (de Magyarországon szintén) a *Zétény*, amely feltehetően szláv eredetű, a *Zete* (‘vő’ jelentésű szó) kicsinyítő képzős változata. Ha nem is akkori gyakorisággal, mint pár évtizede, de előfordul az ‘uralkodó, fejedelem’ jelentésű *Szultán* szó ejtési variánsa: a *Zoltán* is.

Most van felfelé ívelőben a *Kolos* régi magyar férfinév (jelentése: ‘győzelem’ + ‘nép’) is, amelynek eredeti német *Klaus* < *Nikolaus* alakja nyelvünkben mára már elhomályosult.

A női neveknél napjainkban rendkívül népszerű a *Réka* (Topolyán csak 2007-ben 3 gyermek kapta, Bécén is minden vizsgált évben előfordult, az

oromhegyesi kis közösségben is 2-szer), etimológiája bizonytalan, vagy a germán eredetű 'víz, patak', vagy a 'tisztá úrnő' értelmű ótörök *Arikan* lehet a név kiinduló formája.

A latin közvetítésű egyházi nevek a 13. századtól általánossá váltak. Az 1297-es zsinat értelmében ugyanis nevet csak a keresztelő pap adhatott, s ezek a nevek főleg a latin nyelv közvetítésével kerültek be a magyar nyelvbe, míg a forrás leginkább a héber és a görög nyelv volt. Az egyházi neveket a martirológiumok tartalmazták, amelyek mindinkább bővültek az újonnan boldoggá vagy szentté avatott személyek nevével. Ebbe a csoportba tartoznak még a bibliai nevek is.

A mai magyar keresztnévek legnagyobb része ebbe a csoportba tartozik. A kezdetben latin nyelvű névalakok az évszázadok során sokat változtak, hozzáidomultak a magyar kiejtéshez, íráskéjük is ehhez alkalmazkodott.

Martirológiumi eredetű nevek pl.: *Adrián* (amely ma különösen gyakori vidékünkön), *Antal*, *Balázs*, *László*; *Ágnes*, *Dorottya*, *Lúcia*, *Orsolya* stb. Az utóbbi három női név újabban igen gyakori, az *Orsolya* nevet Oromhegyesen 3 újszülött is kapta a vizsgált periódusban, de a többi helységben is előfordult.

A martirológiumi nevek között számos olyan van, amely germán, szláv vagy más forrásból ered, de a latin kultúrhatással került be a magyarba. Ilyenek pl. a germánból: *Bernát*, *Imre*; szláv eredetű a ma még mindig elég népszerű *László*.

A bibliai eredetű nevek közül ószövetségiek pl.: *Ádám*, *Dávid*, *József*; *Éva*, *Sára*, *Zsuzsanna* stb. Ezek zöme a héber nyelvben keletkezett, s a Biblia latin fordításával került be a magyarba. Közülük a *Dávid* igazi divatnévnek számít a vajdasági névadásban, Oromhegyesen 5-en is kapták, de másutt is évente 3-4 alkalommal bejegyzik. Úgyszintén népszerű a 'Krisztushoz tartozó' jelentésű *Krisztián*, (Oromhegyesen 5, minden kutatóponton 1-1 előfordulás), az 'ember' jelentésű *Ádám* férfinév, a *Dániel*, a *Noémi*.

Újszövetségi eredetű nevek: *András*, *István*; *Anna*, *Erzsébet*, *Mária* stb. Közülük a *Máté* – 'Isten ajándéka' jelentésű bibliai eredetű férfinév – igen gyakori, de az *András* (görög eredetű latin *Andreas*, jelentése: 'férfias') is mind többen hallható.

A női nevek között ebben a csoportban huzamos ideje a leggyakoribb az *Anna*, illetve változatai: a *Hanna*, *Anikó*, *Anni*, *Anita*, *Anett(a)*; illetve összetételként: *Annabella*, *Annamária*, *Bibianna* stb. Az *Anna* héber eredetű bibliai név, jelentése 'kegyelem, könyörület'.

A germán eredetű nevek legtöbbje latin közvetítéssel, már latinos alakban került a magyarba. A régi germán névadási szokásokban gyakoriak voltak a kételemű, összetett nevek. Az összetételi tagok között laza volt a kapcsolat, így nehéz lefordítani a jelentésüket. Az alkotóelemek jelentése gyakran volt kapcsolatos harccal, fegyverekkel, dicsőséggel és vagyonnal; pl.: *Maht* + *hilt* 'hatalmas' + 'háború' > *Matild*.

E csoport nevei közül ma is számos előfordul: *Albert, Attila, Ervin, Imre, Norbert; Edina, Edit, Hedvig* stb. A 'nemes' jelentésű *Edina* – az *Éda* alakváltozata – minden kutatóponton előfordult. Különös jelenség a *Hedvig* és a *Hédi* használata, mindkettő a 'harc' jelentésű germán névből ered, a komorabb, ünnepélyesebb teljes forma (*Hedvig*) mellett a *Hédi* magyar becézőformaként alakult ki, így névadáskor ez a névhangulati szempont is közrejátszik.

A szláv eredetű jövevénynevek – részben a dinasztikus kapcsolatok következtében – a 12–13. században gyakoriak voltak. A szláv nevek többsége összetett szó; második tagjuk legtöbbször a 'dicsőség' jelentésű *slav* vagy a 'béke' jelentésű *mir* szó: pl. *László* < (*Vladislav*), *Tihamér* < (*Tihomir*).

A mai vajdasági magyar utónévadásban jelentős mértékben van jelen a szláv eredetű jövevénynevek újabb rétege. A vegyes házasságokból eredő, illetve a környezet sokrétű hatására történő névadás gyakran szláv eredetű utónévvel él; ilyenek a *Szonja, Tamara, Tianna*≈*Tiana, Milos, Teodor, Igor* stb.

2. 2. Idegen nevek

A magyarság a történelme során – a már felsoroltakon kívül – sokféle néppel, népcsoporttal került kapcsolatba, aminek során a névkészlete is gyarapodott. Általában jellemző, hogy az idegen műveltséggel való érintkezés során először általában a felsőbb osztály tagjai viselnek idegen nevet, majd az ő közvetítésükkel terjednek el ezek a nevek az egész nyelvterületen.

Napjainkban a tömegkommunikációs eszközök minden műveltségi rétegre hatnak, s a televíziós sorozatokból, a népszerű médiasztárok hatására terjedő idegen nevek a kevésbé iskolázott rétegek névválasztását is befolyásolják. Az utóbbi években a vajdasági magyarok névadását is elárasztották az idegen írásképpű és ejtésű (s nem utolsósorban szellemiségű) keresztnevek; pl.: *Denis, Silvano, Kasszandra, Tiffany, Chiara* stb.

Az idegen nevek mind hangzásukkal, mind pedig írásképpükkel eltérnek a magyar nyelv jellemzőitől. A vajdasági névadási gyakorlatban főleg a nevek bejegyzése tér el az anyaországi anyakönyvi szabályoktól; ott ugyanis törvény és helyesírási szabályozás rendelkezik arról, hogy az utónév csak magyar helyesírással, a kiejtésnek megfelelő formában jegyezhető be; pl. *Krisztofer, Zsanett, Dzsesszika* stb. A vajdasági anyakönyvi bejegyzések ebben a tekintetben igen tarka képet mutatnak, a fonetikus névbejegyzés mellett megtalálható az egyes idegen nevek variánsainak egész sora; pl. *Eddy, Edi, Edy*.

3. Belső keletkezésű nevek

A nyelv eredeti elemeiből létrehozott neveknek nagyon sok típusa van. Ide tartozik a képzés, az összetétel vagy olyan ritkább névalkotási mód, mint a rövidülés, a csonkulás vagy a mozaiknév-alkotás. Ugyancsak belső kelet-

kezésük a névteremtés útján létrehozott nevek, amelyek keletkezhetnek régi magyar nevek felújításával, újabb közzavak tulajdonnevekként való használatával vagy írói névteremtéssel.

3. 1. A névalkotás

Napjainkban a **képzéssel** kialakított új nevek a gyakoribbak, az összetétel mint névalkotási mód ritkán fordul elő. Leginkább a becéző képzők alkotnak új neveket, megerősítve ezzel az ősi névalkotási mód továbbélését. A becézőnevek gyorsuló ütemben kerülnek be a hivatalos névadásba (Bíró 1993; 63). Főleg a női nevek körében gyakori a becézőformák kiválása és önálló utónévként való továbbélése; pl. *Borbála* > *Bora*, *Bori*, *Boriska*. Jól jellemzi ezt a típust az is, hogy a vizsgált anyagban *Katalin* nincsen, helyette viszont a *Kata*, *Kitti* (Oromhegyesen 4 előfordulással), *Katinka* található.

E névalkotási típusnál természetesen felmerül annak a kérdése, hogy mely alakváltozat kerül be az elfogadott, anyakönyvezhető listára, másrészt hogyan ítéljük meg az idegen képzőkkel alkotott névalakokat (alakváltozatoknak vagy új idegen névelemnek); pl. *Dorottya* > *Dóra*, *Dorisz*, *Dorka*, *Dorina*.

A *-ka*, *-ke* képző különösen gyakran kapcsolódik már létező teljes vagy csonkult tövű keresztnévhez: *Bársonyka*, *Gyöngyike*, *Orsika*, *Zorka*. Más kicsinyítő képzős formák is önállósultak; a férfineveknél szórványos ez a jelenség; itt főként a *Gergő* vált mára igen gyakorivá. Ugyanakkor terjedőben van az ellentétes törekvés is, amire a rövidülés névalkotási módszernél találunk példát. A becézőnevek közé gyakran kerülnek idegen nyelvekben önállósult formák. E nevek esetében a névadók sok esetben nem is ismerik a név eredetét – hogy az *Edy*, *Nick*, *Tommy* tkp. becenév –, s teljes névnek tartják őket. Ilyen módon kerülnek be férfi becenevek a névlistákra.

Külön csoportot alkotnak azok a névpárok, amelyek azonos tövű férfinevből és női névből állnak. Főleg a latinból kerültek be nyelvünkbe ezek a nevek, hiszen köztudott, hogy a latinban szinte mindegyik férfinévből lehetett női nevet alkotni (vö. Kálmán 1969; 25). Pl. *Johannes* ≈ *Johanna*, *Franciscus* ≈ *Franciska*. Az Utónévkönyvben található 1443 női név közül 255 névnek van férfinév párja, tehát majdnem minden ötödiknek. A vizsgált anyagban is gyakoriak az ilyen példák: *Andrea*, *Dominika*, *Emanuella*, *Emília*, *Júlia*, *Kamilla*, *Karolina*, *Kornélia*, *Krisztina*, *Loretta*, *Lúcia* ≈ *Luca*, *Petra*, *Petronella* (ez az utóbbi években gyakoribbá vált), *Valentina*, *Viktória* (meglepő módon minden vizsgált helységben előfordult),

Noha már nyelvünk legkorábbi időszakában jelen volt, az **összetétel** manapság elenyésző arányban szerepel a névalkotási módozatként. Az újabb keletűek inkább mellérendelő viszonyt tükröznek; főleg a női neveknél találjuk a gyakoribb *Annamária*, *Annabella* neveket, de előfordul szórványosan az *Annamari*, *Bibianna* is.

A ritkább névalkotási módok közé tartozik a rövidülés, a csonkulás, valamint a mozaiknevek alkotása.

A **rövidülés** a név végének valamilyen mértékű elhagyását jelenti, s ez a jelenség már az ősmagyar korszak óta jelen van a nyelvünkben: *Benediktus* > *Benedek*, *Paulus* > *Pál* stb. A mai utónévkincsben is kimutatható a rövidülés: *Beáta* > *Bea*, *Izabella* > *Izabel*, *Iza*, *Zsuzsanna* > *Zsuzsa*; a férfinéveknél *Alexis* > *Alex*, *Bencenc* > *Bence*, ez utóbbi jelenleg az egyik leggyakoribb férfinév. A névkicsinyítéssel ellentétes irányú tendencia a *-ka*, *-ke* képzők elhagyása a már megszokott nevek végéről: *Bíbor*, *Hajnal*, *Boglár*, *Piros*, *Etel*.

A névrövidülés előfordulása férfinéveknél: *Ágoston* > *Ágost*, *Móric* > *Mór*, *Sámuel* > *Samu*, *Alexander* > *Alex*.

Ugyancsak rövidebb névformák keletkeznek a névtest első részének az elhagyásával, amit **névcsonkításnak** nevezünk. Ez nem ősi sajátosága nyelvünknek – idegen, főleg német mintára terjedt el; pl.: *Karolina* > *Lina*. Ma is keletkeznek csonkulással becenevek, amelyek közül több önálló keresztnévvé vált; pl. a vizsgált anyagban is jelen levő: *Eleonóra* > *Nóra*; *Georgina* > *Gina*; *Terézia* > *Zia*; *Krisztina* > *Tina* stb.

Megfigyelhető, hogy ez a típus főleg a női neveknél gyakori, amit még gyarapítanak azok az utónevek, amelyek különböző nevek azonos alakú csonkult becézőjeként keletkeztek. Ilyenek pl. a *Linda*, amely a germán eredetű nevek becézője (pl. *Belinda*, *Adelinda*), az *Ella*, amely az *-ella* végű magyar női nevek becézője (pl. *Gabriella*, *Daniella*), a *Léna*, amely a *Heléna*, *Magdaléna* önállósult becézője. A csonkulásnak érdekes előfordulása a vajdasági névadásban a *Xander* (*Alexander*), *Ria* (*Mária*), *Tina* (amely több névnek is az utótagja: *Bettina*, *Krisztina*).

A **mozaiknevek** kialakulása főleg a germán névadásban jelentős. Előfordult, hogy a gyerek neve a szülők nevének elemeiből tevődött össze, pl. *Bernhart* és *Gertrud* egyik fia *Gerhart* lett (vö. Kálmán 1969; 26). Az orosz és az olasz névalkotásban is vannak hasonló példák, s kutatásaink során adatközlőink vidékünkön is felvetették hasonló típusú mozaiknevek ötletét, ahol a szülők nevének egy-egy darabjából került volna ki a gyerek neve, ám a környezet nemtetszése miatt elálltak az ötlettől. A Nyelvtudományi Intézet sem javasolja ezt a kissé „önkényes” névalakítást, noha második névként már 1973-ban elfogadta az *Evar*t nevet *Éva* és *Artúr* elemeiből. (Fercsik 2003; 241)

3. 2. A névteremtés

A régi, kihalt nevek felelevenítése az egyik módja a névteremtésnek. A 19. század derekán különösen nagy divatja volt a kereszténység előtti időből származó nevek felújításának. Így vált ismét kedvelté az *Árpád*, *Csaba*, *Levente*, *Emese*, *Emőke*, *Ildikó* stb. Ez a névteremtési módszer nem mindig szabályos: a felújított forma esetenként téves olvasatból ered: pl. a *Géza* (*Gyécsa*, *Gyejcsa* helyett), *Zoltán* (*Szultán* helyett) stb. A napjainkban mind

gyakrabban előforduló *Zalán* uralkodó neve volt (*Salanus* ‘sós kö’ jelentéssel), eredeti olvasata: *Szalán*; a 19. században Vörösmarty *Zalán futása* népszerűsítette a nevet. Mindmáig ritkán adatolták.

A névteremtésnek külön csoportját képezi az az ősidőktől meglevő mód, hogy a közszavakat személynévként is használjuk. Itt a női nevek dominálnak; sok közöttük a növénynév; újabb keletűek a *Kála*, *Kamilla*, *Iringó*, *Imola*; vagy valamilyen értékes, pozitív dolgot jelentő közszó átvétele: *Korall*, *Biborka*, *Stella* $\approx$ *Sztella* ‘csillag’, *Gyöngy*.

A növények, virágok nevei állandó jelleggel népszerűek, ilyen a *Flóra*, a latin eredetű ‘virág’ jelentésű mitológiai név; ennek magyar fordítása, a *Virág* régi magyar női nevünk, az utóbbi időben környezetünkben mind gyakoribb. De más régebben kialakult virágnevek is nagy számban előfordulnak: *Boglárka*, *Jázmín* (Oromhegyesen kettős utónév tagja: *Jázmín Julianna*, ahol a perzsa eredetű növénynév újszerűségét a hagyományos női név ellenpontosza), *Lili* (az angol *lily* szó ‘liliom’ jelentése), *Margaréta*, *Rózsa*, *Viola* stb.

Mindezeket a névteremtési módozatokat folyamatosan bővítik az írói névadás által keletkezett nevek, közülük anyagunkban előfordult a *Kincső*, *Timea*, *Tünde*; *Olivér*, *Roland*.

Néha a kutatás során nem sikerül választ kapni a név eredetére, vagy pedig több lehetséges útja is adódik a név kialakulásának, történetének. Főleg a jövevénynévek esetében tapasztalható, hogy különböző, több oldalról érkező hatás érte a névnek a magyar nyelvterületen történő elterjedését, így alakváltozatok alakulhattak ki, amelyek terebélyes névcsaláddá alakultak.

Legősbibb neveinknél is előfordul, hogy az eredetvizsgálatok két egyenlő mértékben lehetséges magyarázatot nyújtanak; pl. a *Szabolcs* esetében az Utónévkönyv szerint tudvalevő, hogy Árpád fejedelem unokaöccse volt a név viselője, neve vagy a *szab* alapnyelvi ige -cs morféma továbbképzése, vagy pedig a szláv ‘coboly, nyest’ jelentésű alapszó átvétele. Más források, névgyűjtemények nem is próbálkoznak meg e név szófejtésének valamely irányával (vö. Fekete 1992; 88).

A vizsgált névanyagban fellelhető etimológiai tendenciák

A tetszőlegesen kiválasztott minta alapján a következő megállapítások vázolhatók:

– A hozzátvetőleges számítások azt támasztják alá, hogy az anyakönyvezett nevek fele magyar eredetű (vö. Raátz 2003; 182).

– Növekvő tendenciát mutat az eredeti, régi (ősmagyar) közszavakból, méltóságnevekből kialakult, felújított nevek választása. Különösen érvényes ez a női nevekre, ahol számos növény- (virág)névből újonnan kialakult személynév van forgalomban.

– Az idegen – divat- és presztízisnevek – választása továbbra is erőteljes, a névválasztók társadalmi és szociális hovatartozásától függetlenül.

– Az eredeti névmáshoz közelebb álló változat választása egyértelműen az idegen nyelvi (angol, német, francia stb.) hatást mutatja. Pl. *Gábrriel, Martin, Szebasztján, Valentin*. Természetesen fellelhető ennek a törekvésnek az ellentéte is, amikor a *Sebestyén*, a *Márton* formákat választják.

– A vajdasági anyakönyvi és egyházi keresztelési bejegyzésekben számos olyan férfi- és női név szerepel, amelyek nem találhatók az Utónévkönyvben. Pl. *Emina, Mirna, Tianna, Xander, Denis* stb.

– A szerb hatásra felvett nevek közül néhány megtalálható az Utónévkönyvben (pl. a *Milos, Natasa*), míg a *Szasa, Minya* típusúak nincsenek.

– Előfordulnak teljesen idegen, sokszor távoli országok nyelvhasználatából való nevek. Ilyen esetben a média valamilyen befolyására lehet gondolni: *Madox, Marley, Tommy*.

B. Az utónevek jelentése

Már a nevek eredetének vizsgálatánál is láttuk, hogy sok esetben homályban marad a bizonyítható eredet kérdése, esetleg több elképzelhető megoldás kínálkozik. Ugyanígy van ez a névjelentés kérdésének tisztázásakor is.

Pedig a névválasztók többsége számon tartja, sőt fontosnak ítéli meg a név jelentésének az ismeretét, nemegyszer ez ki is hat a névválasztásra. Természetesen itt is szem előtt kell tartani a divatjelenségek erős befolyását, mert az idegen presztízisnevek esetében nem a név jelentése a döntő érv.

A vizsgált névanyag jelentésrétegeinek áttekintésekor néhány főbb csoport körvonalazódik:

– Isten és ember kapcsolatának egyes momentumai jelennek meg a nevekben; pl. *Gábrriel* ‘Isten ember’, *Teodóra* ‘Isten ajándéka’, *Dániel* ‘Isten a bírám’.

– Mint minden nyelv esetében, a magyar nyelvben is nagyszámú az ‘ős’ (*Előd*), az ‘ember’ (pl. *Ádám*, az ‘atya’ (*Attila*), illetve az ‘anya, anyácska’ (*Emese, Éva*) jelentés.

– A nevek döntő többségénél valamilyen értéket, pozitív emberi tulajdonságot kifejező szemantikai jegyeket találunk. Ezek jelentésrétegei természetesen nagyon sokrétűek.

– ‘Uralkodó’ vagy ‘úrno’; pl. *Zoltán, Márta*.

– ‘Kiemelkedő emberi erény’; pl. *Áron* ‘tisztánlátó’, *Sebestyén* ‘magasztos’, *Adél* ‘nemes’, *Ágnes* ‘szüzies, tiszta’, *Amina* ‘hüség’.

– ‘Az emberi élet fontos körülményei’ pl.: *Bálint, Valentin* ‘erős, egészséges’, *Benedek* ‘áldott’, *Olga* ‘megszentelt, boldog’.

– ‘Küzdelem, harc, erő’; pl. *Viktor* ‘győzelem’, *Alex* ‘védő’, *Glória* ‘dicsőség’, *Róbert* ‘dicsőség + fényes’, *Miklós* ‘győzelem + nép’.

- A latin eredetű neveknel ‘valamely nemzetséghez tartozó, valamely városból való’; pl. *Adorján* ‘Hadria városából való’, *Júlia* (*Júliusz*) ‘Julius nemzetségéből való’.
- ‘Az ember környezetének fontos része’; pl. *Csaba* ‘ajándék’, *István* ‘koszorú’, *Noé* ‘nyugalom’.
- Valamilyen népnév; pl. *Hunor* ‘hun’, *Ferenc* ‘francia’, *Nándor* ‘dunai bolgár’.
- Természeti jelenségek; pl. fény, pl. *Blanka* ‘ragyogó’, *Csilla* ‘csillag’, *Heléna* ‘fényes’.
- ‘Kedves, kicsi állat’ jelentésű nevek; pl. *Orsolya* ‘kis medve’, *Debóra* ‘méh’.
- Nagytermetű, erős állat neve; pl. *Zsombor* ‘bölény’, *Leon* ‘oroszlán’.
- Madár neve; pl. *Ákos* ‘fehér sólyom’, *Arnold* ‘sas + uralkodó’, *Csongor* ‘sólyom’.
- Növények (virágok) nevei; pl. *Tamara* ‘datolya(pálma)’, *Loretta* ‘báberfa’.
- Mitológiai nevek; pl. *Ámor* ‘szerelem istene’, *Márk* ‘Mars hadistenhez tartozó’, *Flóra* ‘a szerelem és a virágok istennője’.

III. Összegzés

A kutatópontok anyagának áttekintése, a nevek etimológiájának és jelentésének feltérképezése után némileg körvonalazódik az utónévadás két sarlatatos pontjának: a névadás motiváltságának és a név etimológiai-szemantikai vonatkozásainak az összefüggése, egymás közötti viszonyrendszere. Az újszerű, ritka és divatos nevek választása mellett legalább annyira erőteljes, de az utóbbi években határozottan erősebbnek mondható a régi magyar nevek tudatos keresése, amelyek között sok a felújított, felelevenített ősi forma, de a hagyományos névanyag is továbbélni látszik.

A legfrissebb névanyagban mind kevesebb az angol vagy spanyol, portugál eredetű divatnév.

A névadók alapvető törekvése, hogy pozitív, kellemes jelentésű nevet adományozzanak a gyermeküknek, ezért elég nagyfokú tudatosság tapasztalható a névanyag eredetét, jelentését illetően. Ebben természetesen sokat segítenek az internetes névenciklopédiák és névtárak, amelyek részletes etimológiával és jelentéssel látják el a keresett nevet.

Hivatkozások

Bíró 1993 = Bíró Ágnes: Anyakönyvezett becézőnevek. Névtani Értesítő 15., Budapest, 63–66.

Fekete 1992 = Fekete Antal: Keresztneveink, védőszentjeink. Szent István Társulat, Budapest

Fercsik 2003 = Fercsik Erzsébet: A mai magyar keresztnévünk eredet szerinti rétegződése = A nevekről. Krónika Nova Kiadó, Budapest

- Hajdú 2003 = Hajdú Mihály: Általános és magyar névtan. Személynevek. Osiris, Budapest
 Kálmán 1969 = Kálmán Béla: A nevek világa. Gondolat Kiadó, Budapest
 Ladó-Bíró 1998 = Ladó János-Bíró Ágnes: Magyar utónévkönyv. Vince Kiadó, Budapest
 N. Császi 1997 = N. Császi Ildikó: Névválasztási és becenévhasználati sajátosságok egy szlovákiai vegyes iskola neveinek tükrében. Névtani Értesítő 19., Budapest, 45–50.
 Raátz 2003 = Raátz Judit: *Acél vagy Zserald?* Az újonnan anyakönyvezhető férfinameveinkről. Névtani Értesítő 25., Budapest, 181–184.
 T. Somogyi 2003 = T. Somogyi Magda: Névtan és alaktan. Névtani Értesítő 25., Budapest, 251–259.

RELATION BETWEEN IDENTITY AND ETYMOLOGY IN GIVING FIRST NAMES AMONG HUNGARIANS IN VOJVODINA

In our research we examined the distribution of the origin of first names in the practice of name-giving in Vojvodina, the tendencies of name-giving preferred by the name-giving parents, and the semantic structures of the most frequent first names. Once familiar with the answers to these questions, we tried to find the possible relations between the origin of the first names and language identity awareness.

Keywords: name-giving, identity, Vojvodina, etymology, the meaning of a first name, first name in fashion

A tanulmány a Szerb Köztársaság Tudományügyi és Technológiai Minisztériuma 148026D számú projektuma keretében készült.

ANDRIĆ EDIT

AZ ÜRMÉNYHÁZI DIÁKOK KÉTNYELVŰSÉGE ÉS MAGYAR NYELVHASZNÁLATUK JELLEMZŐI

Bilingualism of Pupils at Ürményháza and Characteristic Features
of Their Use of Hungarian

A tanulmány az ürményházi magyar diákok kétnyelvűségének szintjét és anyanyelvi nyelvhasználatuk jellemzőit vizsgálja. A kutatásban, amelyet egyrészt kérdőíves felmérés formájában bonyolítottam le, másfelől viszont a tanulók írásbeli dolgozatait vizsgálatom meg, összesen tizenkilenc ötödikes és hetedikes diák vett részt. A nyelvi jelenségeket a nyelvrendszer szintjei szerint csoportosítottam. Végezetül összevetettem a szabadkai és az ürményházi tanulók kétnyelvűségével és nyelvhasználatával kapcsolatos megfigyeléseimet.

Kulcsszavak: kétnyelvűség, anyanyelv, környezeti nyelv, interferencia

Bevezetés

A vajdasági diákok magyar nyelvhasználatának és magyar-szerb kétnyelvűségének jelenlegi helyzetét vizsgálva, kutatópontunk egyikét Ürményháza képezte. Ezúttal az ürményházi gyerekek által kitöltött kérdőívek adatait dolgoztam fel, s egyben betekintést nyerhetünk a diákok magyar nyelvhasználatába is.

Ürményháza, szerb néven Jermenovci, Vajdaság dél-keleti részén, pontosabban Dél-Bánátban található. Itt is állandó tendenciát mutat a lakosság csökkenése, s így a magyar népesség számának apadása is jelentős.

népszámlálás éve	összlakosság	magyarok száma	magyarok aránya
1991	1 158	871	75,21
2002	1 033	714	69,12

A 2002-es népszámlálás adatai szerint a falunak összesen 1 033 lakosa volt, ebből 714 volt a magyar, tehát az össz lakosság 69,12 %-át képezték magyarok, s ez az arányszám 6 %-kal kevesebb az 1991-es adatokhoz viszonyítva. Az emberek túlnyomó többsége földműveléssel foglalkozik. A falu-

nak csak általános iskolája van, amelyben még a közelmúlban kizárólag négy osztályos oktatás folyt, a felsős diákoknak a közeli Plandištéba, Zichyfalvára kellett iskolába járniuk. Pillanatnyilag van annyi diák, hogy meg tudják szervezni a tanítást a felső osztályokban is. A magyar nyelvű tévéműsorok közül csak a Vajdasági Televízió adásait követhetik az ürményháziak.

A kutatásban összesen 19 diák vett részt, és pedig tizenhárom ötödikes és hat hetedikes tanuló töltötte ki a kérdőívet, s írt fogalmazást a vajdaságszerte feladott témáról.

V. osztály

A kérdőív eredményei

Az ötödikes gyerekek közül négy vegyes házasságban született, és pedig az anyák azok, akik más nemzetiségűek (két diák édesanyja szlovák, kettő pedig szerb).

Az anyák közül öten általános iskolát fejeztek be, öten szakmunkásképzőt, hárman pedig szakközépiskolába is jártak. Közülük nyolc háziasszony, öten munkások. Kilenc anya csak magyarul beszél gyermekével, kettő csak szlovákul, egy csak szerbül, egy pedig magyarul is és szerbül is.

Az apáknál hasonló a helyzet, hat végezte el az általános iskolát, három szakmunkásképzőt, három pedig szakközépiskolát fejezett be, egy gimnáziumba járt. Öten földművesek, ketten munkások, van közöttük két napszámos, egy munkanélküli, két mészáros (hentes) és egy lakatos. Mindannyian csak magyarul beszélnek gyerekeikkel.

Kilenc tanuló előbb magyarul tanult meg, négy viszont egyszerre sajátította el a magyar és szerb nyelvet. Második nyelvként a szerbet négyen a családban tanulták meg, hatan az iskolában, hárman viszont az óvodában.

Mindannyian magyarnak tartják magukat. Arra a kérdésre hogy mitől érzik magukat magyaroknak a tanulók a felkínált válaszok közül csak kettőt választottak, és pedig¹:

- mert szüleim magyarok 11
- mert magyar az anyanyelvem 12

A továbbiakban a diákoknak önmaguknak kellett értékelniük a magyar, illetve szerb nyelvi kompetenciájukat. Az alábbi táblázat az eredményeket szemlélteti:

¹ Emlékeztetnünk kell, hogy a tanulók a felkínált válaszok közül kettőt is bekarikázhattak. A lehetséges feleletek a következők voltak:

- Mert magyar az anyanyelvem
- Mert szüleim magyarok
- Mert a közösséghez tartozónak érzem magam
- Mert beszélek magyarul
- Egyéb

A központosítás hiánya is észrevehető, hiányoznak az írásjelek, és pedig leginkább a tagmondatok közötti vessző, de gyakran elmaradnak a mondatvégi írásjelek is. Előfordul az is, hogy olyankor teszik ki a vesszőt, amikor nincs rá szükség:

- anyukám az, ebédet az asztora teszi

Szótan és alaktan

A szótani hibák leginkább szemantikai jellegűek, ugyanis a kontextusnak nem megfelelő szavakat használnak, nyilván azért, mert nem ismerik a szó valódi jelentését, vagy pedig mert hasonló hangzása miatt összetévesztik azt egy másik kifejezéssel:

- apukám kel fel a *leghamarább* (a legkorábban)
- *még* mi felöltözzünk (amíg)
- próbálnak a helyes útra *terelni* bennünket (téríteni)
- *jó* szórakozunk (jól v. jót)
- én szórakozok vele és *valamikor* vigyázok rá (néha)
- nekem ez a nap legszebb időtöltése

Gyakoriak a szóismétlések is, ami a diákok szegényes szókincsére és nehézkes fogalmazásmódjára enged következtetni. A családról lévén szó, a diákok szinte minden mondatukban megismételik családtagjuk megnevezését, továbbá nagyon gyakran ismételtetik az időhatározókat is, pl. a *mikor*, *amikor*, *utána* szavak majdnem minden mondatban jelen vannak.

- Apámat Nándornak hívják. Apám munkanélküli. Apámnak hosszú...
- Anyám Anna. Anyámnak...
- Mikor hat óra van... Mikor haza jöttünk, mikor/ akkor

Az alaktani jelenségek közül Űrményházán is a leggyakoribb eset az illativuszi viszonyrag használata az inesszívusz helyett, s ez a gyerekek dolgozatában is tapasztalható. De, előfordul pl. fölösleges szuperesszívuszi rag is a *vasárnap* esetében.

- az én családomba őt tag van.
- egész héten az iskolába van.
- a házi feladatomban is ő segít legtöbbet
- szombaton és vasárnapon

A nákolás is tapasztalható itt, de inkább csak elvétve:

- ennyit tudnak mondani...
- mert ha nem lennének, nem bírnák élni.

Gyakran hiányzik a határozott névelő a mondatokból:

- Őreg anyám szomszédban lakik.
- majdnem minden nap megyek nagymamámhoz

Vonzattévesztésnek is szemtanúi lehetünk. Hasonlításakor a középfokú melléknévi állítmány mellett adesszívusz helyett ablatívuszi esetet használnak a diákok.

- testvérem öregebb *tőlem*

Mondattan

A mondattani jelenségek közül a bonyolult mondszerkesztéseket, a hiányos mondatokat, a felesleges alaki explicitálást, a számbeli egyeztetést, a szórendet kell mindenképpen megemlíteni. Gyakori a *bír* ige használata is.

Hiányos mondatok

A hiányos mondatok néha félreértést okozhatnak, mert nem mindig egyértelmű, hogy mivel lehet őket kiegészíteni:

- Mindig amikor elmegyünk Magyarországra, és szépek a napok, kimegyünk a hűvösre terítjük a pokrócot és ráfekszünk. (kimegyünk a szabadba)
- ha ott unalmas, elhívok valakit (játszani)
- közepes házban lakik (közepes nagyságú)
- szeretnék még egy kis testvért. Anyám nem akar többet. (Mit?)
- szeretném, hogy még egy lánytestvérem legyen, de anyukám nem (ezt nem szeretné)

Számbeli egyeztetetés

- testvéreim, neveik Vali...
- Így néz ki az én családom. Nagyon szeretem őket...

Szórend

Szórendi hibák is akadnak bőven, ami arra enged következtetni, hogy a fogalmazással van gondjuk:

- Apukám sokat a határban van.
- A kis húgommal, aki óvodás is egészen jól kijövök.
- Az óvodába nagyon szeret menni.
- Nekem jó hogy heten gyerekek vagyunk, mert birunk jobban dolgozni.
- Mi estefelé találkozunk, vacsorára, mert ebédre nem bir apukám jönni, mert reggel hat órákor elindul és csak öt órákor jön haza.

Fölösleges elemek

A szerb nyelv hatására kifejezett a fölösleges nyelvtani explicitálás, különösen érvényes ez a birtokos szerkezetekre:

- az *én* családomban....
- a *mi* családukban négyen vagyunk
- nálunk mindenkinek megvan a *saját* feladata és kötelezettsége
- minden este a *mi* családuk együtt van

- levettem *neki* a pacsniját és a kabátkát
- néha anyukámnál estig *ott* szoktam lenni

Határozói igenév

A szerb nyelvre a passzív szerkezetek jellemzőek, nem úgy a magyarra, amikor tehát a határozói igenevek túlzott használatát észleljük, ezért a szerb nyelvet szoktuk felelőssé tenni.

- el vannak válva (a szülők)

Bonyolult mondszerkesztés

– sokat dolgoznak és nélkülöznek csak hogy nekünk, gyerekeknek meg tudják biztosítani mindent, amit egy növekvő gyereknek a szülő meg kell biztosítson

– próbálnak a helyes útra terelni bennünket és igyekeznek arra tanítani bennünket hogy különbséget tudjunk tenni a jó és a rossz út közt az életben.

– a családom és én összesen hatan vagyunk (nem érzi magát családtagnak?)

– Szüleimet nem szeretném elcserélni másnak a szüleiért, mert nekem nincsen jobb szülő a világon.

– otthon szokta etetni az állatokat, és itatni is.

VII. osztály

A kérdőív eredményei

A hat hetedikes diák közül csak egy született vegyes házasságban, egy édesapa szlovák. Az anyák közül egy általános iskolát fejezett be, négy szakmunkásképzőt, egy pedig szakközépiskolába is járt. Közülük ketten háziasszonyok, egy anyakönyvvezető, két kereskedő és egy munkás. Öten csak magyarul beszélnek gyerekeikkel, egy pedig magyarul is, szerbül is.

Az apáknál egy általános iskolát, kettő szakmunkásképzőt, három pedig szakközépiskolát fejezett be. Van közöttük földműves, villanyszerelő, nap-számos, sofőr, rendőr és bádogos is. Négy apa csak magyarul beszél otthon, a szlovák nemzetiségű pedig az anyanyelvén értekezik gyerekével, egy viszont magyarul is, szerbül is beszélget.

Egy kivételével, a gyerekek előbb magyarul tanultak meg beszélni, a szerbet ketten a családban, négyen pedig az iskolában sajátították el. Nyelvtudásukat a diákok így értékelik:

nyelvtudás	2-es	3-as	3 és 4 között	4-es	5-ös
magyar	1	2	1	1	1
szerb	1	3	-	2	-

A kutatónak olyan benyomása támadt, hogy némely diák túl szigorú önmagához amikor a nyelvtudását értékeli. A magyar és a szerb nyelv egy-egy tanuló esetében erősebb a másiknál. Négy tanuló úgy nyilatkozott, hogy egyformán beszél mindkét nyelvet. Csak egy tanuló olvas és ír egyaránt magyarul és szerbül, a többi csak magyarul, éspedig leginkább könyvet és sajtót olvasnak, egy naplót vezet, a többi csak a házi feladatot írja meg.

A továbbiakban a hetedikes diákok válaszát idézzük arra a kérdésre, hogy miben különbözik a vajdasági magyar nyelv a magyarországinál:

- keverjük a nyelvet
- Abban különbözik, hogy a magyarországi magyarok helyesebben beszélnek mint mi.
- A vajdasági magyarok keverik a magyar nyelvet a szerbel
- Mi keverjük a szerbet a magyarba és ők ezt nem értenék meg.
- a nyelvi beszédétől
- nem tudom

A kérdésre, hogy mi a véleményük arról a jelenségről, hogy sokan szerb szavakat kevernek a magyar beszédükbe, így válaszoltak:

- nem szépen hangzik
- helytelen
- hejtelen de megértik és nem zavar
- meg történik mindenkinek
- Én ezt helytelennek tartom, mert nem érti meg mindenki, de megtörténik bárkivel
- megtörténik mindenkinek

A fenti kérdéskörhöz kötődik szorosan a következő, amely segítségével azt szerettünk volna megtudni, hogy vajon velük is meg szokott-e történni, hogy szerb szavakat is használnak amikor magyarul beszélnek. Érdekes hogy csak egy diák válaszolt nem-mel.

- ritkán, ha szerb érkezik közénk 1
- igen, megtörténik 1
- megtörténik ha szerb társaságban vagyok 1
- igen, megtörténik ha vegyes társaságban vagyok 1
- nem 1

A megkérdezettek közül mindannyian előnynek tartják a kétnyelvűséget, így indokolták meg véleményüket:

- Azért mert ha elmész valahova ahol szerbek vannak mindenki megért.
- Mert több emberrel tudok beszélni.
- Több mindenkít megértesz
- Mindnél több nyelvet tudok, anál jobbal feltalálom magam
- Több emberrel tudok beszélgetni és több nyelven tudok megszólalni.

A tanulók közül mindannyian magyaroknak érzik magukat, éspedig az alábbi indoklással:

- mert szüleim magyarok 6
- mert a közösséghez tartozónak érzem magam 4
- mert magyar az anyanyelvem 1
- mert beszélek magyarul 1

Egy tanuló külön kitűnik a többi közül, öt nyelvet beszél (magyarul, szerbül, angolul, spanyolul, németül), dolgozatának nagyon szép a külalakja és a legjobban fogalmaz.

A dolgozatok elemzése

Helyesírás

A helyesírási hibák, csakúgy mint az ötödikeseknél, leginkább a magánhangzó- és mássalhangzó-hosszúsággal kapcsolatosak, de elvétve hibáznak az -ly írásában is, valamint az egybeírás/különírás, a szótagolás, illetve elválasztás is gondot okoz néha.

Mássalhangzóhosszúság

- akkor is én vagyok a hibás
- mert ugye én vagyok az öregeb
- együtt van
- szüleim adig dolgoznak (a tanuló következetlenül téved, tehát tudja, csak nem figyel oda, vagy pedig bizonytalan)
- testvéremmel nem vagyunk anyira jóban
- nagyon szeretünk mindenn sportot, sporteredményekett (a szóvégi mássalhangzókat szokta meghosszabbítani)
- de kérdezék csak meg tőle... (a felszólító mód jelének hasonult formáját nem tünteti fel)
- mert töb emberel bírok beszélgetni
- mindnél több nyelvet tudok, anál jobban feltalálom magam.

Magánhangzóhosszúság

- sokat követelnek tőlem
- Délelőttöt mindketten a munkahelyükön töltik.
- Anyú
- ök
- az övei nyernek

Egybeírás/különírás

- némikor megszoktam „festeni”
- minden nap mikor haza érek az iskolából
- meg történik mindenkinek

-ly

- hejtelen
- az ijent rá szoktam hagyni

Elválasztás

- néha hallgat-om anyámat

Szótan, alaktan

A szótan és alaktan terén is vannak érdekes jelenségek, éspedig a téves szóhasználat, a szerb nyelv evidens hatásának írható be a téves vonzatok használata, a közvetett alaki tükrözés, de az igeragozásban is szoktak hibázni, valamint a szóismétlés szintén megtalálható.

Szóvegyüles

A magyar nyelvnek ez a történelminek mondható, ma már ritkán alkalmazott szóképzési módja néha még előfordul:

- némikor összeveszünk (néha és valamikor)

Szóismétlések

– akkor jön a két napos szünet és akkor jön haza a testvérem is. Mikor otthon van a testvérem, akkor...

Vonzattévesztés

- megtörténik mindenkinek
- keverjük a szerbet a magyarba
- a nyelvi beszédől (különbözik a vajdasági és magyarországi nyelv)

Alaki tükrözés

– szeretem a családom mert kicsi és szúper (a szerb nyelvben nagyon elterjedt jellemzés hatására)

Igeragozás

- különböző virágfajtákat termelnek és nagy szeretettel gondoznak a mi kertünkben
- persze azért elvárják, hogy mi is szófogadó, jó gyerekeik legyünk

Mondattan

A mondattan terén a már tipikus jelenségek tapasztalhatók. Talán nagyobb mértékben van jelen a tükörfordítás, a szerb nyelvre jellemző szerkezetek használata. Szerb hatásnak könyvelhető el a határozói igeneves szerkezetek és a nyelvtani explicitálás is.

Tükörfordítás

- Néha hallgatom anyámat amikor valamit akar mondani, hogy csináljam meg. (szótfogadok anyámnak)
- A családukban ütemes az élet
- virágfajtákat termelnek (nevelnek)
- Apukám dolgozik a takarmánykeverőben, mint villanszerelő (szórend is rossz, villanszerelőként dolgozik)

Felesleges elemek

- Én az én családommal *nem épp a legjobban* vagyok megelégedve
- Szüleim és nagyszüleim különböző munkafeladatokat végeznek el kint a mezőn....

Határozói igenév

- Én az én családommal *nem épp a legjobban vagyok megelégedve*
- A csontjai nagyon *le vannak gyöngülve*

Egyeztetés

- Az én családom négy tagu és szeretem őket

Szórend

- Anyu siet az ebédet befejezni

A magyar nyelv szellemétől idegen mondatalkotás

- Szüleimet nagyon szeretem, de ővelük is össze szoktam veszni azt is álandoan két valamié
- Az én családommal kicsit vagyunk összetartók.
- Vacsorára mindenki megvárja, hogy mindannyian az asztalnál legyünk.
- Testvéremmel jóban szeretnék lenni, de mindig ő kezdi el (mit?)
- mikor haza érek az iskolából megvárom édesanyámat mikor haza ér a munkából és édesapámat is.
- Vannak olyan esetek is, amikor anyukámmal nem egyezünk és akkor összeveszek vele.
- Apukámmal nem szoktam veszekedni, mert vele nem bírok.
- Ő ha megmondja egyszer a szót akkor az úgy kell, hogy legyen.

Összegezés

Az észak-bácskai, szabadkai diáknyelv után, a sok mindenben más módon körülmények között élő és tanuló dél-bánati tanulók nyelvének és nyelvhasználati szokásainak elemzése azt mutatja, hogy egy sor azonos jelenséggel találkozunk, de vannak eltérő nyelvi jellemzők is. A helyesírási hibák közül mindkét kutatóponton leggyakoribb a hangok hosszúságának jelölésével kapcsolatos, ezenkívül az egybeírás/különírás a közös gond. Ürményházán a központosítás hiánya és a tulajdonnevek helyesírása is problémát jelent. Az alaktan terén érdekes módon a viszonyragok téves használata jelentkezik gyakrabban, ami regionális nyelvjárási sajátosságnak írható be. Ugyanakkor, a „-suk/süklés” jelensége nem fordul elő, és a nákolás is ritkábban jelentkezik mint Szabadkán, ellenben Ürményházán a tárgyas ragozású igék esetében harmadik személyben sokszor a magas hangrendű ragváltozatot használják a mély hangrendű helyett (tanuli, csináli, olvasik, elvárják...). Szegényes szókincsükre enged következtetni a gyakori szóismétlés. Az alaki tükrözés nem kifejezett, de a tartalmi annál inkább nyilvánvaló, tehát a szerb nyelv törvényszerűségeit tiszteletben tartó fogalmazásmód figyelhető meg, ami a bonyolult és nem magyaros szerkezetek meglétét eredményezi. A szerb nyelvre jellemző passzív szerkezetek hatására gyakori a határozói igenevek használata és a grammatikai explicitálás.

BILINGUALISM OF PUPILS AT ÜRMÉNYHÁZA AND CHARACTERISTIC FEATURES OF THEIR USE OF HUNGARIAN

The study set out to evaluate the pupils' level of bilingualism and characteristic features of their use of the mother tongue at Ürményháza (Jermenovci). My research involved fifth and seventh grade pupils, nineteen of them all together. I based my findings partly on questionnaires and partly on looking through their written school exercises. I grouped the linguistic phenomena according to the levels of the linguistic system. In conclusion I compared my findings of the bilingualism and language use of pupils at Szabadka (Subotica) and at Ürményháza.

Keywords: bilingualism, mother tongue, language of the environment, interference

A tanulmány a Szerb Köztársaság Tudományügyi és Technológiai Minisztériuma 148026D számú projektuma keretében készült.

PÁSZTOR KICSI MÁRIA

A MONDATSZERKESZTÉS KVALITATÍV ÉS KVANTITATÍV ÖSSZEFÜGGÉSEI, VALAMINT AZOK KIHATÁSA A FUNKCIONÁLIS PERSPEKTÍVÁRA

Qualitative and Quantitative Coherence in Sentence Construction
and their Influence on the Functional Perspective

A cikk azzal foglalkozik, hogy milyen összefüggést mutatnak a mondszerkesztés gyakorisági mutatói a konkrét mondatok megszerkesztettségével és perspektívájával, különös tekintettel a forrásnyelvi és célnyelvi szövegek csoportjára, melyek összehasonlítása révén teljesebb képet nyerhetünk a nyelvi kontrasztokról, s ezeken belül a mondatperspektíva megmaradásáról vagy eltorzulásairól a fordítás művelete során.

Kulcsszavak: médiaszövegek, mondszerkesztés, aktuális tagolás, funkcionális mondatperspektíva, mondategész, mondategység, kommunikatív egység, téma, réma, komplex téma, komplex réma, átváltási műveletek, transzformáció, ekvivalencia, forrásnyelvi szöveg, célnyelvi szöveg

1. Előzetes megjegyzések

Az itt következő tanulmány a korábbi kutatások folytatása, melyekben azt vizsgáltam, hogy lehetséges-e kvantitatív úton olyan mutatókat találni, melyek a médiaszövegek esetében részint egy adott nyelv specifikumaira, részint a műfaji jegyekre, illetve az élő- vagy írott nyelvi sajátosságokra utalhatnak, s melyek segítségével érthetőbbé válnának e specifikumok kvalitatív jellemzői is.

Eközben négy szövegcsoporthat vizsgáltam, melyek közül az első szövegcsoporthat szerb nyelvű, nyers hírügynökségi (Beta) jelentésekből épült fel (29 forrásnyelvi szöveg). A második szövegcsoporthatban (29 célnyelvi szöveg) az előbbi hírszövegek fordításai találhatók, melyek nyomtatásban is megjelentek a sajtóban (Magyar Szó). A harmadik szövegcsoporthat (6 eredeti¹ szöveg),

¹ Nem sajtótájékoztatón elhangzott vagy hírügynökségi jelentésekből, más lapokból átvett és/vagy lefordított szöveg.

ugyancsak megjelent magyar nyelvű publicisztikai írásokból (riport, tudósítás, kommentár, tárcs, karcolat, glossza stb.) állt össze, a negyedik csoport (29 átírt hangzó szöveg) viszont a rádió és televízió híradóiban felolvasott híryanagból jött létre. Ennek alapján pedig a négy szövegcsoporthoz a *forrásnyelvi, célnyelvi, eredeti és hangzó* jelölést adtam.² Ezek után viszont a korpusz szövegcsoportjainak mindegyikében mondatonként megállapítottam a mondat egységeket (me)³ és a kommunikatív egységeket (ke) – ezen belül pedig aktuális tagolási (AT)⁴ típusok (TR, RT, KT, KR) – számát típusonként, végül pedig megszámláltam a mondat egységek tartalmas szavait (tsz) és a tematikus pozícióban található tartalmas szavak (tszT) számát.

Az előző tanulmány⁵ konklúziója alapján elmondhatjuk, hogy a hipotézis, miszerint léteznek olyan mutatók, melyek részint egy adott nyelv mondat szerkesztési specifikumaira, részint a műfaji jegyekre, illetve az élő- vagy írott nyelvi sajátosságokra utalhatnak, a kommunikatív egységek AT típusai tekintetében a vizsgálat eredményeinek tükrében bebizonyosodni látszott. Ezek esetében ugyanis a TR és a KT típusú kommunikatív egységek inkább a magyar nyelvre, míg a KR típusúak a szerb nyelvre jellemzőek. Az RT típus

² A nyelvi anyag forrásai Vajdaság egyetlen magyar nyelvű közéleti napilapja, a Magyar Szó, valamint a VRT magyar nyelvű híradói. Ez utóbbiak szövegeit nem osztottam fel különálló kategóriákra, mivel a hangzó anyag, és nem a gesztus-kommunikáció képezi az elemzés tárgyát. Nem gyűjtöttem ellenben anyagot a hetilapokból és regionális lapokból, mivel az már meghaladta volna a dolgozat kereteit (a Magyar Szóban pedig különben is olvashatók a Vajdaság-szerte működő regionális szerkesztőségek oldalai), a helyi rádióállomások és tévéadók műsorait viszont műszaki okokból (a műsorszórás és -vétel korlátozott lehetőségei, valamint a kábeltévé korlátozott műsorszolgáltatási szelekciója miatt) nem állt módomban rögzíteni.

³ A mondat egység, mondat egység, tartalmas szó kifejezéseket Deme László nyomán alkalmazom (l.: Deme L.: *Mondat szerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1971.). Eszerint mondat egységnek számít az egyszerű vagy összetett mondat a maga egészében; mondat egység az egyszerű mondat, illetve az összetett mondat egy-egy tagmondata; tartalmas szóknak számít pedig minden olyan lexikai egység, „amelyik alakilag önálló, funkciójában pedig glosszéma vagy glosszéma értékű” (Deme L.: *uo.*, 244.).

⁴ Klaudy Kinga szerint, mivel egy mondat több mondat egységből állhat, melyek mindegyike saját aktuális tagolással és kommunikatív értékkel (funkcionális perspektívával) rendelkezik, célszerűbb nem mondatokról (és mondat egységekről), hanem *kommunikatív egységekről* beszélni, melyeknek határai azért nagyjából megegyeznek a mondat egységek határai-val. Ezekben belül négy aktuális tagolási (AT) típus határozható meg:

– (1): téma → réma tagolású, azaz objektív szórendű kommunikatív egységek, melyekben az ismerttől haladunk az ismeretlen felé (TR); (2): réma → téma tagolású, azaz szubjektív szórendű kommunikatív egységek, melyekben az ismerlentől haladunk az ismert felé (RT); (3) tagolatlan kommunikatív egységek, melyekben csak új információ van – komplex rémák (KR); (4) tagolatlan kommunikatív egységek, melyek nem tartalmazzak új információt, csak a szövegkoherenciát biztosítják – komplex témák (KT) (Klaudy Kinga: *Fordítás és aktuális tagolás*. Nyelvtudományi Értekezések 123., 1987. 43.).

⁵ Pásztor Kicsi Mária: *Vajdasági magyar médiászövegek mondat szerkesztésének összehasonlító kvantitatív elemzése*. *Hungarológiai Közlemények*, 2007. 2., 71–85.

ellenben nem nyelv-, hanem műfajspecifikus típus: a publicisztikai szövegek között inkább a kreatívabb, személyesebb hangú műfajokra, mintsem a hírszövegekre jellemző. De a mondategészek és a kommunikatív egységekben található tartalmas szavak száma is nyelvspecifikus tulajdonságokat mutat: a szerb nyelvű mondatok ugyanis nagyobb telítettséget bírnak el.

Nem túl sok fogódzót nyújtottak viszont önmagukban véve ezek a vizsgálatok a mondategészekre és mondategységekre vonatkozó gyakorisági adatok tekintetében. Ezért ebben a tanulmányban megkísérlem feltárni, milyen összefüggést mutatnak a mondatszerkesztés gyakorisági mutatói a konkrét mondatok megszerkesztettségével és perspektívájával, különös tekintettel a forrásnyelvi és célnyelvi szövegek csoportjára, melyek összehasonlítása révén teljesebb képet nyerhetünk a nyelvi kontrasztokról, s ezeken belül a mondatperspektíva eltorzulásairól a fordítás művelete során.

2. A mondategészek vizsgálata csoportonként

A kvantitatív vizsgálatok eredményeképpen a következő adatokról számolhatunk be: a forrásnyelvi csoport 29 szövegére 193 mondategész jut (átlagban 6,65 ME/szöv.); a célnyelvi csoport 29 szövegére 199 (átlagban 6,86 ME/szöv.); az eredeti szövegek csoportjában 6 szövegre 198 (átlagban 33 ME/szöv.); a hangzó szövegek csoportjában pedig 29 szövegre 206 mondategész (átlagban 7,1 ME/szöv.).

Ezek az adatok azonban az eredeti és a hangzó szövegek esetében nem árulnak el túl sokat. A forrás- és célnyelvi csoporttal ellentétben ugyanis, melyek mint a fordítás és eredetije, szoros kapcsolatban állnak egymással, és nyelvi kontrasztokra engednek következtetni, az eredeti szövegek – lévén, hogy műfaji szempontból is igen különbözőek, s a hírrel ellentétben szerzőjük személyes stílusjegyeit is többnyire magukon viselik – terjedelmüket és mondatszerkesztésüket tekintve is sokkal szélesebb skálán mozognak, így tipológiai áttekintésük külön kutatás tárgyát képezhetné. Innen ered a mondategészek számának is ekkora méretű megoszlása ebben a szövegcsoporthoz (17 és 70 ME/szöv között, átlagban 33 ME/szöv, az átlagtól való eltérés tehát -16 és +37 közötti egységnyi skálán mozog, ami erős statisztikai összeegyeztethetlenségre utal).

A mondategészek számának csoporton belüli átlagos értékétől való legkisebb eltérés a forrásnyelvi szövegeknél észlelhető (-4,66 és +8,34 között), ezt követi a célnyelvi szövegek csoportja (-4,86 és +9,14 között). A hangzó szövegek csoportja viszont a szövegenkénti mondategészek száma tekintetében közelebb áll a nyomtatott sajtóhírek adataihoz (-5,10 és +11,90 között), ami részben műfaji rokonságra utalhat (hír), de arra is, hogy ezek a szövegek is fordítás eredményei.

A forrás- és célnyelvi csoportok esetében azonban a mondategészek számában való eltérés a célnyelvi szövegek ekvivalenciájának kérdését is felve-

ti, de a funkcionális (kommunikatív) perspektíva szempontjából is jelentős lehet. Ha ugyanis a forrás- és célnyelvi szöveg mondategységeinek száma nem egyezik meg, ez arra enged következtetni, hogy a fordítók átváltási műveleteket (felbontást vagy összevonást) alkalmaztak, melyek során megváltoztatták a forrásnyelvi szövegek mondathatárait, tehát az is elképzelhető, hogy az eredeti mondatok perspektívája a transzformáció során megbomlott.

Így tehát, ha a forrás- és célnyelvi csoport adatait figyeljük, arra következtethetünk, hogy a fordítók a szerb nyelvű szövegek némely mondatát felbontották. S ha a szövegcsoporthoz mondategységeinek számát szövegenként is összehasonlítjuk, s egybevetjük a konkrét szövegek konkrét mondataival, láthatjuk, hogy ez az átváltási művelet⁶ több esetben is működött (összesen nyolcszor), ám két esetben a számadatok tükrében úgy tűnik, hogy a művelet ellenkezőjét, az összevonást is alkalmazták, mivel a célnyelvi szövegekben kevesebb mondategység található, mint a forrásnyelviekben.

A két adatsor közötti különbség nem szembeszökő: a szövegcsoporthoz 29-29 szövegből 10-10 szövegben (35%) mutatkozik csupán egy-egy mondatnyi eltérés, melyek közül csak két szövegben található egy-egy mondatnál kevesebb a célnyelvi csoportban, mint a forrásnyelviben.

Abból viszont, hogy a mondatfelbontás művelete négyszer gyakoribb, mint az összevonásé, arra következtethetünk, hogy a fordítók gyakrabban találták hosszúnak, terjengősnek a szerb mondatokat, mint rövidnek és összevonhatónak, s ez a tendencia gyakran érvényesülni is szokott a szerbről magyarra való fordítás folyamata során.

Ha azonban megvizsgáljuk a konkrét szövegeket és mondatokat is, láthatjuk, hogy a vizsgált szövegcsoporthoz az összevonás művelete még a számadatok alapján következtetett előfordulásoknál is ritkább. Az egyik ilyen szövegben pl. a fordító nem összevonást végzett, hanem – mint ahogyan azt az alábbi példában az aláhúzott rész jelzi – kihagyott egy teljes mondatot:

(1/a) *Vrhovni vojni sud odbacio je žalbu bivšeg načelnika Generalštaba Vojske Jugoslavije Nebojše Pavkovića protiv ukaza predsednika SRJ o prestanku službe Pavkoviću, rekao je predsednik tog suda pukovnik Milorad Vukosav.*

Kako danas prenose beogradski mediji, pukovnik Vukosav je kazao da je presudom odbijena i Pavkovićevo tužba protiv odluke o razrešenju profesionalne vojne službe.

Protiv tih presuda Pavković se može žaliti Saveznom sudu. (B 17. – 02. 08. 09.)

⁶ L., Klaudy Kinga: **Bevezetés a fordítás gyakorlatába.** Bp., Scholastica, 2002. 189.

(1/b) *A Legfelsőbb Katonai Bíróság elvetette Nebojša Pavkovićnak, a Jugoszláv Katonaság volt vezérkari főnökének fellebbezését, melyet a JSZK elnökének szolgálata megszüntetéséről szóló rendelete ellen nyújtott be, közölte Milorad Vukosav ezredes, a bíróság elnöke. Az ítélet ellen Pavković fellebbezhet a szövetségi bíróságnál. (MSZ 17. – 02. 08. 10. 4.).*

Ez viszont – ha nem szerkesztői utasításra történt – igen súlyos fordítói vétségnek tekinthető, nemcsak az információ eltüntetése miatt, hanem a forrásnyelvi és célnyelvi szövegek közötti ekvivalencia megbontásáért is, nem beszélve arról, hogy a szórendeltolódás és a birtokos alakok téves egyeztetése miatt a mondat értelme is eltorzul. A „... *melyet a JSZK elnökének szolgálata megszüntetéséről szóló rendelete ellen nyújtott be...*” mondategységben ugyanis csak többszöri olvasás után derül ki, hogy a *-nek* rag genitivusi vagy dativusi esetet jelöl-e, s így kérdéssé válik az is, hogy ki fellebbezett kinek a rendelete ellen, és kinek a szolgálatát szüntetik meg. Egy lehetséges módosítás (pontosítás) a melléknévi igenévi szerkezetnek mellékmondatná való transzformálásával, azaz a mondat szintjére való felemelésével történhet, pl. így: „...*melyet a JSZK elnökének nyújtott be azon rendelete ellen, hogy szolgálatát megszüntessék...*”.⁷ (A lexikai átváltási műveletek nem adekvát alkalmazásával itt nem foglalkozom, mivel ez nem tartozik a dolgozat témájához.)

A másik említett szövegben viszont a fordító tényleg végzett egy összevonást, bár a fordítás itt sem ekvivalens a forrásnyelvi mondattal (a szerb mondat aláhúzott részei elsikkadtak, vagy nem egyenértékű mondatelemek-ké alakultak át a fordítás során). A közölt idézetben ugyanis az első mondategységben a többes számú alanyra utaló igei személyrag (bejutottak), a második mondategységben (helytelenül) egyes számban fordított alany (Jovanovićék helyett *Jovanović*), valamint a harmadik mondategységben ismételten a többes szám harmadik személyű igei személyrag, melynek a *Jovanović* házaspárra kellene visszautalni, azt az értelmezést is lehetővé teszik, miszerint nem Jovanovićék, hanem azok az idős személyek fosztogattak, akiknek altatót keverték a kávéjukba. Bár ez nem az összevonás, hanem a helytelen alanyi egyeztetés következménye:

(2/a) *U vremenskom periodu maj–juli 2002. imenovani su koristeći se pogodnim izvorima ulazili u porodične kuće starijih lica sa teritorije opštine Kikinda. Da bi privremeno onesposobili oštećene, Jovanovići su im u kafu sipali sredstvo za uspavljivanje i tada vršili premetačinu u kući. (B 21 – 02. 08. 08.)*

⁷ L.: Klaudy Kinga: *Bevezetés a fordítás gyakorlatába*. Bp., Scholastica, 2002. 198.

(2/b) 2002 májusától júliusig különféle ürüggyel bejutottak idősebb személyek családi házába, Jovanović altatót kevert a kávéjukba, s utána fosztogattak. (MSZ 21 – 02. 08. 10. 16. o.).

A forrásnyelvi mondatához valamelyest közelebb álló célnyelvi mondat körülbelül így festhetne:

(2/c) 2002 májusától júliusáig a fent említett személyek megfelelő forrásokból szerzett értesüléseiket felhasználva idős emberek családi házába jártak be Kikinda község területén. Hogy ideiglenesen cselekvésképtelenné tegyék a károsultakat, Jovanovićek altatót keverték a kávéjukba, majd felforgatták (kirabolták) a házuakat.

Klaudy Kinga szerint a mondatok felbontása és összevonása szinte sohasem kötelező átváltási művelet.⁸ A felbontás műveletéhez a fordítók leginkább olyankor folyamodnak, amikor az olvasó szempontját tartják szem előtt (a túl hosszú forrásnyelvi mondatokat a könnyebb befogadás érdekében két vagy több rövidebb célnyelvi mondatra bontják), az összevonás műveletét ezzel szemben ritkábban alkalmazzák, és nem az olvasó érdekében teszik. Klaudy Kinga szerint „a mondatok összevonása – akárcsak felbontása – a fordítás során szükségszerűen végbemenő *alanyváltásokkal*⁹ van összefüggésben”, de „gyakran megfigyelhető mondatösszevonás akkor is, ha a forrásnyelvben *rövid és hiányos* mondatok követik egymást”¹⁰ (kiemelések: K. K.).

Mindkét esetben azonban általában arról van szó, hogy a magyar nyelvben – az indoeurópai nyelvek egy részével ellentétben (pl. angol, német stb.) – nem kötelező minden mondat elején újra kitenni az alanyt, mert az igei személyragok és a birtokos személyjelek biztosítják a koherenciát, tehát leginkább a magyarról indoeurópai nyelvekre való fordítás alkalmával szokták a fordítók a szóismétlések elkerülése érdekében alkalmazni az összevonás műveletét. Fordított esetben pedig (pl. az orosz nyelv esetében) „az alanyok eltűnése a magyarra való fordításban értelmetlenné teheti a mondatot”¹¹, amiért ismét csak az összevonás műveletéhez folyamodnak a fordítók, bár – mint már említettük – ez az átváltási művelet fakultatív (nem kötelező), tehát a forrásnyelvi mondatok között is elképzelhető a célnyelvi szöveg tagolása.¹²

⁸ Klaudy Kinga: *Bevezetés a fordítás gyakorlatába*. Bp., Scholastica, 2002. 189., 205.

⁹ Klaudy Kinga az *alanyváltás* terminust összefoglaló elnevezésként használja mindazokra a grammatikai cserékre, melyek során „a forrásnyelvi mondat alanyából más mondatrész lesz a fordításban, vagy valamelyik más mondatrészből alany lesz a fordításban.” (Klaudy Kinga: *uo.*, 266.)

¹⁰ Klaudy Kinga: *i. m.*, 205–206.

¹¹ Klaudy Kinga: *i. m.*, 206–207.

¹² Klaudy Kinga: *Bevezetés a fordítás gyakorlatába*. Bp., Scholastica, 2002. 207.

Mint azt a fenti fordítási korrekcióból is láthatjuk, az idézett hírmondattal sincs az összevonás műveletére ténylegesen szükség, hisz az összevonás nélkül is tükrözheti forrásnyelvi megfelelőjét. Ami pedig az idézett célnyelvi mondat perspektívájának eltorzulását illeti, az alanyi egyeztetéssel hozható összefüggésbe. Az alany ugyanis sok esetben (de nem szabályszerűen) az alacsonyabb kommunikatív dinamizmus szintjén helyezkedik el. Az idézett példában viszont a forrásnyelvi mondatban a célhatározói mellékmondatot (*Da bi privremeno onesposobili oštećene...*), mely alacsonyabb kommunikatív dinamizmussal rendelkezik, mint az őt követő főmondat (*Jovanovići su im u kafu sipali sredstvo za uspavljivanje i tada vršili premetačinu u kući...*), a célnyelvi mondatból teljesen elhagyja a fordító, s így a forrásnyelvi mondat főmondatának ágens szerepű alanya (*Jovanović*) a célnyelvi mondatban veszít kommunikatív dinamizmusából, mivel nem az új információt hordozó szakaszban helyezkedik el a mondategészen belül, a mellékmondatot követő főmondatban, mely hírérték szempontjából egészében véve hangsúlyos, hanem egy konjunkciós tagmondat tematikus szakaszában, a fókusz előtti pozícióban, mely informatív szempontból teljességgel közömbös.

Mint láhattuk tehát, a mondategészek mennyiségi adatai utalhatnak a fordítás során bekövetkezett mondatszerkesztési transzformációkra, de a mondategységek mutatói ennél többet is elárulhatnak, mivel azok nemcsak a forrásnyelvi és célnyelvi szövegek csoportjában, hanem a másik két szövegcsoporthoz is utalhatnak a mondatok szerkesztettségére.

3. A mondategységek vizsgálata csoportonként

A mondategységek számát vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a forrásnyelvi szövegekben 575 mondategység található (átlagban 19,83 me/szöv), a célnyelviekben 553 (átlagban 19,07 me/szöv), az eredetiekben 504 (átlagban 84 me/szöv), a hangzó szövegekben pedig 433 (átlagban 14,93 me/szöv). Az egy szövegre eső mondategységek legmagasabb átlaga tehát az eredeti szövegek csoportjában észlelhető, s – akárcsak a mondategészek esetében – itt is a legnagyobb eltéréseket lehet kimutatni szövegenként (-56 és +35 közötti intervallumban), ami az egyes műfajok terjedelmi különbségeire enged következtetni, ti. a szűkebb értelemben vett publicisztikai szövegek műfajuktól és/vagy szerzőjüktől függően lehetnek hosszabbak is, de rövidebbek is, mint az informatív műfajcsaládba sorolt szövegek.

Ilyen szempontból az eredeti szövegek csoportja szemmel láthatóan kiáll a többi szövegcsoporthoz, abszolút értékben több mondategységet tartalmaz. Ez azonban még önmagában véve nem elegendő információ, mert a mondategészek szerkesztettsége ennyiből nem derül ki. Ezért célszerű ezen kívül megvizsgálni a mondategészek megoszlási arányát is tagmondataik száma szerint.

Ha pedig ezt vizsgáljuk a négy szövegcsoporthoz, azt tapasztalhatjuk, hogy a forrás- és célnyelvi szövegek mondatai legnagyobb arányban (f.ny.: 33%; c.ny.:31%) a két mondategységnyi csoportban gyűlemlenek, az eredeti és a hangzó szövegek mondatai viszont 35–35%-nyi arányban az egy mondategységnyi csoportban. Ezen túl folyamatos lesodródás észlelhető a mondategységek tagmondatszám szerinti megoszlásában: az öt mondategységből álló mondatok csoportjáig még mind a négy szövegcsoporthoz találunk mondatokat, ezen túl azonban egyre kevesebb mondat található. A forrásnyelvi szövegek csoportjában az egy mondategységre jutó mondategységek legmagasabb értéke 9 me/ME, a célnyelvi csoportban 7 me/ME, az eredeti szövegek csoportjában 12 me/ME, a hangzó szövegek csoportjában pedig 6 me/ME. Ezeknek a mondatoknak a százalékaránya azonban a korpuszon belül elenyésző. Mindebből arra következtethetünk, hogy a publicisztikai műfajokban – csekély kivétellel – inkább a kevesebb mondategységből álló mondatokat részesítik előnyben, ami meg is felelne a Deme László által kiszámított 1,90–2,00 me/ME szerkesztettségi mutatónak, mely a közlő prózához jellemzője¹³, s mely az újságcikkek érthetősége szempontjából előnyös is volna.

Ha azonban megvizsgáljuk a szövegcsoporthoz átlagos szerkesztettségi mutatóját, láthatjuk, hogy mindegyik meghaladja a 2,00 me/ME értéket (f.ny.: 2,98 me/ME; c.ny.: 2,77 me/ME; e.: 2,54 me/ME; h.: 2,10 me/ME), s csupán a hangzó csoport átlagos szerkesztettségi mutatója közelíti meg a közlő próza átlagos mutatóját, a többi csoport pedig még a fejtegető próza¹⁴ 2,32 me/ME átlagos mutatóját is meghaladja. Eközben a közlő próza mutatójához viszonyított differencia intervalluma a célnyelvi csoportban a legmagasabb

(-0,33 és +2,45 között, tehát összesen 2,78 me-nyi eltérésben), ezt követi a forrásnyelvi csoport (0 és 2,5 között, tehát 2,5 me-nyi eltérésben), majd az eredeti szövegek csoportja (-0,35 és 1,87 között, tehát 2,22 me-nyi eltérésben), s végül a hangzó szövegek csoportja (-0,75 és 1 között, tehát 1,75 me-nyi eltérésben). Láthatjuk tehát, hogy a forrásnyelvi csoportban a szövegek száz százalékában az átlagos szerkesztettségi mutató vagy meg egyezik a 2,00 me/ME mutatóval, vagy meghaladja azt, a célnyelvi szövegek közül egyben az átlagos szerkesztettségi mutató csak 1,67 me/Me, a célnyelvi csoportban is csak egy szöveg átlagos mutatója 1,64 me/Me, míg a hangzó szövegcsoporthoz 10 szövegben (34,45%) alacsonyabb az átlagos szerkesztettségi mutató a 2,00 me/ME-nyi átlagnál, ami összhangban van a számítások során kapott eredményekkel, miszerint a mondategységek 35%-a

¹³ L. Deme L.: *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1971.

¹⁴ Deme L., *uo.*

egy tagmondatú, nyilván azzal a cézzal, hogy a hallgatóságot ne terhelék „túl hosszú” mondatokkal.

Ebből azonban még nem következtethetünk arra, hogy az ilyen „rövid” mondatzerkesztés mindenkor egyszerűen áttekinthető, mert ezek a számadatok a mondategységek telítettségére, bonyolultsági fokára nem utalnak. Egy túl sok mondatrészt és bonyolult szintagmákat tartalmazó mondategység ugyanis az információ befogadása szempontjából olykor elérhetetlenebb lehet, mint egy többszörösen összetett mondat, melynek mondategységei áttekinthetők. Ez a gond pedig különösen a szerbről magyarra fordított szövegek esetében érhető tetten.

Az indoeurópai nyelvek, s így a szerb nyelv esetében is, a kommunikatív egységek sokkal nagyobb belső telítettséget bírnak el, mint magyar megfelelőik. Ez viszont abból következik, hogy – amint ezt már említettük – a szerb nyelvben a mondatok bővítési módja kétféle lehet: leginkább *progresszív*, amikor elől áll az alapszó, utána a bővítmények (*regens ante rectum*), de lehet *regresszív* is, amikor a bővítmények állnak elől, s az alapszó követi őket (*regens post rectum*).

A magyar nyelvre ezzel szemben szinte kizárólag (kevés kivétellel) a regresszív bővítési mód jellemző, ennek következtében pedig a bővítményeknek a száma, melyek egy szerkezetben az alaptag elé behozhatók, igencsak korlátozott. Korlátozott pedig a koncentrációs képesség hanyatlása miatt, mely akkor lép fel, amikor a befogadónak az alaptag felbukkanása előtt túl sok bővítményt kell észben tartania. Egy ilyen negatív példaként a következő forrásnyelvi mondat fordítását említhetjük meg:

(3/a)¹ „*Društvena atmosfera, opterećenja ksenofobijom i netolerancijom, nije se promenila*”, |² *dodaje se u uvodu opširnog izveštaja*, |³ *koji razmatra pitanja reformi, ekonomskih i socijalnih prava, pravosudnog sistema, Vojske Jugoslavije, policije, zdravstva, univerziteta, manjina, Vojvodine, Sandžaka, izbeglica, medija, obnova konzervativne ideje i crkve i slobode veroispovesti*. (B 1. – 02. 04. 22.)

(3/b)¹ *A reformokat, a gazdasági és szociális jogokat, az igazságügyi rendszert, a Jugoszláv Katonaságot, a rendőrséget, az egészségügyet, az egyetemeket, a vajdasági és a sandžaki kisebbségeket, a menekülteket, a médiumokat, a konzervatív eszmék és az egyház megújódását, valamint a vallásgyakorlás szabadságát elemző részletes jelentés bevezetőjében az áll,* |² *hogy az idegengyűlölettel és az intoleranciával terhelt társadalmi légkör nem változott meg.* (MSZ 1. – 02. 04. 23. o.)

Mint az a célnyelvi mondat aláhúzott részéből kitűnik, a fordító olyan grammatikai áthelyezést¹⁵ végzett, melynek során a forrásnyelvi mondat halmozott genitivusi (birtokos) szerkezetekkel zsúfolt tárgyi szintagmája a mondat bevezető részébe (tematikus szakaszába) került, mégpedig a melléknévi igenévi (*elemző*) alaptagnak alárendelt accusativusi tárgyak soraként, míg a forrásnyelvi mondatban ez a szerkezet a mondat komplex rémájában kapott helyet, miután az olvasó már birtokába jutott annak az információnak, hogy a felsorolt tételek a Helsinki Bizottság Szerbiára vonatkozó jelentésében szerepelnek. A magyar fordítás tehát felborította az információ adagolásának sorrendjét, s ezzel együtt a mondat perspektíváját is.

A szerb mondatok fordítása gyakran csak szintváltással¹⁶ lehetséges, amikor a fordító a szerb mondatok (leginkább igeneves szerkezeteinek) implicit állításait önálló mondategységekké emeli fel, kihasználva ezzel az alárendelt mondat szerkesztés lehetőségét, mely nyelvünkben percpiciós szempontból a bővítés kevésbé megterhelő módját képezi.

A (3/b) mondat esetében ugyan nehéz volna a terjedelmes felsorolást külön-külön mellékmondati szintre emelni, a melléknévi igenevet azonban mellőzhetjük, amennyiben a felsorolást tartalmazó mondatgységet áthelyezzük mondatkezdő pozíciójából a mondat végére, s főmondatból mellékmondatná transzformáljuk, miközben az accusativusi alakokat a *vonatkozik* ige vonzatának megfelelő sublativusi (-ra/-re ragos) alakokra változtatjuk. Ugyanakkor azonban célszerű a forrásnyelvi mondat két mondategészre való felbontása is, mivel vonatkozó mellékmondat alkalmazása esetén kérdésessé válna a következő kommunikatív egység voltaképpeni témája (ti. az, hogy a *jelentésről* vagy *bevezetőjéről* van-e szó):

(3/c) „*Az idegengyűlölettel és türelmetlenséggel terhelt társadalmi légkör nem változott meg*” – áll továbbá ennek a terjedelmes *jelentésnek* a bevezetőjében. *A jelentés számos kérdést vitat meg, melyek a reformokra, a gazdasági és társadalmi jogokra, az igazságszolgáltatási rendszerre, a Jugoszláv Katonaságra, a rendőrségre, az egészségügyre, az univerzitásra, Vajdaság és Sandžak kisebbségeire, a menekültekre, a médiára, az egyház és a konzervatív eszmék újraéledésére, valamint a vallásszabadságra vonatkoznak.*

Így viszont a forrásnyelvi mondat perspektívája is helyreáll, mivel a tárgyalat bizottsági jelentésből kiragadott, figyelemfelkeltő idézet mondatkezdő pozícióba kerül (akárcsak az eredeti szövegben), a mondategész szempontjából új információt hordozó rész (a *jelentés tartalma*) viszont a mondatzáró (rematikus) szakaszba jut.

¹⁵ L. Klaudy Kinga: *Bevezetés a fordítás gyakorlatába*. Bp., Scholastica, 2002. 236.

¹⁶ L. Klaudy Kinga: *Bevezetés a fordítás gyakorlatába*. Bp., Scholastica, 2002. 192.

A szintváltás (felemelés) művelete tehát sokban hozzájárulhat az ekvivalencia – és ezzel egyidejűleg a funkcionális, illetve kommunikatív perspektíva – megőrzéséhez is.

Mint ahogyan azonban kiderült, a vizsgált korpusz forrás- és célnyelvi csoportjában ez az elv nem igazán működött. A szövegek 48%-ában ugyanis a forrásnyelvi szöveg mondategységeinek száma a célnyelvi szöveg mondategységeinek számánál nagyobb, 24%-ában a célnyelvi szöveg mondategységeinek száma nagyobb, míg 28%-ában a két szám megegyezik. A szövegek egy részében tehát a fordítók – úgy tűnik, komolyabb fordításstratégiai érvek nélkül – a felemelés műveletének éppen ellenkezőjét, a lesüllyesztést¹⁷ alkalmazták, annak ellenére, hogy ez a művelet Klaudy Kinga szerint inkább a magyarról indoeurópai nyelvekre történő fordításra jellemző.

Egyik ilyen tetteen ért művelet pl. a forrásnyelvi szövegek indirekt idézeteiben jelentkező tárgyi mellékmondatok lesüllyesztése, a forrásnyelvi mondateleji idéző mondatok névutós szerkezetté való transzformálása révén:

(4/a)¹*Biserko je ocenila*²*da je na početku reformi načinjen propust,*³*jer nisu izvršene promene u policiji i vojsci,*⁴*nije izvršena lustracija u pravosuđu i medijima,*⁵*te su se,*⁶*kako je rekla,*⁵*„porazene snage” konsolidovale*⁷*i sada su „prepreke promenama”.* (B 1. – 02. 04. 22.)

(4/b)¹*Biserko szerint a reformok kezdetén mulasztás történt,*²*mert a rendőrség és a katonaság változatlan maradt,*³*nem tisztogatták meg az igazságügyet és a médiumokat,*⁴*következésképpen,*⁵*mint mondta,*⁴*„a vereséget szenvedett erők” konszolidálódtak,*⁶*és most „a változások akadályát képezik”.* (MSZ 1. – 02. 04. 23. 1. o.)

(5/a)¹*Pravni savetnik HOPS-a Nataša Novaković ocenila je*²*da je u pravosuđu bilo pozitivnih pomaka u 2001. godini,*³*ali da se situacija nije bitno izmenila.* (B 1. – 02. 04. 22.)

(5/b)¹*Nataša Novaković, a Helsinkibizottság jogi tanácsosának véleménye szerint*²*tavaly az igazságügyben történt ugyan előrelépés,*²*de a helyzet nem változott lényegesebben.* (MSZ 1. – 02. 04. 23. 1.)

Bizonyos esetekben viszont a célnyelvi szövegekben a fordítók (vagy lektorok) teljesen elhagyják a forrásnyelvi hátravetett idéző mondatot, ily módon csökkentve a mondategységek eredeti számát:

¹⁷ L. Klaudy Kinga: **Bevezetés a fordítás gyakorlatába.** Bp., Scholastica, 2002. 208.

(6/a)¹ *Republička direkcija za robne rezerve isplatiće do 15. avgusta prvu ratu za otkup pšenice od individualnih proizvođača, preko zavoda za obračun i plaćanja (ZOP),² saopšteno je danas iz ministarstva trgovine, turizma i usluga Srbije.* (B 14. – 02. 08. 09.)

(6/b) *A köztársasági Árutartalékok Igazgatósága augusztus 15-éig kifizeti az egyéni termelőknek a felvásárolt búza után járó első részletét a Fizetésforgalmi Intézet közvetítésével.* (MSZ 14. – 02. 08. 10. 1.)

(7/a)¹ „Tražim od policije i Centra za socijalni rad² da javno pročitaju pisma³ koja je moja ćerka uputila u julu i oktobru prošle godine⁴ i u kojima im je iznela svoj život sa Čedom (Dragan Čedić), svoje strahove i strepnje”,⁵ *rekla je Gordana Kulašević.* (B 16. – 02. 08. 09.)

(7/b)¹ *Felszólította a rendőrséget és a szociális gondozót,² hogy hozzák nyilvánosságra azt a levelet,³ amelyet a lánya tavaly júniusban és októberben írt,⁴ amelyben hangot adott halálfélelmének Dragan Čedić fenyegetése miatt.* (MSZ 16. – 02. 08. 10. 4. o.)

Olyan esetben, amikor a forrásnyelvi mondatban két *da* kötőszós, egymásnak alárendelt tárgyi mellékmondat található, a fordítók általában a le-süllyesztés műveletéhez folyamodnak, s ez nem is csoda, hisz a szerb anyanyelvűek is többnyire kerülnek a kétszeres, egymás utáni *da* kötőszós szerkezetet – akárcsak a magyar anyanyelvűek a kétszeres *hogy* kötőszósát – s ehelyett inkább az első *da*-s szerkezet után infinitivusi (mondatszint alatti) szerkezetet alkalmaznak.

A következő két példában, ahol a forrásnyelvi mondatokban kétszeres *da*-s szerkezettel találkozunk, a fordítók mindkét esetben igyekeznek elkerülni az ismétlődő kötőszót a célnyelvi mondatban.

Így az alábbi esetben a második tárgyi mellékmondat a fordítás során mondat szint alá süllyesztett főnévi igeneves szerkezetté transzformálódik, s ezáltal az eredetivel többé-kevésbé ekvivalens szerkezetet alkot:

(8/a)¹ *Dijema je rekao i² da je Vlada Poljske spremna³ da odobri još jednu kreditnu liniju namenjenu elektroprivredi,⁴ piše u saopštenju iz kabineta Jožefa Kase.* (B 11. – 02. 04. 24.)

(8/b)¹ *Amint ezt Diema közölte,² a lengyel kormány hajlandó még egy hitelt jóváhagyni a villanygazdaság számára –³ áll a kabinet közleményében.*
(MSZ 11. – 02. 04. 25. 16. o.)

A fordítók azonban nem mindig találják meg a kézenfekvő átváltási műveletet az efféle szerkezetek sűrítésére, s a lesüllyesztés műveletéről is elmondhatjuk, hogy a mondat szint alá süllyesztett mondat egységek sokszor alacsonyabb kommunikatív dinamizmussal rendelkeznek, mint azok, amelyek a mondat szintjén helyezkednek el, különösen, ha ezt még a mondat szórendje is megerősíti.

Így a következő példában megfigyelhetjük, hogy a kétszeres *da* kötőszós szerkezetet, melyek közül a második egy passzív igealakot tartalmaz, a fordító grammatikai csere útján egyszerű (aktív) felszólító módú igealakká transzformálta (miközben a 4/a,b és 5/a,b példákban megfigyelt – ezúttal személyraggal ellátott – *szerint* névutós szerkezet segítségével történő lesüllyesztés műveletét is elvégezte, s így a forrásnyelvi mondat három mondat egységét egyetlen mondat egységbe sűrítette)¹⁸:

(9/a) ¹*Ona je agenciji Beta rekla*² *da Marija treba*³ *da bude poverena na staranje majci i ocu Dragana Čedića...* (B 16. – 02. 08. 09.)

(9/b) *Szerinte a Marijáról való gondoskodással bízzák meg Dragan Čedić anyját és apját.* (MSZ 16. – 02. 08. 10. 4.o.)

A fordító által elvégzett átváltási műveletek eredményeképpen az eredeti mondat nem azonos perspektívájú mondat keletkezett. A *treba da bude poverena* szó szerkezet magyar megfelelője ugyanis nem igazán az egyszerű felszólító módú *bízzák meg* igealak, mivel az inkább a direkt idézet grammatikai eszköztárába illene bele, itt viszont indirekt idézéssel állunk szemben. Ezen kívül a *Marijáról való gondoskodással* deszemantizálódott melléknévi igenes szerkezet ige előtti pozíciója félreértésre is okot adhat, mivel a felszólító módban kötelező igekötő-hátravetés arra is utalhat, hogy az igét megelőző szerkezet fókusz pozícióban helyezkedik el. A forrásnyelvi mondat perspektívája viszont, ezzel szemben, a hangsúlyt a nevelőszülők megnevezésére helyezi, s ez a szerb nyelvnek megfelelő mondatvégi fókuszpozícióval összhangban is van. A fordító tehát, ahelyett, hogy az ekvivalencia érdekében grammatikai áthelyezés műveletéhez folyamodott volna, s a voltaképpen fókusz ige előtti pozícióba hozta volna, a forrásnyelvi mondat szórendjét követte, s így a mondat eredeti perspektíváját eltorzította.

A (9/c) és (9/d) mondat a perspektíva visszaállításának egy-egy lehetőségét mutatja be:

¹⁸ Ezen kívül az ágens egyértelművé tétele érdekében egy mondatfelbontást is végzett, minek következtében a négy mondat egységből álló forrásnyelvi mondat egész a célnyelvi szövegben két mondat egészre bomlott fel, egy-egy mondat egységnyi terjedelemmel, mivel azonban itt nem a mondat egészek felbontásáról van szó, a zavaró elemek elkerülése érdekében ennek illusztrálásától itt eltekintek.

(9/c)¹*Szerinte Dragan Ćedić apját és anyját kell(ene) megbízni (avval),*²
hogy Marijáról gondoskodjanak.

(9/d)*Szerinte Dragan Ćedić apjának és anyjának kellene Marijáról gondoskodnia.*

A (9/c) mondat két mondategységet tartalmaz, melyek közül az elsőben található a főnévi igeneves szerkezet, a második viszont az első tagmondatnak *hogy* kötőszós (állandó határozói) mellékmondata. A (9/d) mondat pedig egy mondategységből áll, melyben ugyancsak főnévi igeneves szerkezet található. Mindkét mondatról megállapítható azonban, hogy perspektívájuk megfelel a forrásnyelvi mondat perspektívájának.

A vizsgált szövegekben azonban a mondategységek főnévi igeneves szerkezetté való lesüllyesztésén kívül megfigyelhető a melléknévi igeneves szerkezetté való lesüllyesztés művelete is:

(10/a)¹*Kako je agenciji Beta potvrđeno u NIS-u,*²*razbojnici maskirani fantomkama presreli su blagajnice ispred ulaza u sedište kompanije u Novom Sadu,*³*zapretili im oružjem*⁴*i oteli torbe*⁵*u kojima je bilo oko milion dinara.* (B 12. – 02. 04. 24.)

(10/b)¹*Amint azt a Naftagas megerősítette,*²*az álarcos rablók a cég újvidéki székhelyének bejáratánál támadták meg a pénztárosnőket,*³*fegyvert fogtak rájuk*⁴*és elvették tőlük a megközelítőleg 1 millió dinárt tartalmazó táskákat.* (MSZ 12. – 02. 04. 25.16. o.)

A példamondatban tehát a fordító a forrásnyelvi mondat jelzői mellékmondatát süllyesztette le melléknévi igeneves szerkezetté.

A megfigyelt példák ezek szerint alátámasztják a feltevést, miszerint a fordítók a szerbről magyarra való fordítás során is alkalmazzák a lesüllyesztés műveletét, annak ellenére, hogy ez a transzformáció Klaudy Kinga szerint inkább a magyarról indoeurópai nyelvekre való fordítás esetében jellemző.

Ez viszont két lehetőségre enged következtetni:

1. a lesüllyesztés műveletének alkalmazása nem jellemző az indoeurópai nyelvekről magyarra való fordításra, tehát a fordítók idegen mondat szerkesztési mintát követtek (nyelvi interferencia);

2. a művelet – ha nem is általános érvényűen – mindkét irányban alkalmazható, mivel az igeneves szerkezetek bizonyos esetekben a magyar nyelvtől nem idegen mondatot hoztak létre.

Az elemzett példák viszont, mint megfigyelhetjük, nem zárják ki a második feltevés helytállóságát. Ennek biztos leszögezéséhez azonban további nyelvi anyag vizsgálatára van szükség.

4. Konklúzió

A vizsgált nyelvi anyag – mint a korábbiakban is – bizonyosságot ad arról, hogy a gyakorisági adatok nem nyújthatnak abszolút fogódzót a szöveg kvalitatív jellemzőinek kikövetkeztetéséhez. Ennek ellenére a többi számadattól való eltérések révén rámutathatnak azokra a szövegen belüli helyekre, melyeket érdemes analitikus módon is megvizsgálni.

Jelen dolgozatban ez a megfigyelés forrás- és célnyelvi szövegek mondategységeinek és mondategységeinek kvantitatív, illetve kvalitatív elemeire irányult, minek során kiderült, hogy a számbeli különbségek ezen a téren nem mindig jelölnek valamilyen szabályos átváltási műveletet, sőt vannak olyan esetek is, melyekben a fordítók a szerbről magyarra való fordítás esetében olyan átváltási műveletet alkalmaztak, melyeknek valójában fordított irányban kellene működniük (lesüllyesztés).

Irodalom

- Dr. Babić, Stjepan: Jezik. Zg., Privreda, 1963.
- Beaugrand de, Robert – Dressler, Wolfgang: Bevezetés a szövegnyelvészetbe. Bp., Corvina Kiadó, 2000.
- Bencédy József (szerk.): A hatékony rádiózásért. A rádió nyelvi bizottságának elemzéseiből (1976–1991). Bp., Magyar Rádió nyelvi bizottsága, 1993.
- Deme László: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Bp., Akadémiai Kiadó, 1971.
- Dezső László–Szépe György: Adalékok a topic-comment problémához. Nyelvtudományi Közlemények, 1967. 2., 365–388.
- Dezső László: Szórend és mondat hangsúly. Általános Nyelvészeti Tanulmányok V., 1967, 79–121.
- Dezső László: Tipológiai vizsgálatok. Szerbhorvát–magyar kontrasztív nyelvtan I. Újvidék, Hungarológiai Intézet, 1972.
- Dezső László: A mondatok aktuális tagolásának és szórendjének kérdésköre = Telegdi Zsigmond (szerk.): Hagyományos nyelvtan – modern nyelvészet. Bp., Tankönyvkiadó, 1972, 85–104.
- Dezső László: A mondat tipológiai megközelítése. Általános Nyelvészeti Tanulmányok IX., 1973, 85–104.
- É. Kiss Katalin: A magyar mondat szerkezet generatív leírása. Nyelvtudományi Értekezések 116., Bp., Akadémiai Kiadó, 1983.
- É. Kiss Katalin: Mondattan = É. Kiss–Kiefer–Siptár (szerk.): Új magyar nyelvtan. Bp., Osiris Kiadó, 1998.
- Elekfi László: Az aktuális mondat tagolás egyik alapformája a magyarban. Nyelvtudományi Közlemények, 1964. 2., 331–370.
- Elekfi László: Közlélmélet, grammatika, aktuális mondat tagolás. Általános Nyelvészeti Tanulmányok IX., 1973, 65–68.
- Elekfi László: Petőfi verseinek mondati és formai felépítése (különös tekintettel az aktuális mondat tagolásra). Bp., Akadémiai Kiadó, 1986.
- Gergely György: Az aktuális mondat tagolás szerepe a mondat megértésben. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVIII., 1995, 43–61.

- Huszár Ágnes: A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. *Nyelvtudományi Értekezések* 101., Bp., Akadémiai Kiadó, 1979.
- Huszár Ágnes: A mondat aktuális tagolása és annak tanítása. *Magyar Nyelvőr*, 1983. 1., 87–100.
- Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. Mondattan*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1992.
- Klaudy Kinga: Fordítás és aktuális tagolás. *Nyelvtudományi Értekezések* 123., Bp., Akadémiai Kiadó, 1987.
- Klaudy Kinga: Bevezetés a fordítás elméletébe. Bevezetés a fordítás gyakorlatába. Bp., Scholastica, 2002.
- Klaudy Kinga: *Languages in Translation*. Bp., Scholastica, 2003.
- Láncz Irén: A nyelvhasználat kutatásának új szempontjai = Láncz Irén: A nyelvi rendszerteztetés útjain. *Becse, Rubicon*, 1997, 91–114.
- Pásztor Kicsi Mária: A beszélt nyelv mondatainak (megnyilatkozásainak) néhány szintaktikai sajátossága. *Tanulmányok*, 1995, 147–156.
- Pásztor Kicsi Mária: Téma – réma. Vajdasági magyar publicisztikai szövegek aktuális tagolási problémái. *Hungarológiai Közlemények*, 2002. 3., 109–121.
- Pásztor Kicsi Mária: Sajtószövegek hírtérke nyelvi formájuk függvényében. *Hungarológiai Közlemények*, 2002. 4., 70–75.
- Pásztor Kicsi Mária: Aktuális tagolás – intonáció. (A bemondói szövegolvasás informatív jellemzői). *Hungarológiai Közlemények*, 2003. 2., 121–129.
- Pásztor Kicsi Mária: A médiaszövegek aktuális tagolásának kvantitatív vizsgálata. *Tanulmányok*, 2005, 133–143.
- Pásztor Kicsi Mária: Vajdasági magyar médiaszövegek mondatszerkesztésének összehasonlító kvantitatív elemzése. *Hungarológiai Közlemények*, 2007. 2., 71–85.
- Tošović, Branko: *Komunikativna perspektiva rečenice* = Ivić, Milka (szerk.): *Sintaksa savremenog srpskog jezika. Prosta rečenica*. Bg., Institut za srpski jezik SANU, Beogradska knjiga, Matica srpska, 2005, 1061–1110.
- Varga László: A hangjelzés = Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan. Fonológia*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1994.
- Wacha Imre: Élő nyelvi (spontán) szövegek megnyilatkozásainak (szintaktikai) vizsgálati szempontjaihoz (A gazdagréti kábeltelevízió élő nyelvi felvételei alapján). = *Beszélt nyelvi tanulmányok*. Szerk. Kontra Miklós. Bp., A MTA Nyelvtudományi Intézete, 1988.
- Wacha Imre: Gondolatok a rádióhírek nyelvéről és kommunikativitásáról = Wacha Imre: *A Szöveg és hangzása. Cikkek, tanulmányok a beszédéről*. Székesfehérvár, Kodolányi János Főiskola, 1999.

QUALITATIVE AND QUANTITATIVE COHERENCE IN SENTENCE CONSTRUCTION AND THEIR INFLUENCE ON THE FUNCTIONAL PERSPECTIVE

The article deals with the relations between the frequency indices of sentence constructions, and the constructions and perspectives of actual sentences with special regard to groups of source and target language texts, whose comparison offers a more complete picture of language contrasts, and within

it the continuance or distortion of sentence perspective during the operation of translation.

Keywords: media texts, sentence construction, actual division, functional sentence perspective, sentence, clause, communicative unit, topic (theme), comment, (rheme) complex theme, complex rheme, transformational operations, transformation, equivalence, source-language text, target-language text

A tanulmány a Szerb Köztársaság Tudományügyi és Technológiai Minisztériuma 148026D számú projektuma keretében készült.

KOVÁCS RÁCZ ELEONÓRA

AZ ANYANYELV ÉS NYELVVÁLTOZATAI**Mother Tongue and its Language Variants**

A dolgozat a magyar nyelvváltozatok tagolásának történeti áttekintését tartalmazza. A nyelvváltozatok közül hangsúlyt fektetünk az irodalmi nyelvre, a köznyelvre, a nyelvjárásra, az argóra és a szlengre. Jelen nyelvvállapot egymás mellett élő nyelvi normákat tartalmaz, így a nyelvjárásoknak is megvan a maguk normája. Az argó és a szleng esetében kevés szó esik nyelvtani szabályrendszerük felderítéséről.

Kulcsszavak: irodalmi nyelv, köznyelv, nyelvjárás, argó és szleng

1. Irodalmi nyelv és nyelvjárás

A nyelvváltozatokat taglaló szakirodalom (WACHA 1991) kezdetben a nemzeti nyelv két változatát különítette el; az irodalmi nyelvet és a nyelvjárásokat. Később e közé a két nyelvváltozat közé beékelődött a köznyelv. Az irodalmi nyelvet főként egységesült, írott nyelvváltozatnak tekintették. A köznyelvet és a regionális köznyelvet pedig az írott irodalmi nyelv beszélt változataként tartották számon. Később egyesek arra a megállapításra jutottak, hogy a köznyelvnek írott változata is van. Ezzel szemben a nyelvjárást kizárólag beszélt nyelvváltozatként jellemezték. Más nyelvváltozatokat a stíluskategóriák rendszerébe helyeztek el, valamint az igény szint szerint rangsoroltak. Az igény szint szerinti rangsorolás felső szintjére az irodalmi nyelv került, melyet a köznyelv, majd a familiáris nyelvhasználat követett. Ebben a felosztásban nem szerepel a nyelvjárások besorolása. Az ilyen kategorizálásra utal Bárczi Géza elmélete.

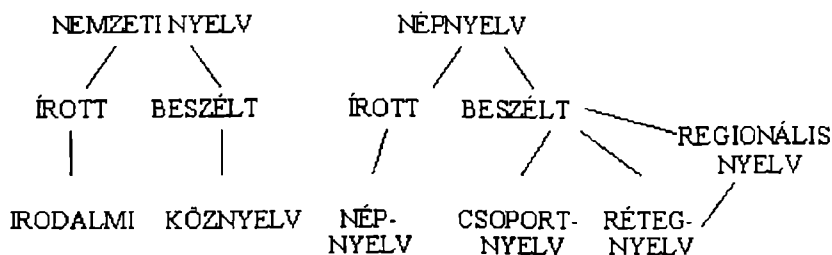
Bárczi Géza a nyelvi rétegeket egy vízszintes és egy függőleges tengelyen helyezi el, melyek a társadalmi megoszlás szerint tesznek különbséget az egyes nyelvváltozatok között. A vízszintes tengely a nyelv területi változataira utal, azaz a nyelvjárásokra, tehát ez a tengely a nyelv földrajzi különbségeit mutatja. A függőleges tengely ezzel szemben az ún. rétegnyelvek és az ún. csoportnyelvek elkülönülését interpretálja. Bárczi nem hívja fel a figyelmet a függőleges és a vízszintes tengely összefüggéseire (pl. a regionális köznyelv), de figyelmeztet arra, hogy a rétegnyelvek csoportnyelvként is

értelmezhetők, amennyiben a használók köre aspektusból közelítünk feléjük. A függőleges tengelyt a nyelvi rétegek műveltség szerinti elkülönüléseként is értelmezzük, a nyelvjárásokat pedig rendszerint alsóbbrendű nyelvi szintnek tekintik (pl. Bárczi, Benkő stb.).

2. Nemzeti nyelv és nyelvi egység

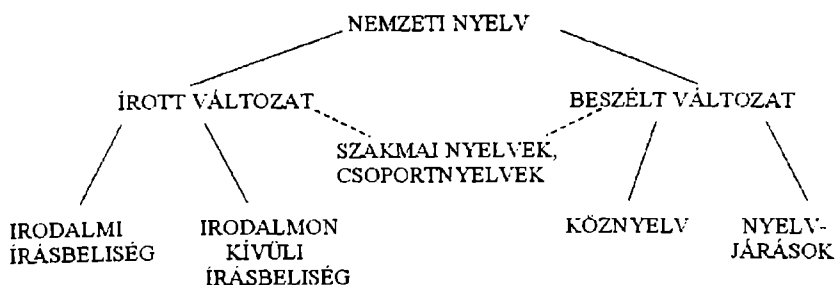
Az előzőekhez hasonlóan Benkő Loránd is két fő nyelvváltozatot különít el, melyek között átmenetekkel is számol. A nemzeti nyelvet Benkő szerint az egységesség jellemzi, tehát a beszélők ugyanazon rendszerként ismerik fel.

A népnyelv ezzel szemben differenciált voltánál fogva a beszélők különböző csoportjai számára sem tartalmaz teljesen egységes rendszert. Benkő azzal egészíti ki leginkább Bárczi megállapításait, hogy véleménye szerint a csoport- és rétegnyelvek olyannyira összefüggnek más nyelvváltozatokkal, hogy számos átmenet állapítható meg közöttük (pl. regionális irodalmi nyelv, regionális köznyelv). A csoport- és rétegnyelvek egyébként Benkő szerint a népnyelven belüli függőleges tagolódás reprezentációi:

A nemzeti nyelv dominanciája

Papp László (NYIRKOS 1988) elméletében a nemzeti nyelv válik dominánssá. Különbséget tesz a nemzeti nyelv írott és beszélt változata között. Az írott változatot belül elkülöníti az irodalmi, valamint a nem irodalmi írásbeliséget. A nemzeti nyelv beszélt változatában megkülönbözteti továbbá a köznyelvet és a nyelvjárásokat. A szakmai nyelveket és a csoportnyelveket a nemzeti nyelv írott és beszélt változata közötti metszéspontban helyezi el, ám ez a kategória nem nyer pontos meghatározást.

Láthatjuk, hogy a csoportnyelvek elhelyezése mind Benkőnél, mind Pappnál tetszőleges és bizonytalan. Míg Benkő a nyelvi rendszer egysége felől közelít a nyelvváltozatokhoz, addig Papp egy domináns kategóriát jelöl ki, melyet az írásbeliség és a verbális megnyilatkozás aspektusából elemez.

A stílusváltozatok szerinti felosztás (pl. tudományos-, publicisztikai-, szónoki-, társalgási stílus, hivatalos nyelvhasználat stb.) kategóriái valamely csoportnyelv vagy rétegnyelv elemei (pl. a társalgási stílus lehet diáknyelv is), ezért ez a kategorizáció véleményem szerint nem megfelelő felosztásmód.

Wacha Imre (WACHA 1991) szerint a nyelvváltozatok kategorizálásában a különböző osztályozási szempontok keveredését a diakrón és a szinkrón megközelítés nem megfelelő elkülönítése eredményezi.

3. A mai magyar nyelvváltozatok és a századforduló

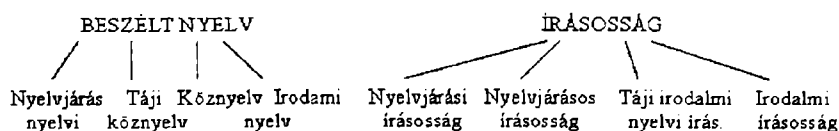
Kezdetben a különféle nyelvváltozatok írásos formáit vizsgálták. Az írott szövegek hangosítása nyomán a beszélt nyelv vizsgálata csak a századforduló táján kezdődött el a fonetika és a nyelvjáráskutatás terén, a hangállomány, az alaktan és a szókincs vonatkozásában. Ebből a megközelítésből ered az a következtetés, mely a köznyelvre az írott irodalmi nyelv beszélt változataként tekint. Wacha Imre kifejti, hogy egységes beszélt köznyelv még az ötvenes években sem létezett, csupán az írott változat volt egységes.

Véleményünk szerint egységes beszélt köznyelvről ma sem beszélhetünk, ugyanis a táji jelleg a beszélt köznyelv állandó jellemzője (pl. a hangállományban). A nyelvi normához régiók szerint társulnak helyi nyelvi jellemzők.

Mivel a szakirodalomban az egységesült, írott irodalmi nyelv az igényes jelzőt is hordozta, a köznyelvhez a nem igényes, a közönséges jelentéstartalom társult, a nyelvjárásokat pedig egyre inkább degradálták. „Így az irodalmi nyelv – köznyelv – népnyelv, nyelvjárások vízszintes irányú leíró kategorizálás értékelővé vált: Megbomlott a történelmi fejlődést és a területi tagolódást mutató irodalmi nyelv–nyelvjárás párhuzam, az irodalmi nyelv terminusnak hármas jelentéstartalma (egységesült, írott, igényes) mellé a nyelvjárás terminusnak is kialakult hármas (nem egységesült, beszélt, igénytelen-műveletlen) jelentésköre” (WACHA 1991; 138).

4. Diakrón és szinkrón aspektus

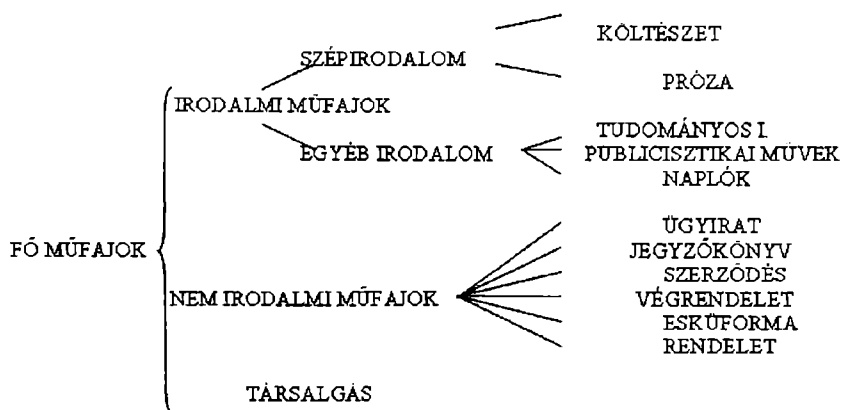
Török Gábor (NYIRKOS 1988) diakrón és szinkrón aspektusú felosztást javasol, melynek két fő nyelvváltozata a beszélt nyelv és az írott nyelv.

Új kategóriaként jelenik meg a táji köznyelv (a későbbiekben regionális köznyelv), az irodalmi nyelv beszélt nyelvként történő jellemzése, a nyelvjárási és nyelvjárási írásosság, valamint a táji irodalmi nyelvi írásosság. A köznyelvi írásosság az eddigiekben az irodalmon kívüli írásbeliség kategória keretében jelentkezett, bár véleményem szerint árnyalatnyi különbségek mégiscsak észlelhetők a két kategória között. Úgy vélem, a Papp-féle irodalmon kívüli írásbeliség tágabb fogalom, mivel az a nyelvjárási jellegű írásbeliséget is magába foglalja, míg a Török Gábor-féle köznyelvi írásosság csupán a köznyelv írott változatára utal. Mint látjuk, ebbe a csoportosításba nem nyernek elhelyezést a csoportnyelvek.

5. Műfajok és nyelvtípusok

Károly Sándor műfaji szempontok alapján osztályoz a következő módon:

Károly Sándor továbbá „a műfajok síkján helyezi el (egyfelől) a nyelvtípusokat, (egységes nyelvtípus, nyelvjárási, regionális köznyelv) és a közlésmód (beszélt nyelv – írott nyelv) kategóriáit” (NYIRKOS 1988; 228).

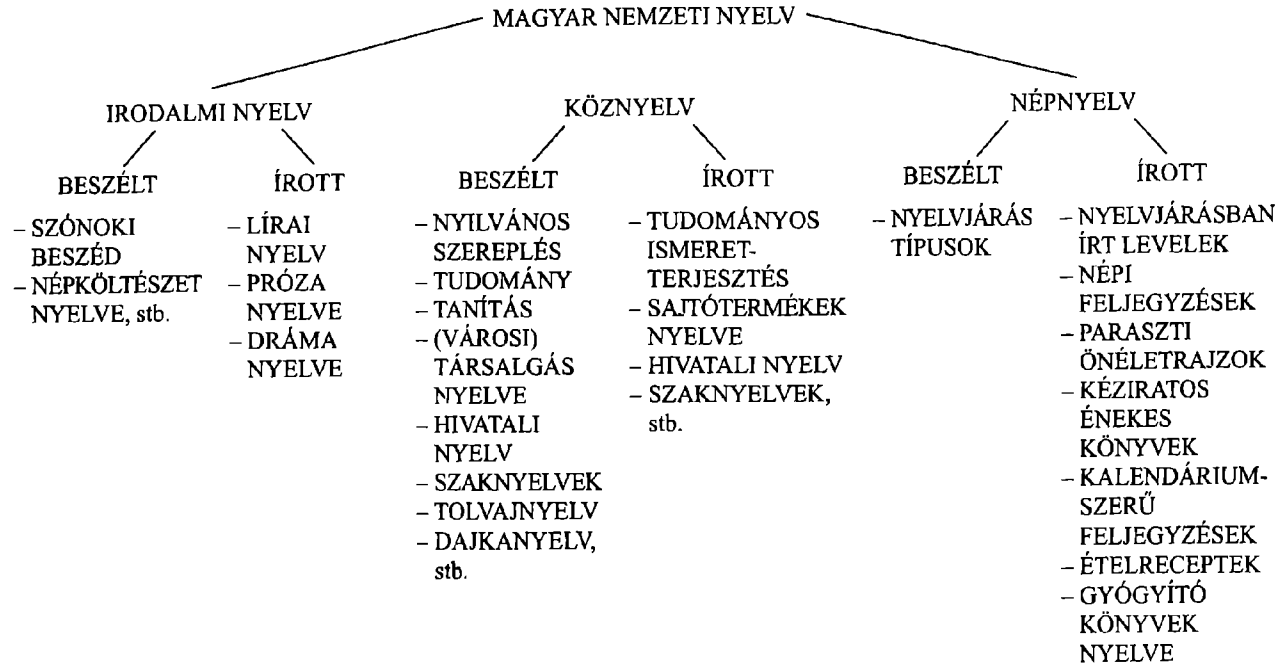
IRODALMI NYELV	BESZÉLT ÍROTT
NEM IRODALMI MŰFAJOK NYELVE	BESZÉLT ÍROTT
TÁRSALGÁS	BESZÉLT ÍROTT

A harmadik műfaji egység, a társalgás, amely negatív műfajként is felfogható, a nem irodalmi műfajok pedig gyakorlati célú írások vagy pedig elmondott szövegek. Károly Sándor rendszerében a leginkább szembetűnő az irodalmi, s ezen belül a szépirodalmi nyelv beszélt jellege.

A mai magyar nyelv rendszere (szerk. Tompa József, 1961) a rétegnyelvek (irodalmi nyelv, köznyelv, nyelvjárások) mellett ráirányítja a figyelmet a csoportnyelvekre is, melyek a kisebb-nagyobb közösségek nyelvét alkotják. A csoportnyelvek többek között abban különböznek a nyelvjárásoktól, hogy nyelvezetükben nem a terület a meghatározó, hanem az azonos életmód, foglalkozás és életkor függvényében alakulnak ki.

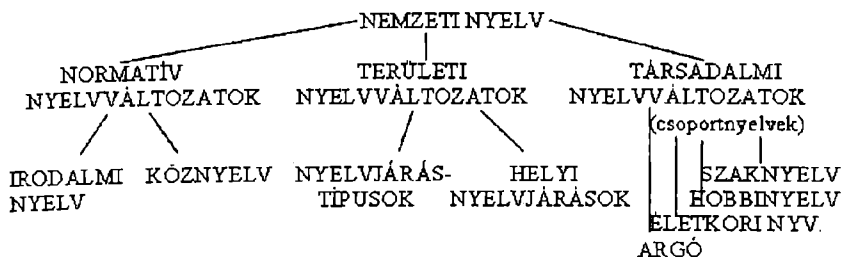
6. Nyelvváltozatok és szociolingvisztikai szempontok

Nyírkos István a nyelvváltozatok rendszerét nyelvrendszertani, strukturális, valamint szociolingvisztikai szempontok alapján állítja fel, vagyis aszerint, hogy a nyelvi elemek hogyan helyezkednek el a nyelvi rendszerben, valamint a társadalmi nyelvváltozatoknak a különböző szituációknak megfelelő kiválasztása szerint:

Nyirkos a csoportnyelveket a beszélt köznyelvhez sorolja. Károly Sándorhoz hasonlóan Nyirkos is a beszélt és írott jegyre összpontosít.

Sebestyén Árpád (NYIRKOS 1988) a következőképpen végzi el a nemzeti nyelv tagolását:

Az irodalmi nyelv ebben az olvasatban főként írott változatként jellemezhető, melyhez többek között hozzátartozik a szépirodalom nyelve és a sajtónyelv is. Ezzel szemben a köznyelv főként beszélt nyelvváltozat, mely magába foglalja a szónoki és tanári beszédet, a színpadi nyelvet, a regionális köznyelvet és az utcai nyelvet is. Mind a területi, mind a társadalmi nyelvváltozatok a szóbeliség szempontjából elemezhetők. Talán csak a szaknyelvek képeznek kivételt, mivel ezek írott jellege is kifejezett. Fontos továbbá, hogy ez a kategóriarendszer csupán az irodalmi nyelvet és a köznyelvet tekinti normatív nyelvváltozatnak.

7. A beszélt és írott nyelvváltozatok, valamint a csoportnyelvek kapcsolata

A mai nyelvváltozatokról szóló Wacha-tanulmány a szinkrón nyelvállapotot elemzi, melyet hasáb alakú ábrán szemléltet (WACHA 1991; 140):

sem (pl. közéleti beszéd, tömegkommunikációs stílus). Az elmondottak folytatásaként mind Sípó Pál, mind Nyirkos István a csoportnyelveket a köznyelvi nyelvváltozathoz sorolják, mivel a két nyelvváltozatszoport csupán szókincsében tér el egymástól.

8. Nyelvállapot, nyelvváltozatok és nyelvi egység

Az A. Jászó Anna szerkesztette A magyar nyelv könyve című nyelvtan hangsúlyozza, hogy a mindenkori nyelvállapoton belül több nyelvváltozat él egymás mellett, tehát a nyelvállapot nem egységes. A nemzeti nyelv e nyelvállapotok összessége. A nyelvváltozatokat az említett szakirodalom standardizáltságuk (szabályozottságuk) szempontjából osztályozza, miközben az alábbi nyelvváltozatszoportokat állítja fel: 1. köznyelvi (standard) nyelvváltozatok (köznyelv és irodalmi nyelv), 2. területi nyelvváltozatok (nyelvjárások és regionális köznyelvek), 3. társadalmi nyelvváltozatok (szaknyelvek, rétegnyelvek és csoportnyelvek). A számunkra fontos nyelvváltozatok a továbbiakban az alábbi meghatározást nyerik: „A köznyelv tulajdonképpen a közös nyelv, a nyelvközösség egésze számára közös nyelvváltozat. Az iskolában ezt tanítják, a médiumokban ezt használják, a szabályos, igényes nyelvhasználat mintája. Az irodalmi nyelv sajátos nyelvváltozat, hiszen egy irodalmi műbe bármelyik nyelvváltozatot be lehet emelni, alapja azonban az igényes köznyelv. A nyelvjárások nyelvek a nyelven belül, mivel megvan minden, a nyelvre jellemző tulajdonságuk: sajátos hangrendszerük, szókincsük és nyelvtani rendszerük van” (A. JÁSZÓ 2004; 54). Mivel a csoportnyelveknél és a szaknyelveknél csupán a szókészlet sajátos (nyelvtani szabályaik és hangtanuk nem), ezért ezek nem tekinthetők külön nyelveknek. Régebben csupán az irodalmi nyelvet és a köznyelvet tekintették normatív változatnak, mára azonban kiderült, hogy minden nyelvváltozatnak van normája. Mind az irodalmi nyelvnek, mind pedig a köznyelvnek van írott és beszélt változata. A pódiumnyelv és a szónoklatok nyelve beszélt irodalmi nyelv, a levelek nyelve pedig írott köznyelv. A nyelvjárások főként beszélt nyelvváltozatok (a kötetlen társalgás nyelvei), eltekintve a költők nyelvjárásban írt költeményeitől. A nyelvjárások elhalását nagymértékben befolyásolja a köznyelv, egyre többen beszélik a regionális köznyelvet. Az anyaországon kívüli kisebbségi regionális nyelvre hatással van az említettek mellett a többségi nyelv is, ezért azok kontaktusváltozatoknak tekinthetők.

9. Zsargon és argó

A zsargon és a tolvajnyelv (argó) egymással rokon fogalmak, mivel a fentebb idézett szakirodalom szerint a tolvajnyelv is zsargonnak tekinthető abban az értelemben, hogy a bűnözők is próbálnak elszigetelődni, ezért újabb és újabb szavakat találnak ki, hogy mások ne értsék mondandójukat. Ebben a felosztásban a tolvajnyelv ugyanakkor ugyanúgy a csoportnyelvek közé

sorolódik, mint ahogyan a sportnyelv, az ifjúsági nyelv, a politikai nyelv vagy a katonai szleng. A szaknyelvekkel szemben a csoportnyelvek inkább a magánszférában használatosak. Az argó és a szleng között ugyanúgy fellelhetünk érintkezési pontokat, mint az argó és a szleng között, mivel a szleng is tartalmaz argóból eredő szavakat („pl. balhé, beköp, kégli” (A. JÁSZÓ 2004; 189) stb.). Megtalálhatók továbbá a szlengen belül a szak- és csoportnyelvi szókészlet egyes elemei, de durva, trágár kifejezéseket is fellelhetünk. „Az utóbbi évtizedek alacsonyabb szintű, bizalmasabb, fesztelenebb társalgási nyelve a szleng, amely az élet, a nyelvhasználat minden területén előfordul. Az argónak egy szelídebb változata, amelynek szavai, kifejezései már nemcsak a városi köznyelvben terjedtek el, hanem polgárjogot nyertek a rádióban, tévében, sőt a film és a színház nyelvében is” (A. JÁSZÓ 2004; 189). A szleng beszélt köznyelvre való hatása az igénytelenebb társalgás következménye.

10. A nyelvjárásokról mai szemmel

A mai szakirodalom (KIEFER 2006) a magyar nyelvjárásokat úgy mutatja be, hogy a köznyelvhez viszonyítja őket. A köznyelv és a nyelvjárások közötti különbség háttérbe szorul, mivel egyre kisebb a közöttük lévő különbségek száma (szavak, elemek, szabályok, szerkezetek), s ezt bizonyítja, hogy a magyar nyelvjárások könnyen érthetőek a hallgató számára. A köznyelv és a nyelvjárás leginkább szókészletében és frazeológiájában különbözik egymástól. A szókészlet a nyelvjárásokban tájszavakat tartalmaz, de az egyes tájegységekhez kötődő hangállomány is tetten érhető.

A nyelvjárás „az általános meghatározás szerint egy adott nyelv azon változata, amely a nyelvterületnek egy részén használatos. (Szemben a társadalmi nyelvváltozatokkal, amelyek nem területi, hanem társadalmi – réteg- és csoportnyelvi – kötöttségűek)” (KIEFER 2006; 518-519). A nyelvjárások specifikus jellemzőit az idézett szerző több szempont figyelembevételével tisztázza, miközben a nyelvjárásokat párhuzamba állítja a köznyelvvvel. Ezt a következő táblázat szemlélteti:

1. A nyelvészeti státus

Önálló, teljes rendszer mindkettő, ezért mindkettő leírható azonos módszerekkel.

2. A nyelvrendszer

A köznyelvi és a területi nyelvváltozatok elvi lehetőségeiket (kifejező erő, szabályszerűség, logikusság, árnyaltság, komplexitás stb.) tekintve összességükben nem különböznek, mert nyelvrendszeri, s ebből következően nyelvi kifejezési lehetőségeik alapvetően azonosak.

3. A felhasználási terület

familiáris, intim
helyben, munkahelyen
beszélt nyelv

nyilvános,
iskola, hivatal, tudomány,
beszélt és írott nyelv

4. A használói kör

elsősorban alsó társadalmi réteg

elsősorban közép- és felső rétegek

5. A kronológiai sorrend

elsődleges
előzmény (a köznyelv forrása)

másodlagos
következmény (nyelvjárásból v.
nyelvjárásokból indulva alakult ki)

6. A területi elterjedtség

kötött
szűk(ebb)

kötetlen
elvileg teljes

7. A kommunikációs hatókör

csekély
korlátozott
kisebb, ill. kicsi megértési hatósugár

optimális
korlátlan
nagy, ill. maximális
megértési hatósugár

(KIEFER 2006; 519).

A nyelvjárások aszerint is csoportosíthatók, hogy mely területhez köthetők. Minél kisebb a terület, melyen egy nyelvjárást beszélnek, annál egysegebb a nyelvjárás. Eszerint kis, közepes és nagy területű nyelvjárásokat különböztethetünk meg. A kis területű nyelvjárások, azaz az ún. helyi nyelvjárások egy faluhoz vagy kisvároshoz köthetők. A földrajzilag egymás-

hoz közel álló területek nyelvújásai, melyek helyi nyelvújások ugyan, de szókészletüket és nyelvtani rendszerüket tekintve majdhogynem azonosak, nyelvújárcsoportot alkotnak. Ide sorolható pl. az észak-bánáti, a közép-bánáti és a dél-bánáti nyelvújárcsoport. A bánáti és a bácskai nyelvújárcsoportok viszont a délvideki nyelvújási régió részterületei.

A nyelvújások visszaszorulását az iskolázottsággal, a vidék elhalásával, a nyilvános beszédhelyzetekkel, a nyelvújásban szocializált gyermekek számarányának csökkenésével indokolja a szakirodalom.

Irodalom

- A. Jászó Anna (főszerk.) (2004): A nyelv belső sokrétűsége és egységessége = A magyar nyelv könyve. Trezor Kiadó, Bp., 54–57.
- A. Jászó Anna (főszerk.) (2004): A szókészlet mai rétegződése, tagolódása egységessége = A magyar nyelv könyve. Trezor Kiadó, Bp., 186–195.
- Hajdú Mihály (1992): A magyar nyelv rétegződése, táji tagolódása I–II. Tankönyvkiadó, Bp.
- Kálmán Béla (1977): Nyelvújásaink. Tankönyvkiadó, Bp.
- Kiss Jenő (1996): Nyelvújás és köznyelv: általános iskolások nyelvi tudatosságának vizsgálata nyelvújási környezetben. Magyar Nyelv, 1996. 4., 403–415.
- Kiss Jenő (2006): Nyelvújások, regionális nyelvváltozatok = Kiefer Ferenc (szerk. 2006): Magyar nyelv. Akadémiai Kiadó, Bp., 517–549.
- Kontra Miklós (2006): A határon túli magyar nyelvváltozatok = Kiefer Ferenc (szerk. 2006): Magyar nyelv. Akadémiai Kiadó, Bp., 549–577.
- Nyirkos István (1988.): Irodalmi nyelv – köznyelv – nyelvújás = Hajdú Mihály: A magyar nyelv rétegződése, táji tagolódása I. Tankönyvkiadó, Bp., 225–237.
- Temesi Mihály (1961): A jelentésváltozás = A mai magyar nyelv rendszere (szerk. Tompa József). Akadémiai Kiadó, Bp., 176–182
- Tolcsvai Nagy Gábor (1998): Társadalmi rétegződés és nyelvi norma = A magyar nyelv rétegződése I–II. (szerk. Szűts László–Kiss Jenő). Akadémiai Kiadó, Bp., 969–975.
- Tompa József (szerk.) (1961): A mai magyar nyelv rétegei, nyelvújásai, csoportnyelvei. Akadémiai Kiadó, 1961.
- Wacha Imre (1987): A beszélt nyelv kategóriái. Hungarológiai Közlemények, 1987. 4., 255–306.
- Wacha Imre (1991): A nyelvi rétegződés kérdéseihez. ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok 38. (szerk. Balázs Géza). ELTE, Bp., 135–144.

MOTHER TONGUE AND ITS LANGUAGE VARIANTS

The paper gives a historical review of the division of Hungarian language variants. Particular interest was shown in literary language, standard language, argot and slang. The current state of the language contains co-existing parallel language norms, and thus dialects also have their norm. In the cases of argot and slang not much has been done to reveal their system grammar rules.

Keywords: literary language, standard language, dialect, argot, slang

HARKAI VASS ÉVA

A VERSCIKLUS MINT GYŰJTŐLENCSE

Tolnai Ottó Ómama egy rotterdami gengszterfilmben című versciklusának és kötetkompozíciójának életműbeli motivikus és intertextuális kötődései

The Cyclic Poem as a Fire Glass

Motivic and intertextual bonds between Ottó Tolnai's oeuvre and his cyclic title poem and the composition of the volume Ómama egy rotterdami gengszterfilmben / Granny in a Gangster Film from Rotterdam

A dolgozat Tolnai Ottó *Ómama egy rotterdami gengszterfilmben* című kötetének címadó versciklusával s a kötet e versciklust övező többi szövegével foglalkozik. Ugyanakkor e kontextus motívumainak s Tolnai magánmitológiájának nyomvonalán haladva olvassa újra a Tolnai-líra előbbi időbeli szakaszait, rámutatva az intertextualitás kiemelkedő szerepére.

Kulcsszavak: Tolnai Ottó, *Ómama egy rotterdami gengszterfilmben*, versciklus, hosszúvers, motívumok, magánmitológia, intertextualitás

Tolnai Ottó mind kiterjedtebb és több műnem (líra, epika, dráma) kerekeit érintő, legyezőszerűen nyíló, szétterülő életművén belül évtizedeket átfogóan motívumok keringenek s képeznek kohéziós erőt a szövegek között. Szándékosan említek szövegeket, hiszen nemcsak arról van szó, hogy a motívumok kilépnek egy-egy (vers vagy próza)mű textuális keretéből és megbontják a szöveghatárokat, hanem arról is, hogy a folytonos szövegáttűnések különféle műnemek között (is) zajlanak, lírából epikába, onnan a drámaszövegekbe vándorolnak és vissza. Ily módon nemcsak a Tolnai-életmű egy-egy műnembe tartozó szövegeinek határai relativizálódnak és nyílnak fel, hanem a műnemek zárványa is felenged, s a művek motívumvilágának közös pontjaiban, metszeteiben már-már érvényét veszíti a műnemi különbségtétel, elkülönбöződés. A hol a Tolnai-lírában, hol a -prózában, hol a -drámában újra és újra felmerülő, ismétlődő motívumok a műnemi határokat feloldva

szabad és átjárható szellemi határövezeteket hoznak létre. Ez nem azt jelenti, hogy Tolnai életművén belül egybemosható lenne líra, epika és dráma, de azt igen, hogy a különféle műnemi kategóriába tartozó szövegek közös motivikus vonatkozásaik, mikrotematikus felületeik révén a műnemi határok ellenére is szabadon áramlanak, olvassák egymást, s hogy ennek következtében szinte lehetetlenné válik az életmű lírai, epikai és drámai vonulatainak, de az ezeken belüli szövegek differenciált és izolált megközelítése (olvasása, megértése, interpretálása) is. Mindezt fokozva pedig, minél tovább íródik az életmű, annál szerteágazóbb és bonyolultabb lesz a szövegből szövegbe átkerülő, átúszó, átvezető motívumok kombinatorikája. A régebbi motívumokhoz ugyanis mindig hozzátapad valami új, valami más, ami az elkövetkező szövegekben szintén tovább ismétlődik, variálódik, gyűrűzik.

Az *Ómama egy rotterdami gengszterfilmben* című kötet szövegeiben ilyen például az az eset, amikor a Tolnai-szövegekből ismert, gyakori képzőművészeti allúziókhoz (itt: a németalföldi festészethez, Rembrandt-hoz) a megírás jelenében zajló történések kötődnek motivikusan. A képzettársítás alapját alkotó analógia (l. Hollandia, hollandiai tartózkodás, Hága) révén konkrétan: a hágai börtön fala, beltere, Milošević cellája, Milošević a „boncasztalon” Rembrandttal egybejátszó képze. Tolnai szövegei kapcsán épp az élénk egybejátszások, a motívumok sűrű, bonyolult és átláthatatlan, kibogozhatatlan hálózata eredményeképpen lehet magánmitológiáról beszélni. Ennek a magánmitológiának a legjellemzőbb vonásai közé tartozik, hogy a szinte állandó képzőművészeti vonatkozásokon kívül (képtárak, művészeti esszék, művészalakok és műveik), velük párhuzamosan, azonos értéket képviselve, ott vannak a semmis kis tárgyak, az otthoni talajhoz kötődő vagy épp az egzotikum erejével ható élőlények, a mindennapok létkeretébe tartozó (s itt is: velük szemben szintén az ettől való elrugaszkodást jelző) anyagok: a szódásszifon, a csipkerongyika, a rézszita, a ciklámenceruza, a tiszavirág és a flamingó, a gipsz, a nullás liszt, a (szik)só és a tengeri sópároló, az azúr... Az a fotó, amely Thomka Beáta Tolnai-monográfiájának 204. oldalán¹ látható, s a Virág utcai dolgozószoa íróasztalának rekvizitumait örökíti meg, szinte emblematikusan képezi le a Tolnai-szövegek ismétlődő motívumait – a szerző magánmitológiájának gyakran szövegekbe foglalt tárgyait (Lea balettcipő, a bosnyák holló, az azúr szifon, a Tolnai Lexikon kötetei). A fotót az a szintén kanizsai származású Nagy József készítette, aki méltó ismerője a magánmitológiának, s aki maga is részben otthoni (azaz ugyanazon régió, helyszín) motívumaiból építi fel mozgásművészeti produkcióit.

A Tolnaival nagyjából egyidős és szintén a neoavantgárd kereteiben (is) mozgó Tandori Dezső életműve említhető meg analóg példaként, hiszen Tandori szövegeiben is hasonló (műnemeken: líráján, prózáján egyaránt át-

¹ Thomka Beáta: Tolnai Ottó. Kalligram, Pozsony, 1994.

ívelő) magánmítosz artikulálódik (l.: verebek, közöttük is néhány kiemelkedő jelentőségű, mint pl. Totyi és Szpéró, továbbá játékmackók „minden mennyiségben”, gombficijátszmák és -bajnokságok, löversenyek és fogadások, utazások stb.). Tandori líra- és prózaszövegei is hasonló módon olvasák egymást, szöveg- és műnemhatárokat átlépve/légiesítve, épp ezen, az egész életművet át- és egybefogó motivikus háló révén.

Merész és sokféle ágazó vállalkozás lenne sorra venni a Tolnai-féle magánmitológia motivikus elemeit, szerteindázó szálait. Talán elegendő a már említettekén kívül még néhány csomópontját felfedni: a motivikusan ismétlődő festőneveken kívül az életművet átjáró emblematikus író- és költőnevekből szőtt háló egyes csomópontjait (Csáth, Pilinszky, Kosztolányi, Danilo Kiš, Tomaž Šalamun s a festőnevekhez hasonlóan más író- és költőnevek a tágabb értelemben vett Jugoszláviából, az annak széthullása előtti idők szellemi közegének emblémáiként), a magánmitológia hangsúlyos helyszíneire utaló toponimákat (az újvidéki Virág utca 3. a Telepen, az Adria, Ókanizsa a Járással, újabban Palicsfürdő) – s nem utolsósorban e magánmítosz visszavisszatérő emblematikus alakjait, hőseit (a Vitézeket, a Kracsunokat, a szűkebb és tágabb család tagjait, újabban a „helybéli infaustusok” nyilvánvalóan egy vagy több alakból összerakott fiktív alakjait: Elemér, Jonathán, Tihamér, Regény Misu, T. Olivér, Kafka Feri alakját stb.).

Az életmű lírai vonulatában azután ennek a magánmitológiának két végpontja jelölhető ki – a két végpont közötti átmenetek sokféle változatával. Egyik végpontot a versek különféle tematikát képviselő, különféle narratívát létesítő és különféle formát felmutató változatai között szabadon, szinte ösztönösen felbukkanó, keringő narratívumok, gesztusok, alakok, toponimák, sőt jelzők jelenléte, spontán (automatikus?) összjátéka, a másikat pedig az ezeket tematikus blokkokba, tervszerűen létrehozott lírai koncepciókba foglaló költői gesztus képezi. Míg az előbbi szövegalkotó eljárás eredménye az életművet (s ezen belül a Tolnai-lírárt) spontánul átszövő motívumok bonyolult hálózata, az utóbbié néhány tematikus keretbe foglalt kötetkompozíció, mint pl. a *Wilhelm-dalok*, az *árvacsáth* s ez az *Ómama*-kötet. A kettő között ott vannak az olyan, körülhatároltabb vagy lazább versciklusok, mint pl. az egészen korai Enikő-versek, a *Sírálymelcsontban* induló, majd az *Agyonvert csipkében* folytatódó *gerilladalok*, a *Gyökérrágó* első (*aperszűk zanzák képaláírások táviratok*), s különösen második, *bukolikákat* felvonultató ciklusa.

Az *Ómama*-kötet a címbe emelt alak köré hol szorosabban, hol lazábban kötődő költemények, versciklusok hasonló, „tematikus” gyűjteménye. Tolnai magánmítoszának a talaján vagyunk hát, hiszen a szövegek főalakja magával hozza, a szövegbe vonja saját időbeli és térbeli meghatározottságait és létkoordinátáit, még akkor is, ha Tolnai ómama motivikus-emblematikus alakját szabadon mozgatja, áramoltatja különféle – fiktív és valós – terek (Ókanizsa, Rotterdam és Szibéria) és idők (a lírai én gyermek- és felnőttko-

ra, múlt és közelmúlt) között. Legfőképpen pedig azt a világot mutatja fel újra, bár más, „civilizáltabb” részleteiben, amelynek talajáról a *gerilladalog* származnak. Azaz a gyermekkor szabad portyázásainak időszakát, itt most hangsúlyosabban ütköztetve, egybeszöve a megírás jelenidejével, s az előbbiből is a szabad portyázásokból, a gerilla-életmódból otthonába, családtagjai közé hazatérő gyermekhősre koncentrálna, hozzászámítva ehhez a minderre reflektáló „felnőtt” lírai ént. A kettősség már a címbe bele van foglalva: ómama, a lírai én gyermekkorába tartozó alak, (évtizedekkel halála utáni) újbóli megjelenésének ürügye pedig a Poetry International Rotterdam (PIR) elnevezésű nemzetközi költészeti fesztivál, ahol az *Ómama*-vers felolvasása s az ehhez kötődő asszociációk során kirajzolódik a vers utóélete. Maga a cím hangsúlyosan utal e kontradikcióra – akár nyelvi dimenzióban is –: a népies-familiáris megnevezést (ómama) ütközteti a távoliség-idegenség hármásával (rotterdami, gengszter, film). Ezt a főalakkal szembeállított fogalmi hármast akár konkrét részleteire bontva lehetne elemezni: az egy zárandokút során csupán Rómát megjárt ómama Rotterdamba „helyezésével”, az ókanizsai-bácskai-Tisza menti „egyszerű”, szorgos életképlet gengsztervilággal való ütköztetésével, valamint a tájunkon a múlt század közepe táján még (a csak a hatvanas évek körül beköszöntő televíziózás tényét ismerve) elképzelhetetlennek tartott film, filmezés, filmforgatás idegenségének és ismeretlenségének a főalakkal való kapcsolatba hozásával Tolnai szinte a nonszenszt célozza meg. Vagy – ami ettől nem esik távol, mert a művészetben, a művilágban indokolt – merész fikcióhoz folyamodik. Mint Mikola Gyöngyi írja a kötet utószavában: „Az a hinta, amely Tolnai korai Delta-esszéjében kezdett ingani Abszolút és Semmi között, itt, az Ómamá-ban is éppúgy állandóan kileng a végső pólusok felé (...) A művészet ebben az értelemben olyan tükör, amely épp a látszatot, az illúziót, a hamisságot kettőzi meg, »veri vissza«, hogy ezáltal létrehozza az illúziók elfedte igazságokat mint az élet új lehetőségeit.”²

Mint egy fordított weöresi szituáció. Weöres Sándor ugyanis sajátos szerepjátéka során egy fiktív, kitalált költőnő életrajzához és (fiktív) költészetéhez társít valóságos személyeket és epizódokat az irodalom világából, Tolnai pedig az egykor létező, élő ómama életének narratíváját röpteti kitalált, fiktív időzónákba és illuzórikus terekbe. Azaz itt, ezekben az időkben és terekben bonyolítja az egykori dédszülő alakjához rendelt, szintén kitalált, illuzórikus narratívákat. (Weöres Sándor neve nem véletlenül merül fel: az ízig-vérig költő, mester, épp egy adriai tartózkodása alkalmával saját verseskötetét küldi Tolnainak³, azt a verseskötetét, amelyben épp az ő versére ír változatot.⁴

² Mikola Gyöngyi: Utószó = Tolnai Ottó: Ómama egy rotterdami gengszterfilmben. Regény versekből. Zetna, Zenta, 2006, 232.

³ L. Tolnai az *öböl* című költeményének mottóját: „most kaptam meg weöres sándor merülő / saturnusát herceg-noviból”. Tolnai Ottó: Agyonvert csipke. Forum, Újvidék, 1969, 22.

⁴ L.: Weöres Sándor: Stewardessek a reptülőgépen. Változat Tolnai Ottó versére = W. S.: Egybegyűjtött írások. Magvető, Bp., 1970. II., 515–516.

Az eddig publikált (verseskötetekbe foglalt) Tolnai-költészet kontextusában szemlélődve felvetődik a kérdés, honnan eredeztethető, hová, meddig vezethető vissza ómama, valamint a szűkebb-tágabb család tagjainak alakja, ezek felmerülése Tolnai lírájában. Még mielőtt vég nélküli keresgélésbe kezdenénk, elfogadjuk a már fellelt tényeket: Mikola Gyöngyi az *Ómama...* utószavában ugyanis jegyzi a tényt, miszerint a kötet kulcsverse, az ebben a kötetben fényes fekete lapra szedett *Ómama egy rotterdami gengszterfilmben* első kötetkiadásban az 1992-es *Verses könyvében* jelent meg.⁵ Itt, a későbbi *Ómama*-kötetben egy tizenháromrészes versciklus első, bár számozatlan darabjává lesz, e központi (címadó) versciklus alapszövegévé, összövegévé, de az egész kötet többi szövege, lazább ciklusai (*Mert ha annyit könyvezhetnék is mint a tenger, Lyukak, A két ételhordó, Barnabás*) és egyetlen hosszúverse (*Az argentin arca*) is e címadó versciklus köré íródik, mintegy ennek holdudvarává lesz, amelynek körgyűrűjén, körpályáján a családi breviárium több(i) alakja is ott kering kísérő bolygóként ómama alakja körül.

A Tolnai-líra újraolvasása e tekintetben újabb tényeket is felszínre hoz: az egészen a kötői pálya kezdetéig vezető úton ugyanis megmutatkoznak e magánmitológia családi legendáriumot formázó korai szöveghelyei, visszamenőleg ismerősnek tűnő alakjai.

Már Tolnai első, *Homorú versek* (1963) című verseskötetében felmerül a nagyanya (Vitéz Júlia) alakja. Az 1963-ban Bányai Jánosnak ajánlott, *Benes József festménye* című, csillaggal elválasztott részekből építkező hosszúvers az alábbi narratív keretben láttatja őt:

(...) sürgősen hazahívatott
 nagymama orvosa –
 (...)
 mert halálosan beteg értem
 annyira várt újévre
 hogy amikor az utolsó vonattal
 sem érkeztem lehozott
 a padlásról egy rozsdás kapát
 és egész éjszaka kapált
 a hóban de az orvosa megmondta
 nem tudni ha meglát
 örömeiben meghal-e
 vagy fölgyógyul még (...)
 (...)

⁵ Mikola Gyöngyi: I. h., 232–233.

Vitéz Júliának hívják
1890-ben született
én hasonlítok rá legjobban
biztosan azért szeret ilyen borzasztóan (...) ⁶

Majd e családi legendáriumba tartozó motívum tovább gyűrűzik a *Legyek karfiol* című, 1973-as verseskötetben, továbbá az 1980-as *Világpor Karton & karfiol* című versciklusában is. Sőt, az előbb említett verseskötet, a *Legyek karfiol* külön ciklust alkotó kétrészes költeménye épp a *Vitéz nagyanyám* címet viseli, amelynek I. része egyes szám második személyben, te-formában szólítja meg a megidézett hőst, II. része pedig egy közös gyermekkori bánati út emlékét megidézve a nagyanya halálának tényénél köt ki. ⁷ A *Világpor* 41 versből szőtt, említett ciklusában először a gyermekkori emlék merül fel a hídörző „öreg bácsi” meséjéből, hogy végül a múltbéli nagyanya alakja a halott nagyanya alakjába tűnjön át:

egy mauseres öreg bácsi
örizte felavatás előtt éjszaka
az új tiszta-hidat
kanizsa és törökkanizsa között
ő mesélte
pontosan éjfélkor
vitéz nagyanyámmal karonfogva
felsétáltunk a frissen festett hídra
s az lévőn függőhíd
veszélyesen hintázni kezdett
hajnalban távozásunk után
kisorókák menyétkék vízipockok
szaladtak a szép hídra
és farkukkal felsöpörték
milyen súlyosak nagyanyám bambuszcsonthai
mondottam a himbálódzó hidat nézve az öregnek
igen akár le is szakadhatott volna
a halottak csonthjaiban
nagy ólom van mondta
nagy ólom ⁸

⁶ Tolnai Ottó: Homorú versek. Forum, Újvidék, 1963, 44–45.

⁷ Uő: Vitéz nagyanyám = T. O.: Legyek karfiol. Forum, Újvidék, 1973, 175–180.

⁸ Uő: Karbon & karfiol = T. O.: Világpor. Forum, Újvidék, 1980, 126.

Még érdekesebb azonban azoknak a vándorló, ismétlődő motívumoknak a felmerülése Tolnai régebbi versesköteteiben, amelyek magánmitológiájának (s gyermekkormitoszának) helyszínrajzát teljesítik ki, s amelyek majd sűrítve, szinte szintézist alkotva sorjáznak az *Ómama*-kötet versanyagában. A *Gerilladalok*, Tolnai „medáliáinak” XCIV. versében például a név nélkül megemlített nagyanya alakjához rendelődik két, az *Ómama*-kötetben is hangsúlyos motívikus funkciót betöltő, jellegzetes tevékenysége, foglalatossága: a kamillafésülés és a szikso söprése:

(...)

Buddhából aszalt szilvává lett nagyanyám
végtelen kerek kosár közepén
nem fésül már kamillát
nem söpör sziksót
hiába foltozott foltot páncéllá⁹

A *Legyek karfiolban* induló „karfioltanulmányok”-tól kezdődően azután, a *Világpor* című kötetben át tovább gyűrűzve ott látjuk a karfiol agyformába áttűnő motívumát, majd a *Világpor* több versciklusában is a Tolnai-lexikon, a *Gerilladalok* helyszínét jelölő folyó (a Tisza), a szik(só), továbbá a több alkalommal is felmerülő indigó, hattyú stb., Tolnai egész eddigi költészetében „megterhelt” motívumokat. A *Világpor* ilyen értelemben két figyelemre méltó szöveghelye a *Változatok a gipszre* című egybefogottabb, illetve a *Nullás liszt* című, lazább versciklus. A finom fehér porok (a szalicil, a gipsz, a nullás liszt), a fehér márvány szobrászat felé is nyitható motívuma, a szik sója s a tengeri só anyagai által konstituálódik Tolnai Ottó versvilágának egyik legjellemzőbb materiális univerzuma. Ennek a motívikus vonulatnak a legsűrűbb szöveghelye a *Változatok a gipszre* című, g-vel jelzett számozott versekből álló versciklus. Részben tervszerű felépítése, alapkoncepciója révén, midőn a gipsz kapcsán Tolnai Rilke-, Kosztolányi- és Brancuse-mottókkal indítja versét, részben a gipsszel folytatott szóalkotás- és képzettársítás-kísérletek révén (l.: gipszteknő, gipszhegedű, gipszsivatag, gipsztű, gipszcérna, ébengipsz, gipszrózsafa-vonó, gipszkarfiol stb.), részben pedig annak kapcsán, hogy a versciklus szövege végül, újabb motívikus sort létrehozva, egybevegyíti a gipsz – hó – liszt képzeteit.

A felsorolt példák arra utalnak, hogy különösen Tolnai *Világpor* című kötete bővelkedik a későbbiek során, s különös hangsúllyal az *Ómama*-kötetben lényeges funkciót betöltő motívumok felsorakoztatásában – sőt: egybejátszásában, egybeúsztatásában, bonyolításában (Tolnai így nevezné: alkímiájában).

⁹ Uő: *Gerilladalok* XCIV. = T. O.: Agyonvert csipke. Forum, Újvidék, 1969, 126.

A további kötetek is e magánmítoszba sorolható motívumegyüttest voluntatnak fel. Példaként most csak az 1986-os, *Gyökérrágó* című verseskötetet említem, amelynek versanyagában újra felmerül az indigó, az azúr, az Adria, a karszt, a hatyú(koponya), Kanizsa, a Telep, a színek (az azúr után most az okker, az orange, a hupikék) – s külön motívumkörként az irodalmi-képzőművészeti allúziókból összeállítható, -olvasható, ismerős motívumsor Sinkóval, Koncz Istvánnal, Kosztolányival, Pilinszkyvel, Chagall-lal stb. Mindez pedig arra utal, hogy mire a *Versek* könyvében 1992-ben megjelenik az *Ómama egy rotterdami gengszterfilmben* című ciklusának s a kötet egészének fókuszát alkotó, *Ómama* című vers, már készen áll a Tolnai-líra magánmítoszt alkotó kulcsmotívumainak sűrű szövedéke.

Az *Ómama*-kötet verseinek indítása mindennek ellenére mégis meglepésszerűen hat: a családi legendáriumba tartozó alakok szinte követhetetlenül széttartó vonalvezetésű rajzával, inkább az alakokat egybezsúfoló, mint differenciáló scenírozással. Vitéz ómama, Vitéz nagymama, Vitéz Mária, Magdaléna, Margareta..., Vitéz Mihály, Károly és Pali – egy már-már követhetetlen múltbeli galéria néhány vonásból, motívumból felvázolt portréi. Azután lassan, de annál érdekesebb módon „tisztul” a kép. Nem is a differenciálódás, az elkülönböződés, hanem a sorsszerűségre utaló szintézis nyomvonalán. A családi legendárium múltbeli, már nem élő alakjainak elősorolása („enumerációja”) során ugyanis a motívumok között megképződnek bizonyos csomópontok. Közöttük a(z ismétlések által is) leghangsúlyosabb Vitéz ómama sámlija, amelyről a családtagok sorra buknak a földnek – „mint valami / magas trambulínról a halálba”.¹⁰

Egy másik póluson – hol az egybejátszások, hol a szétírás gesztusaként – ott a só sokféle ágazó motívuma: a sziksóval főzött szarszappan, az erdélyi sóbányák – adriai sópárolók motívumpárhuzama (tovább variálódva: sziksót söpörni Ókanizsán – sót párolni az Adrián) stb. A tenger és a tengeri egybehangzáson alapuló (de más-más régiót megcélzó) kettőse szintén az Adria és a Pannon tenger párhuzamát viszi tovább. Külön motívumegyüttest alkotnak a használati eszközök, a mindennapi élethez szorosan hozzá tartozó tárgyak (rézszita, tűpárna, szabókréta, rézdrótkéfe, sámli, lavór, szifonbél) s az ehhez a természeti-emberi világhoz (s a kettő egymásrataltságához) kötődő motívumok (bibictójas, rókalyuk, a tyúk szemének bevarrása, malacmiskarolás), különféle más műveletek (kamillafésülés, a sziksó sóprése, szappanfőzés, misling szecsakázása), a (gyakran egzotikumként ható) színek s e színek által megérezkített tárgyak, anyagok, fogalmak (a máriakék festék, a parasztrózsaszín, a mindenség zöld tónusa, a szabókréta halvány kékje, a semmike indigó pruszlik, a manila lila és kék szálai)...

¹⁰ Uő: Mint lovukkal vitézket = T. O.: *Ómama egy rotterdami gengszterfilmben*, 9.

Mindez az *Ómama*-versciklust megelőző, *Mert ha annyit könyvezhethnék is mint a tenger*, valamint a *Lyukak* című versciklusban körvonalazódik.

A kötetben való elhelyezését és az itt betöltött funkcióját tekintve is centrálisnak tekinthető *Ómama*-versciklust olyan szövegek veszik körül, amelyek „kicsiben” reprezentálják, képezik le Tolnai költészetének formáit. A két említett versciklus az ebből a költészetből ismerős, lazább ciklusok példáját képviseli, amelyen belül a címmel is ellátott költemények „szabad gyökökként” egzisztálnak. Egy-egy vers egy-egy szövegüniverzum, ám a motivikus ismétlések (beleértve a szereplők többszöri előfordulását, feltűnését is) átjárhatóvá teszik a szöveghatárokat. E két versciklust követi *Az argentin arca* című, egyből szabott hosszúvers. Ez is jellegzetes formaváltozata a Tolnai-lírának – olyan formaváltozat, amely, bár egységes szerkezete révén kötöttebb, behatároltabb, a szabadvers adta lehetőségek kiaknázásával szabad utat enged az asszociációknak. Itt is kettős szerkezeti-retorikai eljárással szembesülünk: míg a refrénszerűen ismétlődő sorok („ki tudna elmenni”, „ki tudna elmenni életünkön”) tagolják a verstestet, a motívum-egybejátszások és -egybevonások a költemény szövegének egységét, kohézióját erősítik. A lisztesládában „a nullás liszt emlékporába temetve” ott a címbeli argentin s a kékszemű orosz, miközben ágyó a sógort várja vissza, akit az oroszok állítólag a hóba fojtottak a tajgán. A hosszúversben megjelenik ómama is, immár nemcsak a családi legendárium egyik (meghatározó jelentőségű) portréjaként, hanem részben az emlékezés, a múltból való tudás révén (ómama még ismerte az argentin apját s a Vér családot, amelyről a Vér-tó a nevét kapta), részben pedig a majd a központi versciklusban részletesebben szcenírozásra kerülő fantasztkum, nonszensz révén (időnként kiszól az almáriumfiókból). Közben megképződik a nullás liszt emlékporát rejtő lisztesláda – almáriumfiók emlékezet táplálta tematikus-motivikus párhuzama is.

A szűkebb értelemben az ómama köré íródott versciklus kezdőverse a *Versek könyvéből* átvett szöveg, a versciklus ezt követő tizenkét költeménye pedig részben az alapszituáció (a zöld almáriumfiók ómama illatát/emlékét rejtő) részletes kibontása (és szétírása), részben pedig a kezdővers utóéletének részletezése. Ez utóbbinak is megvan az alapszituációja: Tolnai a fekete lakkozott alapra írt *Ómama*-versét olvassa fel a rotterdami Nemzetközi Költészeti Fesztivál honlapjára egy raktár előtt.

és jó volt ott
az óriás orange vasajtó előtt ómamával
az igazság az már nem is emlékszem mikor voltunk
ilyen meghitt kettesben ómamával
talán még kisgyerekkoromban amikor hajnalonta
kamillát indultunk fésülni némán szedelőzködve a szikre¹¹

¹¹ Uő: *Ómama...*, 95.

– áll a versben, s immár újra együtt láthatjuk e költészet jó néhány ismerős motívumát (orange, kamillafésülés, szik). A szöveg során váltogatják egymást a ómamára vonatkozó emlékek, kiszólása az almáriumfiókból és a vers felolvasására vonatkozó szituáció (a felolvasás helyszínének – a rotterdami dokkok – háttérreljárásával). S mindezek felett: az ezekből a szituációkból eredő s a szituációk ürtügyén felvetődő motívumok egybejárásása és a belőlük megképződött asszociációk. A fő- és az ezt követő tizenkét vers ebből kinövő hangsúlyos vonulatai részben a Tolnai-lexikon – Homokvár – Virág utca 3. nyomvonalán helyezhetők el, amelyek a magánmitológia további részleteivel bővülnek. Különösen a maguk is mitikussá váló, múltra asszociáló berendezési tárgyak, bútorok (a kékarany kaptár, a gondolára emlékeztető, sőt annak is nevezett fekete asztal, a fekete ikonosztazion könyvespolc, a bíbor divány), amelyek között a padlásról lecipelt s közéjük kerülő zöld almárium lesz a leglényegesebb. A motívumvilág szövevényessé válásának egyik lényeges eljárása, hogy Tolnai nemcsak motívumokat (mitológémákat) vonultat fel, hanem egy-egy motívumnak megteremti motivikus (mitikus) hálóját, kontextusát is. Különösen az olyan kulcsmotívumokét, mint amilyen az ómamát (szagát, emlékét) rejtő zöld almárium. De ugyanígy kijelölhető egy Vajdaságot / Jugoszláviát / Szerbiát érintő motivikus (mitikus) vonulat, a „genszterfilm” képzetére való rájárás során a szövegbe kerülő színésznevek (Travolta, De Niro) motivikus asszociációsora, az ómama képviselte múltat a jelen irányába kiterjesztő motivikus vonulatokként. Az eredmény az emlékezet alapját alkotó narratíva (ezen belül is ómama „életrajzának”) átírásához vezet. Talán mondani sem kell: a művészi fikció működéseként (l.: „lám különös mód végül így jutottunk el ómamával / rotterdamba is”¹²):

(...) ómama nem rotterdamba
 oromhegyesen született
 ám rotterdamba híresült el
 (...)
 a rotterdami dokkokon játszott volt
 egy genszterfilmben
 travoltával és de niróval
 akár meg is tekinthetitek a PIR honlapján:
www.poetry.nl¹³

Ugyanez a(z egész kötetet átfogó) koncepció folytatódik a központi versciklust övező, különálló, külön címekkel ellátott verseket tartalmazó két záróciklusban (*A két ételhardó*, *Barnabás*) is. Mint ahogyan a Tolnai-líra

¹² I. m., 105.

¹³ I. m., 106.

tárgyainak, alakjainak megvan a maga eredetmítosza, így a krajnai szerbek által eldobott, „dülő felhőkarcoló” képzetét keltő, kék zománcos ételhordónak is. Versbe kerülésének ürügye a Vér-tóban megjelent „13 hattyúk” etetése. De *A kék ételhordó* című versciklus négy költeménye továbbra is intenzíven a szövegbe vonja a főalakot (óamát) indigó pruszlikjában, a kopott hermelinbundácska kifejtetten is erotikus irányultságú motívumával, a család más tagjait (hogy a lírai én megállapíthassa: „mi szelídségünkben voltunk vitézek”), a múlt és a közelmúlt történelmi eseményeit, a helybéli infaustusokat, a művészet, az irodalom, a költészet Tolnai-mitológián belüli kulcsalakjait, -neveit – közöttük pedig a saját szövegekre, kötetekre vonatkozó asszociációkat is. Ilyen értelemben különösen a versciklus *13 hattyúk dala* című költeményében szövődik egészen sűrűre a szöveg. A kiindulópont a 13 hattyú megjelenése a Vér-tóban, s a Tolnai egész lírájából ismerős hatytyúmotívum és a palicsfürdői (újabb) helyszínhez szorosan hozzá tartozó, beszédes nevű (a név jelentése révén külön mítoszt is reveláló s mitologikus aurát kapó) Vér-tó (l.: Vér-tóban = vérben fürdés) révén beindul a Tolnaira jellemző, bonyolult asszociációs láncolat: *privát kis azúr-part a homokvár udvarán – 13 hattyúk a vértóban – beszélgetés leával, aki a hattyúk tavát tartja a legszebb balettnek – a hattyú különböző műalkotásokban – hatytyúpestis vs kergemarhakór – szerbia hattyúdala – M 20 órás transzírolása (boncolása) – M családja – đinđić, koštica, tadić, šešelj stb. – egészen a közelmúlt és a jelen koordinatáiig kihúzza az asszociációsort. A magánmítosz a balkáni (egy kollektív) mítoszba ágyazódik – és fordítva: a balkáni (kollektív) mítoszon belül a magánmítosz szigete képez valamilyen védett s élhető (maga kreálta) életet (akár privát kis Azúr-partjával is a Homokvár udvarán). Nyilvánvalóan nem véletlen e magánmítosz alaphelyszínének megnevezése sem: Homokvár (kiem.: H. V. É.).*

A *Barnabás* cikluscím alá gyűjtött versekben tovább folytatódik a motívumokkal s a körük szőtt asszociációkkal folytatott játék. Itt Barnabás, az utcaseprő alakja a motívumok és asszociációk gyűjtőlencséje, akit álmában Pompeji utcaseprőjévé léptettek elő. Újra felbukkannak a helyi infaustusok, közöttük a szerzői név kezdőbetűire asszociáló (és a motívumok, részletek által alakmásként beazonosítható) T. Olivér is. A ciklus *A meztelencsiga* című költeményében az egész kötetkompozícióra vonatkoztatott, ars poetica értékű és jelentésű önreflexióként merül fel több alkalommal is a tábornok (fordított) távcsöve, amelynek lencséje e szűkebb és egészen tág értelemben vett szöveg univerzum világát gyűjti egybe: „istenem hányan férünk még / a tábornok fordított távcsövébe”.¹⁴ Megszámlálhatatlanul sokan – mondhatnánk, hiszen a (magán)mítoszt alkotó motívumfűzerek átjárhatóvá teszik a szövegeket, megbontják, feloldják a szöveghatárokat. S ez az átjárhatóság

¹⁴ I. m., 206.

nemcsak egy-egy kötetben belül, hanem az egész Tolnai-lírában, sőt a mindhárom műnemet (és még a *Költő disznósírból* című interjúregényt is) felölelő életművön belül a költői képzelet és az általa a szövegbe kerülő motívumok, asszociációk szabad mozgását, egybejátszását, áttűnéseit biztosítja. S az olvasói (kreatív) figyelem, tájékozottság („előtudás”) és memória állandó működésben tartását teszi szükségessé.

Persze ha az *Ómama*-kötet versanyaga csupán ezt revelálná, azt is mondhatnánk, hogy Tolnai lírájának ezen legújabb állomása nem más, mint motívumainak újrajátszása, deriválása, asszociációinak tovább-bonyolítása. De nemcsak erről van szó: Ha – a tábornok fordított távcsövének lencséjét követve – újraolvassuk ezt a költészetet, az is érzékelhetővé válik, milyen finom elmozdulások játszódtak le Tolnai lírájában az Új Symposion első korszakátya által preferált versbeszédétől (nagyjából a hatvanas évektől) máig. E kötet versanyagán belül az elmozdulás épp a centrális versciklus centrális (vers)hősének vonalán ragadható meg. Tolnai, még jóval a posztmodern megelőzöttségélménye előtt, költészetének harsányabb neoavantgárd stádiumában is élt az intertextualitás, az autocitátum (és a szerzői önreflexió) költői eljárásával. De az, hogy most motívumait és asszociációit hangsúlyosan épp *ómama*, a nyilván különös familiáris szerepet betöltő és mitikus figura („őanya”) köré építi, valamiféle intimitást, familiáris melegséget revelál. Az összkép persze sokkal bonyolultabb: *ómama* figurája egyrészt egyfajta eposzi állandóságot, akár mások életképleteire, emlékezetére is rájátszó általánosságot rejt, de ugyanakkor a posztmodern érzékenység egy különös kisugárzásának aurájával is felvérteződik. Ez utóbbi alakrajzának részleteiből és megszólalásainak regisztereiből (l.: „kisfiam”) is jól kiolvasható. Ami a családfa ágrajzának ág-bogain át végső soron a „szentes” *ómama* és a „szelídségben vitéz” Vitézek leszármazottját képviselő lírai énhez, annak p. m. érzékenységéhez vezet. Némi nosztalgiától sem mentesen, persze, aminek eredményeképpen e (magán)mítosz, magánmitológia egyre inkább a legendárium irányába látszik kilendülni.

THE CYCLIC POEM AS A FIRE GLASS

Motivic and intertextual bonds between Ottó Tolnai 's oeuvre and his cyclic title poem and the composition of the volume, Ómama egy rotterdami gengszterfilmben / Granny in a Gangster Film from Rotterdam

The paper is concerned with the cyclic poem *Ómama egy rotterdami gengszterfilmben* (*Granny in a Gangster film from Rotterdam*) by Ottó Tolnai and the texts that surround it; the title of this poem was chosen for the title of

the whole volume. Following the motifs of the cycle and the track of Tolnai's private mythology, the author has reread the earlier stages of Tolnai's lyric poems and pointed out the significant role of intertextuality.

Keywords: Ottó Tolnai, *Ómama egy rotterdami gengszterfilmben* (*Granny in a Gangster film from Rotterdam*), cyclic poem, long poem, motifs, private mythology, intertextuality

*A tanulmány a Szerb Köztársaság Tudományügyi és Technológiai
Minisztériuma 148027A számú projektuma keretében készült.*

BENCE ERIKA

ALFÖLDI VÁROSMITOLÓGIÁK*

A vajdasági magyar (történelmi) regény egy aspektusáról

Town Mythologies of the Great Hungarian Plain

An aspect of the Hungarian (historical) novel in Vojvodina

Előzetes kutatásaink alapján arra a megállapításra jutottunk, hogy a XX. század második felében konstituálódott vajdasági magyar történelmi regény sem a műfajtypus hagyományos értelemben vett alkotó tényezőit (kronológiai és ok-okozati elrendeztettség, a hiteles történelmi személyiségekről alkotott ideálképeknek való megfeleltethetőség, a történetírás és más háttőrnarratívák alátámasztotta hitelesség etc.), sem a XX. század kilencvenes éveiben elkezdett magyar történelmi regények érvényesítette beszédmódokat (a virtuális történelmi tér és idő létrehozása, a történelmi tapasztalat textuális eredete, a breviáriumszerű képalkotás etc.) nem érvényesítik egyértelműen. Ehelyett műfajok összefüggésében értelmezhetők, vagy más műfajkonstrukciók (pl. művelődéstörténeti, város-, vagy családragények) szövetén belül mutatják fel a történelmi regény valamely aspektusát. A dolgozat Lovas Ildikó *Meztelenül a történetben* (2000) című regényének múltképeit, emlékeztetőtartalmait vizsgálja analóg regényjelenségek, szövegösszefüggések tükrében.

Kulcsszavak: Alföld, (nő)város, kollektív tekintet, másként látás, megállt idő, magán- és városmitológia

1. *A történelmi regény elvei.* A XX. század kilencvenes éveinek kor- és kőrtörténete Lovas Ildikó *Meztelenül a történetben* című regényében Szabadka, a „regényes és múltszerű” (LOVAS 2000. 61) város alakította létformák és élettörténetek elbeszélése, azaz a múltba vetített jelen érdekű kérdés eljárása révén bontakozik ki előttünk.

1.1 *A múlt válságmodelláló szerepe.* A múltba fordulás („válságmodellálás” – BÉNYEI 1999. 442–443) igényét életre hívó korszak kezdetét a ’90-es évek elejére helyezi az elbeszélő; ezek az évek jelentik az „egyensúly felbomlásá”-nak (LOVAS 2000. 51) idejét, ám megjegyzi, miszerint „csak felszínre hozták, kinagyították a nők baját. Az emberélet megszokott, bevett ritmusának felbomlása rövid távon megsokszorozta a nők erejét, hosszú távon

* A tanulmány elkészülte során a szerző Donus-össztöndíjban részesült.

azonban vélt vagy valós sebeiket szakította fel, taszította őket a neuraszténia (szituatív), hisztéria állapotába.” (51–52) Azaz a kilencvenes évek társadalmi és egyéni katasztrófáinak gyökereit a múlt válságaiban és konfliktusaiban kell keresni. A pszichiáterárlarcot viselő elbeszélő reflexiója szerint a város történetének kutatásába és megírásába is ezért kezdett: „Akkor döntöttem úgy, hogy megkeresem azokat a betegeket, akik elsődlegesen is felbomlott nőlelkük miatt kerültek hozzánk. Így jutottam el Amál nénihez is. Ezért írom ezeket a jegyzeteket. Az egyre nagyobb számban hozzánk kerülő nőbetegeken csak úgy segíthetünk, ha az eredendő okokkal foglalkozunk, és az idő sürget. Vagy csak én érzem így? Mindig is gyorsan akartam a végére járni a dolgoknak – a magyarázatot az Amál néni-féle esetekben keresem.” (52) „Tudnom kell, milyen ez a város, amelyik Amál nénit és a többieket kiformálta.” (53)

1.2. *Transzcendens tér, idő és látás.* Az elbeszélte várostörténet százévnnyi időtávlatot jelent: 1899-től, a város elmegyógyintézetére vonatkozó első feljegyzésektől a XX. század végi balkáni háborúk okozta léttraumáig terjedő időszakot öleli fel. Miként időbeli koordinátái, a narráció térbeli elhelyezettsége is konkrét: Szabadkáról van szó. Mi több, ezek – az elbeszélést meghatározó térhatárok – a történetben tényleges (fizikai és szellemi) korlátokként identifikálódnak: „a Városháza környéke nem lesz más, mint a megállt idő, a valahonnan valahová eljutás lehetetlenségének emlékműve.” (93) Az antropomorfizált („hiú ribanc”, „nőváros” [51], „kacér nő” [70]) Szabadka történetei – a reájuk vetülő belső, ún. kollektív tekintet („mindez talán csak ebben a városban és ezekben az időkben van így” [24]) révén – egyfajta mítikus bevonatot kapnak: a sorssá, végzetté személyesülő város tönkreteszi „beleszületett lakóit.” (66) Az *itt* térjelentés, a *múltta nem váló* idő és a *másként látás* problematikája jelentik azokat a tudattartalmakat, amelyek a regényvilágra jellemző transzcendens világképet strukturálják, ami viszont a történelmi regény bizonyos típusaiban (pl. románc-, eposz- illetve „végzetdráma”-regény) képez fontos műfajkonstruáló jelentést.

2. *Szövegelőzmények és -vonzatok.* A cselekvő (jelentéses) tér és a kollektív tudás (magatartás) témája számos szövegközi vonzatot emel be a Lovas-regény világába: ezek egy része előzmény, másik csoportja diszkurzív vonzat. Legtávolabbi előzményei a XIX. század első felének ún. irányregényeiben fedezhetők fel, mindenekelőtt Eötvös József *A falu jegyzője* című művének világában, ahol a vármegye megkövült-maradi intézménye válik sorsok kekékkötőjévé; a (fiktív) Taksony megyei Porvárott éppúgy alacsonyan áll a szabadság fokmérője, miként a Lovas-regény por és a homok körülvette Szabadkáján, ahol az a lehetetlen helyzet jön létre, hogy a „város határozza meg a benne lakókat”. (66) A szövegelőzmények közül több is tematizálódik, reflektálttá, idézetté válik a regényben, mindenekelőtt Kosztolányi *Pacsirta*

és *Aranysárkány* című regényei, Munk Artúr–Csáth Géza–Havas Emil *A repülő Vucsido*ja, illetve a Csáth-novellák világa. Ezeknek közös jellemzője, hogy Szabadkát olyan városnak mutatják be, ahol „a szabadság foka olyannyira picike, hogy szinte nincs is” (59), „Pacsirta szüleinek is komoly gondja adódott abból, hogy néhány napra magasabbra állította a fokmérőt. Hildának meg – hasonló szertelensége miatt – apja öngyilkosságának terheit kellett magával vinnie” (59). A másként gondolkodás (látás) szabadságát senki sem engedheti meg magának, ha pedig „egyszer sikerül magasabbra állítani az egyén szabadságának fokmérőjét, már senki nem fogja érteni Kosztolányi regényeit, Csáth novelláit, a Palics vizébe halált ugró szerelmespárokat...” (65).

2.1. *Alföld-jelentések.* „A meleg egyre jobban a földre döntötte az amúgy is lapos várost...” (47); „A mi alföldi városunkat homok és por veszi körül.” (62). Szabadka „az alföldi tunyaság városa” (63), „*megeszi az embert a por és a maradiság*” (64) – mondja, illetve idézi a vonatkozó szöveghehelyeket az elbeszélő; mind az alföldi tájegységet (a síkvidéket), mind a por és a sár fogalmát a maradiság („bárgyúság”) jelképeként azonosítja. A földközelség (földhözragadság), laposság (síkszerűség) és az egyenes vonalak is alapreflexióként a Szentleky-opust, a Síváros(-Ravangrad)-élményt vonják be az értelmezői mezőbe. *Bácskai éjjel* című költeményében a térbeli jellemzők létforma-determinánsként működnek. „Az »egyenes«-t metaforává a következő tartalmak teszik: a józanság, a hasznosság, célelvőség, értsd: öncélú létezés, létfenntartás. (...) A tespedtség vizuálisan abból az egyenesből következik, amely a bácskai tájat kifejezi” (THOMKA 1992. 94) *Isola Bella* című regényében látéletét adja e síkvidéki létforma jellemzőinek: „... felhős ég alatt csoszognak fanyar arcú emberek. Örömtelen lelkek ögyelegnek a csúnya, sáros utcákon, a nyirkos falak mentén, valaki talán hurkot készít magának a padlásgerendán...” (SZENTELEKY 1993. 187). Porváros-Szabadka lélekölő hatását fejezik ki a narrátor által a szövegtestbe ékelt, idézett szöveghehelyek is a *Vucsido*ból („Itt nem lehet semmit sem csinálni, megeszi az embert a por és a maradiság.” LOVAS 2000. 64), illetve a Kosztolányi Sárszeg-képére vonatkozó reflexiók: „a szabadság legmagasabb, elérhető és tolerált foka az, ha úgy élsz, hogy nem történik veled semmi.” (59) Az emberi szellem „nehézségét”, a szabadság hiányát az *Iskola a határonban* is gyakran fejezik ki a sár és a köd jelentésmezejéhez kapcsolódó fogalmak, viszonyok, míg az eső/víz képzete (akár az öskép-jelentést is magában hordozva) pedig a megtisztulás, a felszabadulás, a szellemi felfrissülés értelmét. Bordás Győző 1992-ben, illetve 1995-ben megjelent – ugyancsak a várostörténet, a városi művelődéstörténeti tabló műfajelveit kiteljesítő – regényeiben, a *Fűzfásipban* és a *Csukódó zsilipekben* is történetmozzanatként fordul elő a „a betegge tevő” alföldi por valóságreferenciája. Lovas vizsgált regényében

a homok, a „finom szemcsés anyag” (62) a lakosok tüdejét és szemét teszi tönkre elsősorban, majd „betemeti” a lelkeket: „az 1878-ban létrehozott első kórházban legtöbb a tüdőbeteg volt, néhány évvel később pedig külön szemkórházra volt szükség, amit nem sokkal az elmeintézet követett.” (62) A „síkvárosi-porvárosi” létforma azonban nemcsak az érdektelenség és az új befogadására való képtelenség (a parlagiság) sajátságát hordozza magában, hanem a depresszióra és a látomásokra való hajlamot is. Története ennek a két állapotnak, a bárgyúságnak és a látomásosságnak a váltakozásából tevődik össze: a szellemi-társadalmi katasztrófák – történelmének több mint hétszáz éve alatt – mindig a váltakozás ritmusának felbomlásakor, a köztes állapot eszmei légüres terének, értékválságainak következményeként történtek meg. „A két periódus közti fordulópont az, ami tébolyba kergeti a hétköznapi embereket is” (63) – állítja az elbeszélő. A Lovas-regénynél őt, illetve nyolc évvel később láttak napvilágot Magyarországon Grecsó Krisztián regényei, az *Isten hozott* és a *Tánciskola*. Jelentésviláguk szerveződése azonban erőteljes hasonlóságot mutat azzal a világtérrel, ami az általunk vizsgált regényvilágot jellemzi: mind az Alföld-jelentéseket, mind a látomás regényszervező elvét érvényesítik. Az *Isten hozott* Sáraság nevű helységében a látomásosság ugyancsak létformaként van jelen, sokat idézett szöveghelye, miszerint az *Ördög* Sáraságban úgy kocsikázhat, hogy „arra engedélye van az Örökkévalótól” (GRECSÓ 2005. 66), illetve „az ördög pulikutyafejű zsoldosa” (61) ül a bakon, s feszülettel veri a sebes hátú, csatakos lovakat.

Szabadkát „nő-város”-ként határozza meg a *Meztelenül a történetben* elbeszélője. A *Tánciskolában* az alföldi városok ugyancsak különböző nő-típusokat jelenítenek meg, s a vidékiség-maradiság-bezárkózottság létformáit. Fiktív helyszínei az Alföld Viharsarok nevű részén található Tótváros és Feketeváros. Szalma Lajos, a regény egyik főszereplőjének világlátását ismertetve mondja az elbeszélő: „Van itt valami szagos, lucskos, könyörtelen állandóság, ami bezárja és megemésztí azokat, akik nem menekültek el, és alattomosan provinciálissá züllesztí őket. Az alföldi kisszerűség fertőz, mint egy sokáig lappangó kór, a nyitott és tájékozott embereket látogatja, serkéket hagy, akár a tetvek (...) A beszűkülés a gondozott lelkeket szereti, azokét, akik kitekintenek, küzdenek, olvasnak, színházba és moziba járnak, néha még a fővárosba is.” (38) A „lélekölő”, „megbetegítő” város gondolata fogalmazódik meg e sorokban éppúgy, mint a múlt század első felében, Szenteky *Isola Bellájában*, majd Lovas vizsgált regényében is. Szalma Lajos víziójában az alföldi városok asszonyokká személyesülnek: „Feketeváros asszony, két gyerekkel és elnyűtt keblekkel, Tótváros pedig szikár, apró testű, mégis dús mellű anya, aki ha haragszik, úgy a combja közé szorít, hogy megakad benned a szusz...” (38) Voith Jócó, a regény másik szereplőjének átélésében azonban a városkép híján van e misztikus máznak: Tótváros „egy középváros, ahol nem érdemes élni, mert olyan konokul zártak az

emberek, akár egy faluban; de a magány, a förtelmes egyedüllét úgy is lehet rossz, ahogy egy nagyvárosban. A kocsmá mindezek előképe, Tótváros metaforája, egy összevizezt, útszéli italmérés, ami valamilyen ok miatt mégsem falusias.” (39)

2.2. *Másként látás.* A világértés egyedisége, azaz a *másként látás* mind a Lovas-regényben, mind az analógiás szövegvonzatként értelmezett Greccsó-regényekben fontos mozzanat. A *Meztelenül a történetben* ez („Szabadkán másként, másnak, máshogyan látszódnak a dolgok” [LOVAS 2000. 25]) dilemmaként, kétségbeejtő körjelenséggént (lelki betegséggént) identifikálódik; a Sárszegre érkező párttitkár Greccsó *Isten hozott*-jában csak „bolondoknak” titulálja a helybélieket, akik szeme előtt gazdátlan *árnyékok*, halottak fényképről lelopott sziluettjei jelennek meg. A múltnak azok a szakaszai, amelyekre a jelen valamely perspektívájából „kérdeneznek rá” e regények, valóban azon korszakai voltak a társadalomtörténetnek, amikor az emberek – különösen az intellektuális beállítottságúak – a szabadság lehető legkisebb fokával, a szabad, individuális gondolkodás lehetőségének hiányával néztek szembe a társadalmi katasztrófák, háborúk és diktatúrák idején. Beszűkültek azonban az életolehetőségek a fejlődésében megrekedt Tótvárosban is (*Tánciskola*), ezért polgárai a neuraszténia valamely tünete mögé rejtőznek (pl. Fejér Antalné Zsuzsa, aki özvegyisége miatt „szenvet” és a mellérendelt bírósági gyakornoktól, Jocótól várja a vigasztalást), illetve különböző stimuláló szerekhez, leginkább alkoholhoz és drogokhoz folyamodnak (czek dílere, „az ördög zsoldosa” – „megbízott táncanára” – lesz Szalma Lajos). A Szabadka-regény egyik sajátos jelentésátvitelét rejti az a gondolat, miszerint az elmeegógyintézet után nem véletlenül kellett csakhamar szemészeti részleget kialakítani a kórházban, hiszen ha megbetegszik a lélek, csakhamar tükrében, a szemben is megjelennek a kór tünetei. Mindkét esetben az alföldi por a bajok okozója, azzal, hogy az első esetben átvitt, míg a másodikban konkrét értelemről beszélünk: egyrészt – a maradiság metaforájaként – lélekölő „porfészek”-ről van szó („porral betemetett lélek”-ről [62]), másrészt a szembe kerülő „finom szemcsés anyag” (62) károsító hatásáról.

A *látomás* mint a *másként látás* sajátos formája jelentésszervező mozzanat mind a Lovas-regényben, mind az összehasonlítás példáiként szolgáló Greccsó-regényekben. A *Meztelenül a történetben* regényterében megjelenített Szabadka életritmusának egyik periódusát jelenti a *látomásos korszak*, amelynek előidézője – sajátos módon – ugyancsak a bácskai por, amely „felkavarodik és hullámokat vet a szabadkaiak lelkében, csodálatos látomások válnak valósággá” (63). A társadalmi-szellemi katasztrófák akkor következnek be, amikor valamilyen konkrét vagy misztikus ok gátat vet ezen „épületek, parkok, festmények, szövegek formájában” (63) szublimálódó korszaknak.

A vízió Sáraságon is létforma. A szájra maguktól jövő szavakat szajkóznak a kiválasztottak, és ugyanaz az *álomlátása* minden lánynak és asszonynak: a Matildka nevű szűz meggyilkolása okán ártatlanul meghurcolt Klein Ede nyargal végig szekérral az Azazel utcán, a szekéren a halott lány teteme feszül, miközben az aszfaltot óriási, vérrel telt lábnyomok tarkítják. Szamfira Hildi víziójában az öngyilkos Klein Ede szürke kordén jön el a sáraságiakért, akik a szövetségzet titkárnője által – az évi hangulatjelentés helyett – önkéntelenül legévelt szöveget Klein-naplónak nevezik el, és halottaskönyvnek tartják, amelyben haláluk időpontja van előre megírva.

Az Ördöggel való találkozás konstans része e vízióknak. A Lovas-regényben a „szenvedély pokla” nyilatkozik meg. Voith Jocó, a *Tánciskola* hőse kábítószeres bódulatában találkozik a Sátánnal, aki „fausti” szerződést kínál neki. Az irrealitás más formái is megnyilatkoznak e terekben. Szabadkán *az idő is másként alakul*. Sáraságon pedig múlhatatlan szomjúságot éreznek az emberek, ezért állandó érvénnyel *kantával* járnak. A szomjúság átvitt formájaként értelmezhető a szabadság utáni vágy is a *Meztelenül a történetben* megjelenítette kollektívumban.

2001-ben jelent meg magyar nyelven Boško Krstić *Vízöntő* című történelmi utópiája: megjelenített világából, a – különböző térjelek (tó melletti város, Zsolnai-kerámiák a tóparton, az eltűnt folyó neve Mlaka etc.) révén Szabadkára utaló – városból eltűnik a víz. Hiánya megváltoztatja az életrendet, felforgatja rendjét, elrontja az emberi viszonyokat. A súlyos aszály következményeként eltűnnek az erdők a környékről: „így aztán az északi szél szinte betemette homokkal a várost. Bármibe kóstolt is az ember, homok ropogott a foga alatt. Az emberélet hosszát is ezzel mérték: ha már testsúlyoddal egyenlő mennyiségű homokot nyeltél – ütött a végórád.” (KRSTIĆ 2001. 12) A víz eltűntének különböző misztikus magyarázataira világít rá a harmadik személyű elbeszélő, ami azért fontos, mert ezek között megjelenik a – Lovas regényében is szereplő – „betemetett folyó” képzet, illetve a boszszújáról alkotott elképzelés. Az utánképzett múlt szörnyűségei (pl. a zsidók halálba hurcolása) e regényben is összefüggésbe kerülnek bizonyos szereplők (pl. a lelki beteg Amál néni és szomszédasszonya) tudatában az egykori folyó képével. Amál néni arra kéri Köbl doktort, akinek a mindenese, hogy másutt vegyen házat, ne a Strossmayer utcában, mert „ugyan nem zsákutca, de sehova se vezet ...”, a közepén meg egy elföldelt, eltemetett folyó nyugodott.” (LOVAS 2000. 92) S Köbl doktorékat tényleg „akkor vagonozták a halálba, amikor végre teljes egészében kifizette a Városházával szembeni házat a város legkapósabb utcájában, a hajdani folyó partján.” (90) Az eltűnt folyó képe a Krstić-regényben látomásként fordul elő: „... sokatmondóan Janra nézett, félrehúzta a nehéz függönyt, kinyitotta a hatalmas ablakszárnyat, és felhúzta a redőnyt. A kávéház sötétjébe belehasított a nap fénye, és Jan meglátta a csodát: az Ó utca közepén ott hömpölygött aranyosan csillog-

va a folyó, a Mlaka. Amikor a meglepetéstől magához tért, látta, hogy csak káprázat játéka az egész, csak az Ó utca sárga klinkertégláin csillognak a nap sugarai, és tükröződnek sárga folyamként a kávéház vendégeinek szemében.” (KRSTIĆ 2001.45)

2.3. *Halálkeresés. A Meztelenül a történetben* visszatérő szövege, hogy ebből a városból sehova sem vezet út, csak a halálba: „... mi innen, ebből a városból nem fogunk sehová se eljutni, nem fogunk elindulni és megérkezni, csak a halálba” (90) – mondja többször is egymás után egyik vallomása során Amál néni. A „valahonnan valahova való eljutás lehetetlensége” nemcsak a zsidók történetét (végül már el sem hurcolták őket a városból: „a halál teherautókon is érkezett, temetők mögötti árkokba döntve a külsőbb kerületek lakóit” [90]), de a városban élő entellektüelek („az örökösen indulásban lévő költők és festők” [91]), illetve az író-elbeszélő életét is áthatja. Ellenperspektivaként nagy távlatok, Ausztrália vágyott úticélja tűnik fel, hogy végül – mint annyi más képzet is e történelemben és történetben – káprázatnak, hazugságnak minősüljön.

A *halálkeresés* mozzanata áthatja a város életét: vezető helyet foglal el az öngyilkosok számáról készült statisztikákban. Számuk ugrásszerűen megnövekszik a bárgyú periódusban, és arányosan összefügg „a szabadság fokmérőjének zsugorodásával” (63). A depresszióra és az öngyilkosságra való hajlam elsősorban a *másmilyenek*, illetve a *vergődők* körében erőteljes, akik szabadkaiak és „betegévé válnak az ő változásainak” (63). (A halállal való szembesülés hasonló módozatai fordulnak elő a Grecsó-regényekben is, ahol a különleges halálnevek „keresése” ugyancsak jelentést képez.) A lényeg a szabadkaiak mozzanatában rejlik. A város ugyanis történetének hétszáz éve alatt folyamatosan fogadta be a máshonnan jövőket („Különben hogyan élte volna túl a változásokat ...” [63]), akiket azonban sohasem érint olyan végzetes erővel – hiszen nem lehet sajátjuk a „kollektív tekintet” – rendje felbomlása (a periódusváltások köztes állapota) miként a helybélieket.

2.4. *Janus-arc és metaforikus igazság.* A maradiság metaforájává vált és a halálkeresés történeteit/„történelmét” felmutató városnak azonban van egy „másik arca” is, illetve történetének megképződhet egy más olvasata is. Igaz ugyan, hogy a mindent betemető por bárgyúságának oka, ugyanakkor a jelenség lelki kivetülései („hullámvetése”) meg is termékenyíti a művészi képzeletet. A pszichiáter(-író)-elbeszélő egy ponton megérti, hogy Amál néni meséi is csak metaforikusan igazak: pl. Kristo, a legszebb bunyevác lány öngyilkossága nem függ össze a várost ellepő homokkal, illetve a benne termő szőlővel (a lány ugyanis kékkővel mérgezte meg magát – s ha nincs szőlő, kékkő sem...). A szer (állítólag) nem mérgező, s Amál nénié, aki a szőlőskertekben nőtt fel, ezt tudnia kellett. Vagy a betemetett folyó példája:

„Egy folyót nem lehet megsemmisíteni, ha meg igen, akkor az legfeljebb egy keskeny erecske lehetett, mocsaras fenekű fok, millió szűnyoggal a környékén ...” (109)

3. *Valóságreferenciák.* Lovas Ildikó *Meztelenül a történetben* című regényének várostörténetként való megszólíthatóságát (pontosabban e hitelesség látszatát) referenciális mozzanatok sorozata támasztja alá. Háttértörténetként működő szövegköziségek erősítik a „valós város”-hoz, azaz a Szabadkához kapcsolódó „porfészek-mítosz” hatását. (Az analógiás olvasatként funkcionáló Grecsó-regényekre – noha kikövetkeztethetők a valóságos minták – inkább a tér fiktivitása jellemző.) A betemetett folyóról szóló történetnek is van valóságalapja – az eltűnt Mlakára egy városrész neve utal. A kórház múltjáról szóló feljegyzések realitása is elképzelhető; az elbeszélte holokauszt- és háborús történetek valódisága sem kétséges: megtörténhettek, miként meg is történtek valahol. A regénytörténet hihetőségét emellett egyfajta folklór emlékezet is alátámasztja: a város pszeudotörténetét alkotó legendák sorozata. A műltra kérdezés eljárása (a válságmodellálás) azonban csak egy a történelmi regényalakzat struktúrájára utaló aspektusok közül, amely érvényesül Lovas Ildikó *Meztelenül a történetben* című regényében – ezért ennek a XX. század végi vajdasági magyar regénynek műfajstratégiai olvasása is csak műfajok összefüggésében képzelhető el.

Kiadások

- Grecsó Krisztián (2005): *Isten hozott.* Magvető, Budapest
Grecsó Krisztián (2007): *Tánciskola.* Magvető, Budapest
Krstić, Boško (2001): *Vízöntő.* Forum, Újvidék
Lovas Ildikó (2000): *Meztelenül a történetben.* Forum, Újvidék
Szentelky Kornél (1993): *Isola Bella = Sz. K.: Nyári délelőtt.* Forum, Újvidék

Hivatkozások

- Bényei Péter (1999): „El volt tévesztve egész életünk”. Esztétikai alapú létértelmezési kísérlet a történelmi regény műfaji konvenciói alapján. Kemény Zsigmond: *A rajongók.* Irodalomtörténet, [1999.] 3., 441–466.
Thomka Beáta (1992): Szentelky Kornél lírája, útirajzai = T. B.: *Prózatörténeti vázlatok.* JMMT, Újvidék, 89–98.

TOWN MYTHOLOGIES OF THE GREAT HUNGARIAN PLAIN

An aspect of the Hungarian (historical) novel in Vojvodina

Our earlier research has lead us to the conclusion that the Hungarian historical novel constituted in Vojvodina in the second half of the twentieth century does not unanimously meet the traditional genre expectations (chronological layout, cause and effect relationship, comparability and suitability to conventional ideals of authentic historical figures, authenticity supported by historical writings and other background narratives, etc.) nor does it unanimously comply with the manner of speech used in the Hungarian historical novels written in the nineties of the past century (creation of virtual historical space and time, textual source of historical experience, breviary like images). Instead of this, they can be interpreted in the inter-relatedness between genres, or they reveal certain aspects of the historical novel within the texture of a different kind of genre-construction. This paper examines the images of the past or the content of remembrances in the novel *Meztelenül a történetben* (*Naked in the Story*) (2000) by Ildikó Lovas in the light of analogous novel phenomena and textual relations.

Keywords: Alföld (the Great Hungarian Plain), (feminine) town, collective eye, a different way of seeing, petrified time, personal- and town-mythology

A tanulmány a Szerb Köztársaság Tudományügyi és Technológiai Minisztériuma 148027A számú projektuma keretében készült.

TOLDI ÉVA

IDENTITÁSKERESŐBEN*Szenteleky Kornél és a kultúrák közötti átjárhatóság*

In Search for Identity

Kornél Szenteleki and permeability between cultures

A két világháború közötti évek a vajdasági magyar irodalomban az identitáskeresés időszakának nevezhetők. Az identitáskeresés viták formájában nyilvánult meg, amelyek több tematikus egység köré szerveződtek. Elsőként az önálló irodalom kialakítására irányuló törekvéseket és az azt tudatosító tevékenységi formákat említhetnénk, majd hosszadalmas küzdelem folyt a *couleur locale* elméletének érvényesítéséről. Az írók azonban politikai gondolataikat is megfogalmazták, amelyek a kisebbségi lét és az európai egyesülés gondolata köré csoportosíthatók. A látszólag ellentétes, összebékíthetetlen gondolatok Szenteleky Kornél munkásságában egymásból következnek és egységet alkotnak. A tanulmány Szenteleky Kornél politikai gondolkodásának fő irányait vizsgálja.

Kulcsszavak: *couleur locale*, identitás, kisebbségi lét, európai egyesülés, műfordítás, délszláv–magyar irodalmi kapcsolatok

A két világháború közötti évek a vajdasági magyar irodalomban az identitáskeresés jegyében teltek. Az új helyzetben nemcsak a nemzeti fennmaradásra szolgáló stratégiák kialakítása volt elengedhetetlen, szükség mutatkozott egy új kulturális identitás kialakítására is. A koherenciára való törekvés évekig eltartott, a lapok és folyóiratok vitái több tematikus egység köré szerveződtek. Újra kellett fogalmazni az egyén és a közösség számára egyaránt fontos kérdéseket: „kik vagyunk, mik vagyunk, mit akarunk, mik a gyökereink, milyenek a jövőbeli esélyeink”.¹ Elsőként az önálló irodalom kialakítására irányuló szándékot kellett artikulálni, és az azt tudatosító tevékenységi formákat megfogalmazni. Majd hosszadalmas küzdelem folyt annak tisztázására, hogy az író az egyetemes emberi lélek történeteit írja-e meg, vagy fókuszáljon inkább a körülötte levő világra, a helyi színek ábrázolására. Szinte nem volt író, aki ne változtatta volna véleményét ezzel a kérdéssel kapcso-

¹ Gereben Ferenc: *Identitás, kultúra, kisebbség*. Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest, 1999, 58.

latban. Különösen nagy szerepe volt a kulturális identitás kialakításában az író és folyóirat-szerkesztő Szenteleky Kornélnek, akit a vajdasági magyar irodalom első intézményeinek megalapítói között találunk, és a legnagyobb jelentősége volt az irodalmi élet és az írói tevékenységformák elindításában és irányításában. Ő maga is, aki meghirdette a *couleur locale* elmélete alkalmazásának szükségességét, hosszas töprengés után jutott arra az írói gyakorlatot közvetlenül érintő következtetésre, hogy az általánosságok megverselése helyett célravezetőbb a konkrét helyszín rajzával foglalkozni, vagy ha azzal nem is, mindenképpen oly módon írni, hogy a bácskai lélek áthassa a szöveget. Egyik cikkében még így fogalmaz: „ne legyen »vajdasági irodalom«. Legyenek írók a Vajdaságban, de hagyjuk a *couleur locale*-t meg a sajátos vajdasági lelket”². Az író ehelyett inkább arra törekedjék, hogy irodalmi értéket hozzon létre, a művészi munka értéktérítő jellegére hívja fel a figyelmet. Alig fél évvel később pedig már a *Vajdasági Írás* című folyóirat programcikkében azt hirdeti meg: „Tükre szeretnénk lenni e zsíros földdarab mostohán mellőzött szellemének és minden kulturális megmozdulásának.”³ Irodalmi programja az egyik végétől a másikhoz vezetett, s ez a fajta ketősség egész habitusát meghatározta.

Szenteleky Kornél neveltetésénél fogva is ismerhette a kulturális idegenség és otthonosság kérdéskörét. A szerb ortodox vallású polgári család sarja kiváló oktatásban részesül, és már korán megismeri a különféle nyelvek és kultúrák közötti átjárhatóság tapasztalatát. Magyar nyelvű általános iskolába jár, szüleivel is otthon magyarul beszél, de már jól ismeri a németet és a franciát is. A több nyelv ismerete, az irodalmi, képzőművészeti és zenei tájékozottság az alapja később kialakult attitűdjének, amelyben az európeér gondolkodás és magatartás mellett megfért a közvetlen környezetére való odafigyelés is. A regionalitás és az Európa-irányultságú szemlélet kettőssége nem maradt feloldhatatlan ellentét politikai nézeteit illetően sem.

Gondolkodásának csak rövid ideig tartó egységes periódusai vannak. A gyors szemléletváltás azzal magyarázható, hogy a kultikus személyiségnek számító, irodalomalapítónak tartott és gyakran Kazinczyhoz hasonlított Szenteleky csupán negyven évet élt, tanulmányait, esszéit, kritikáit 1922 és 1933 között, mindössze tizenegy év alatt publikálta. Politikai gondolkodásának kezdetén az európai államok keletkezésének és eltűnésének gondolatával foglalkozik, ami mögött minden bizonnyal kora közelmúltjának eseményei, az Osztrák–Magyar Monarchia kialakulásának és széthullásának gondolata húzódik meg. Ennek okaira keresi a választ *A holnap vázlatkönyve* című, 1922-ben keletkezett esszéjében. Szerinte a társadalmakban még mindig mű-

² Szenteleky Kornél: Levél D. J. barátomhoz a „vajdasági irodalom”-ról = Szenteleky Kornél: *Új életformák felé*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1999, 144.

³ Szenteleky Kornél: Előljáró szavak = Szenteleky Kornél: i. m., 196.

ködnek a centrifugális erők, amelyek a tagozódás, a függetlenedés, a szét-hullás felé viszik az államokat. Továbbra is érzékeli a bomlás folyamatait, és Európát kicsiny, szétagozódott államok sokaságaként látja. A még távolabbi jövőben pedig a társadalom folyamatainak ciklikus visszatérését prognosztizálja, amikor is a centripetális erők lépnek mozgásba, és a kis államok ismét az egyesülés útjára lépnek. Egy „gyűlölet és trikolórok” nélküli egyesült európai államok létrejöttét jövendőli a huszadik század elején, amelynek akár politikatörténeti jelentőséget is tulajdoníthatunk.

Politikai gondolkodásának másik nagy témaköre a kisebbségi élet- és helyzetrajz. Az indentitás formájaként a „kisebbségi magyar világszemlélet” nevezi meg, és felpanaszolja *Magyar gyarmatok* című cikkében, hogy az „új államok magyarságának vérszegény, de önálló szellemi életére”⁴ senki sem gondol. Feszültséget regisztrál az identitás korábbi formációi és későbbi megvalósulása között. Megfogalmazása szerint az utódállamok magyarsága gyarmati sorba került, és fölteszi a kérdést: „Vajon a kisebbségi sors-e a keserűbb, avagy a gyarmati?” Nemcsak kérdez azonban, hanem a válasz lehetőségeit is keresi, amelyet a nemzetrészek önállósodásában találja meg: „A valóság mindenestre az, hogy minden magyar népdarab önálló szellemi életre van utalva, és ebben az életre kelésben nincs karon fogó szülője, segítőtársa vagy gyámolítója, csak önmaga. Ez nagyon komor és kegyetlen dolog, mégis: ennek belátása és tudatos beismerése a jövendő élet első bizonyos és boldog szívverése.”⁵

A még mindig a felaprózódás, mint az egységesülés irányában ható politikai törekvések közepette felismeri tehát az identitás kettősségét, a kettős kisebbségi helyzetet, amely kettős idegenségként manifesztálódik, fel is panaszkodik mind az anyaország közömbösségét, mind a többségi nacionalizmus előretörését. Ilyen helyzetben alakul ki az a minőség, amit „kisebbségi lélek”-nek nevez. Helyzeténél fogva a kisebbségnek nem lehet más kiútja, mint a pacifizmus, az emberek közötti egyenlőség és a humanizmus hirdetése. A kettős idegenségben alakuló nemzeti identitást azonban nemcsak saját közösségére vonatkoztatja, hanem tágabb horizontját is felvázolja, s az identitás fogalmának változékonyságát ismeri fel: a békeszerződések az első világháború után körülbelül harmincmillió kisebbséget teremtettek Európában, „amelynek sorsa a sovinizmus és a militarista etatizmus mai korszakában bizony sehol sem mondható ideálisnak”. Szenteleky ekkor még szkeptikus a kisebbségi kérdés megoldását illetően: „A nacionalizmus és etatizmus mai rendjében a kisebbségi kérdés, a kisebbségi problémák megoldására egyszerűen nincs mód, még az esetben sem, ha a legtisztább jóindulat vezetné

⁴ Szenteleky Kornél: *Magyar gyarmatok* = Szenteleky Kornél: i. m., 155.

⁵ I. m., 156.

az államok vezetőit.”⁶ Helyzetleírása az interetnikus kapcsolatrendszer napi tapasztalatain alapul, miszerint a többség és az állam „erőszakoskodik” a kisebbséggel, amelynek nem marad más hátra, mint az, hogy a pacifizmusban keressen vigaszt és menedéket. A kisebbségi sors szinte predesztinálja a hozzá tartozókat az egyetemesség, a páneurópai szellem hirdetésére. Nem idealizálja viszont a kisebbségi közösségeket, nem tartja őket sem mentesnek a nacionalizmustól, de alapvető különbségeket fogalmaz meg a kisebbségi és a többségi nacionalizmus között. Míg az utóbbi „vadul tobzódó” és erőszakosan militáns államnacionalizmus, addig a kisebbségi a nyelv, a nép, a kultúra szeretetét jelenti, és hiányzik belőle mindenfajta irredentizmus. Ennek oka pedig sajátos élethelyzetéből fakad. A kisebbségi ember az állam „mostoha és másodrendű” gyermeke, saját identitásának kialakulását nagyban meghatározza egy másik nemzeti közösséggel való viszonyrendszere, ezért távolabbról szemléli a körülötte zajló politikai harcot, és mivel kötődése kettős, szellemi horizontja szélesebb. A kisebbségi ember megvonja a határt nép és állam között, amire a többségi ember nem képes. A „kisebbségi lélek” a jog és a béke tiszteletét helyezi a többség asszimilációs törekvéseivel szembe. Ezért a kisebbségi lélek minden olyan kezdeményezést támogat, amely a határok megszüntetésére törekszik, hiszen az egyesült európai közösség biztosíthatja az igazi békét, amelyben a „fájdalmas kérdések” „tökéletesen megoldódnak”, „amikor az államok elvesztik jelentőségüket, amikor a határok érezhetetlenekké válnak”, a kisebbségi kultúra gyakorlása pedig nem lesz többé sem kegy, sem választási ígéret csupán. Szenteleky gondolatainak utópisztikus voltára utal, hogy mindezt mintegy népmesei igazságtételnek fogja fel, melyben a legkisebb királyfi legyőzi a sárkányt, és elnyeri a királylány kezét. „Talán ehhez hasonlóan a mostoha elbánásban részesülő kisebbségi lélek fogja megtalálni a felszabadító utat az igazi békéhez, a szeretethez és a testvériség győzelméhez.”⁷

Az egyesült európai államok kialakulásának gondolata nem marad meg a kezdeti teoretikus fejtegetés szintjén, mindvégig foglalkoztatja Szentelekyt, de kilenc évvel később már sokkal realisabban látja okait és célját, a kisebbségi léthelyzettel összefüggésben magyarázza. Az egyesüléssel enyhíteni lehetne a gazdasági depressziót, az egyre nagyobb szegénységet és az azzal járó „egyéb veszélyeket”⁸ – állítja. Lelkesen üdvözli Veljko Petrović vajdasági szerb író írását, aki a belgrádi *Politika* című napilap hasábjain Kosuth dunai kultúrtervét ismertette. A szerb író úgy látta, hogy megszületése óta a politikai körülmények változtak ugyan a térségben, de a kulturális és etnikai identitás, vagyis a „néprajzi és nemzetiségi” állapotok nem. A Laj-

⁶ Szenteleky Kornél: A kisebbségi lélek pacifizmusa = Szenteleky Kornél: i. m., 265.

⁷ I. m., 267.

⁸ Szenteleky Kornél: Az európai államok egyesülése = Szenteleky Kornél: i. m., 262.

tától a Fekete-tengerig a kicsiny, szegény népek egymásra vannak utalva. „E kis népek mindegyike tudja és vallja azt a már banális igazságot, s ha az emberiség történetét az erősebb indok és az igazi érdek belátása alakítaná, már rég dolgunk lenne az egyforma, kisebb kelet-európai népek valamilyen nemzetközi szervezetével...”⁹

Szenteleky helyesnek gondolja a szerb író által megmutatott kiutat, és fontosnak látja a gazdasági indítékot, mármint azt, hogy a kis államok egyesüljenek a nagyhatalmak ellenében, de az egyesülés kiindulópontját helyteleníti. Az egyesülés ugyanis nem alapulhat semmiféle nacionalista kizárólagosságon. Úgy látja, hogy „mindegyik állam úgy akar szorosabb szövetségre lépni társaival, hogy nem mond le semmiről... A nacionalista türelmetlenség, a versengő és erősödő fegyverkezés, a védvámok hatalmának megdönthetetlensége nagyon is kétségesé teszi az államok sokat hangoztatott pacifizmusának, a föderációs tervek és vágyak őszinteségét.”¹⁰ Levelet is ír Veljko Petrovićnak: „Nagyon kedves uram, engedje meg, hogy őszintén és egyszerűen megköszönjem önnek a »Dunavska konfederacija« című cikksorozatát... Különösen megkapott az utolsó közlemény tág horizontja, mely megértése és bátor, okos, fölényes hangja, nagyon jó, szinte vigaszos dolog volt írását olvasni a mai fojtott atmoszférában, amikor a szűkkoponyájú nacionalisták és a szőrösszívű egyéni haszonlesők bambán és kegyetlenül építik az elválasztó falakat emberek, eszmék és kultúrák közé. Mindenki, aki tovább lát a mánál, a nacionalista önelégültség szűk horizontjánál, az nemcsak nagy hálával, hanem felbuggyanó bizakodással fogadja az Ön okos, friss és tisztalevegőjű írásait...”¹¹

Szenteleky politikai gondolkodása és nézeteinek alakulása rávilágít arra, hogy a délszláv irodalom iránti érdeklődés, más kultúrák megközelíthetőségének és közvetíthetőségének eszméje, amelynek legnagyobb szabású megvalósulása a *Bazsalikom* című műfordítás-antológia megjelenítése, nem valamiféle kötelező, állam iránti lojalitás eredménye, hanem politikai érvrendszeréből következő szerves következmény, amely a népek egymásrautaltságának gondolatából táplálkozott. Szenteleky, aki a legkisebb közeledési szándékot is nagyra értékeli, Veljko Petrovićtal való személyes találkozása során mégis kiábrándulásáról számol be. Nem közelítettek nézeteik beszélgetésük alatt, s habár barátokként szorítottak kezet, Szenteleky úgy érezte, egy világ választja el egymástól kettejüket. Kiábrándul a népek jóindulatú egységesítésének gondolatából, és elhatározza, egész tevékenységét, egész jövőképét revízió alá veszi.¹²

⁹ L. Bori Imre: *Szenteleky Kornél*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1994, 264.

¹⁰ Uo.

¹¹ I. m., 175.

¹² Bisztray Gyula–Csuka Zoltán, szerk.: *Szenteleky Kornél irodalmi levelei 1927–1933*. Szenteleky Társaság, Zombor–Budapest, é. n. [1943], 208.

Amikor a *Kalangya* 1932. évi 2. számában megjelenteti *Egy dunai kultúrterv* című tanulmányát a folyóirat élén, mindenképpen példát akar mutatni Veljko Petrovićnak, de az is ösztönözhetette, hogy mind a felvidéki, mind az erdélyi irodalomban folyamatosan jelen volt a kisebbségi helyzet megváltoztatásának a gondolata, s másutt is a hogyan kérdésére keresték a választ. Azt érzékeli, hogy ismét rendkívül időszerű lett a dunai konföderáció terve, amelyet gyakran tisztán gazdasági tervként fognak fel, ezért tartják időszerűnek, mert a gazdasági bajok orvoslása vált sürgetővé. Az új gazdasági szövetség ugyanis a nyomorból vezető kiutat jelentené.

Szenteleky szerint viszont egy kulturális dunai konföderáció hatása „tisztább” és tartósabb lehetne, megvalósítása azonban még nehezebb, mint a gazdasági összefogásé. Erre tesz javaslatot írásában. Egy interetnikus kapcsolatrendszer megvalósíthatóságának eszméje áll gondolkodásának középpontjában, aminek központi gondolata a kultúrák közötti határ megszüntetése azáltal, hogy a régió népei megismerik egymást. Egymás nem ismerése ugyanis sok félreértést, ellenségeskedést, meddő harcot és sorsokat megpecsételő előítéleteket jelent, az idegenségtapasztalat átjárhatatlan határokat teremtet. Nem idealizált kapcsolatrendszer kialakítását feltételezi, hiszen szerinte nemcsak a szövetségeseinket kell megismernünk, hanem az ellenségeinket is, ami viszont nem könnyű, „a történelem vérpárától gőzölgő iskola, az uszító sajtó és a gazdasági sovinizmus ma már elviselhetetlen jelenségei pedig egyre újabb és újabb válaszfalat húznak jó szándékú népek és nemes kultúrák közé”.¹³ Helyzetfelmérése szerint az öt dunai állam, amely egy tömbben él, de különböző nyelveken beszél, Ausztriát kivéve nemzeti egységet alkot, minden nép őrzi nemzeti különállását, és ezzel magyarázható a szigorú kulturális zárkózottság, sőt a gazdasági sovinizmus is. Ezért ha élne is a másik megismerésének vágya, annak sok akadállyal, még a hazaárulás vádjával is meg kell küzdenie. Pedig a tudatlanság akkora, hogy a véleményformálók sokszor azt se tudják, hogy „mit is csinálnak azok a népek, nyereg alatt puhított húst esznek-e, avagy bölényekkel viaskodnak”, fogalmuk sincs kultúrájáról, irodalmáról, táncáról, zenéjéről.¹⁴

A kultúrák egymásmellettiségének gondolatától indítva nem a különbségeket, hanem a hasonlóságokat keresi. A nemzetek együttélési viszonyainak javítására megoldást is javasol: az öt állam mindegyikének egy „biográfia” kellene kiadni saját népéről, annak életéről, foglalkozásáról, kultúrájáról, művészetéről. Be kellene mutatni „a népköltés és a modern irodalom igazi értékeit, illusztrációkban bemutatni a nép életét, a művészi érdekességeket és a tájak hangulatát. Az olvasónak mindent meg kell ebben a biográfiában ta-

¹³ Szenteleky Kornél: *Egy dunai kultúrterv* = Szenteleky Kornél: *Új lehetőségek, új kötelességek*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2000, 112.

¹⁴ I. m., 115.

lálnia, ami csak arra a népre s főleg annak mai kultúrájára vonatkozik a folklorisztikus gyűjtésektől kezdve az új irodalmi irányokig és egyéniségekig. A biográfia azonban a szó szoros értelmében rajz legyen, és nem történet”.

A hangsúly a kultúrán és a jelenen van. Szenteleky ugyanis kizárná a történelmet is a konföderációs törekvésekből. Egy mítoszoktól mentes világgép megteremtésére apellál: „A nép igaz életrajza, jelenlegi portréja, és nem heroikus múltak mirtuszával, gonosz háborúk dicsfényével és a színházak történelmi díszlettárával felcicomázott, felismerhetetlenné tett nemzeti történelme”. A történelem csak a régi hegek felszakítását jelentené, a nemzeti biográfiák célja pedig nem az, hogy bármilyen feszültségforrást is felelevenítsenek, másrészt az átöröklődő bűnösség gondolatának felszámolását szorgalmazza, amikor a jelen nemzedékeit felmenti apáik vétkei alól. „Ezért a biográfiákból ki kell gyomlálni minden mondatot, célzást, képet és hangulatot, ami nem a tiszta megértést szolgálná.”¹⁵ A biográfiáknak egységeseknek kell lenniük, azonos elvek szerint készülniük. Minden író csak tényeket csoportosíthatna, elfogulatlanul. Megjelenik az idegenségtapasztalat mint felszámolandó jelenség: senkinek sem szabad szem elől tévesztenie, hogy a biográfia idegeneknek készül, akik szintén szeretik „fajukat, népüket és kultúrájukat”¹⁶. A terv az öt dunai államot ölelné fel. „Minden biográfia négy nyelven jelenne meg: a román biográfia például magyarul, németül, szerbhorvátul és csehszlovákul, a jugoszláv magyarul, németül, csehszlovákul és románul és így tovább. Ezek a biográfiák minden középiskolában kötelező olvasmányok lennének, minden egyesület könyvtárában mind a négy biográfiának ott kellene lenni. Az ára nagyon olcsó lesz, hogy minden érdeklődő megvehesse ezeket a fontos könyveket. A biográfiákat külön-külön nem lehet majd eladni, hanem csak együttesen mind a négy kötetet.”¹⁷

Cikkére reagálások sora érkezett. Kultúrtervének konkrét megvalósulásában sokan kételkedtek. Farkas Geiza már a *Kalangya* következő számában arról elmélkedett, vajon a közlésre kerülő írások között a szigorúan tudományosak, a propagandisztikusak vagy a szépirodalmiak lennének-e megfelelőbbek. A történelem megkerülését nem az idegenségtapasztalat felszámolására irányuló törekvésnek, hanem százalmas félénkségnek tartja. De a népélet bemutatásának is lehetnének bukatói, ezért a szépirodalmi válogatást, öt túlnyomóan fordításokat tartalmazó antológia kiadását javasolja, „telve szép és viláért senkire nézve nem sértő népekekkel, versekkel, karcolatokkal, könnyfacsarásig humánus szellemű elbeszélésekkel”¹⁸. Fröhwrth Mátyás, a Budapesten megjelenő *La vallée de Danube* (Dunavölgye) című lap szerkesztője elismerését fejezte ki Szentelekynek, s felkérte, hogy írjon

¹⁵ I. m., 114.

¹⁶ Uo.

¹⁷ I. m., 114–115.

¹⁸ Farkas Geiza: Szenteleky Kornél dunai kultúrterve. *Kalangya*, 1932. 3., 189.

részletesebb cikket a lapjába. Tápai-Szabó Lászlónak, a *Pesti Napló* vezércikkírójának reagálását pedig a *Kalangya* is közölte. Ő megvalósítandónak és megvalósíthatónak is tartja, a történelmet azonban nem kellene száműzni, csak „a hazug történelmet”.¹⁹

Szenteleky dunai kultúrtervének viszont lényegi eleme, hogy egyetlen elv vezérelheti a biográfiák összeállítóit, az, amit Tolsztoj írt Romain Rollandnak: „Minden ami egyesíti az embereket: az jó és szép – mindaz, ami szétválasztja őket: az rossz és csúf.”²⁰ Tájékoztatással és az értelem erejével „új közhangulatot, új közvéleményt” lehet kialakítani, „új emberekre, jobb, igazibb, nemesebb szomszédokra” lehet szert tenni. Vagyis nem szabad beletörödni, hogy nincsenek jó és megértő szomszédaink, hanem nekünk magunknak kell őket megteremteni.

A kultúrák közötti átjárhatóság eszméje a többi kisebbségi irodalommal való rezonálás gondolatát is magában foglalja, Szenteleky a dunai kultúrtervvel párhuzamosan szorgalmazza a többi kisebbségi helyzetben levő közösség, irodalom, kultúra megismerését is. Könyvismertetőiből, cikkeiből kiderül, hogy követte mind a felvidéki, mind az erdélyi írók munkáit, és közölte is őket a *Kalangyában*. Makkai Sándor kötetait rendszeresen bemutatja a vajdasági irodalmi lapokban. Minden bizonnyal hatottak rá a Sarló mozgalom és az azt megelőző prágai Szent György-kör eszméi. Világképéből teljes mértékben hiányzik azok messianizmusa és a kisebbségi küldetéstudat hangoztatása. Megelégszik azzal, hogy elmondja, helyzetéből adódóan a kisebbségi embernek nagyobb rálátása van a világ eseményeire, látóköre szélesebb, mint a többségié, de tudatában marad kiszolgáltatottságának, és nem keres vigaszt abban, hogy a hátrányból előnyt kovácsoljon. Az emberek egyenlőségének gondolata és az egyetemes horizontok felé tekintés pedig nem viszi a baloldali eszmék irányába. Gondolkodásának egyetemes européer karakteréről tanúskodik, hogy szemléletmódjából kikapcsolja a fajiságot. A fajisággal együtt pedig a történelmet is, ami számos vita kiindulópontját jelentette. Nem beszél történelmi misszióról sem, mint a Sarló mozgalom képviselői, hanem egy releváns önértelmezési stratégia és átjárható interetnikus kapcsolatrendszer megteremtése céljából a kisebbségi helyzet megértésére és feldolgozására racionális magyarázatot keres.

Irodalom

Bisztray Gyula–Csuka Zoltán szerk.

é. n. [1943] *Szenteleky Kornél irodalmi levelei 1927–1933.*
Szenteleky Társaság, Zombor–Budapest

¹⁹ Tápai-Szabó László: Hallgasson el a múlt? *Kalangya*, 1932. 6., 356.

²⁰ I. m., 114.

- Bori Imre
1994 *Szenteleky Kornél*. Forum Könyvkiadó, Újvidék
- Farkas Geiza
1932 *Szenteleky Kornél dunai kultúrterve*. *Kalangya*, 3., 187–189.
- Gereben Ferenc
1999 *Identitás, kultúra, kisebbség*. Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest
- Kovács Nóra–Szarka László, szerk.
2002 *Tér és terep*. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Szenteleky Kornél
1999 *Új életformák felé*. Forum Könyvkiadó, Újvidék
- Szenteleky Kornél
2000 *Új lehetőségek, új köteleességek*. Forum Könyvkiadó, Újvidék
- Tápai-Szabó László
1932 Hallgasson el a múlt? *Kalangya*, 6., 354–356.
- Utasi Csaba
1984 *Irodalmunk és a Kalangya*. Forum Könyvkiadó, Újvidék
- Virág Zoltán
2005 A köztes terek tanulságos emlékezete. *Híd*, 1., 59–66.

IN SEARCH FOR IDENTITY

Kornél Szenteleki and permeability between cultures

The years between the two World Wars was the time of searching for identity in the Hungarian literature in Vojvodina. This search took the form of polemics that were focused on several thematic units. As the first one, we could mention the efforts towards creating an independent literature, and activities aimed to raise awareness of the existence of this literature, to be followed by a long struggle to assert the theory of *couleur locale*. The writers, at the same time, also gave expression to their political thoughts, which could be grouped around existence in minority and about a European union. The seemingly opposing and irreconcilable thoughts follow one from another and form a unity in Szenteleky's work. The paper studies the main directions of Szenteleky's thoughts on politics, and also touches on questions of literary translation and Serbian-Hungarian literary relations.

Keywords: *couleur locale*, identity, minority existence, European union, literary translation, Serbian-Hungarian literary relations

HORVÁTH FUTÓ HARGITA

AZ ISKOLATÉR MINT INTERTEXTUÁLIS ASPEKTUS

Móricz Zsigmond intertextuális/hipertextuális iskolái

School Space as an Intertextual Aspect

Zsigmond Móricz's intertextual/hipertextual schools

A tanulmány Móricz Zsigmond iskola-narratíváit, a *Légy jó mindhalálig*, a *Kamaszok*, a *Bál* és a *Forr a bor* című regényeket vizsgálja a referencialitás és fikció, illetve Philippe Lejeune az önéletrajzi tér című tanulmányának, valamint az intertextualitás és hipertextualitás elméletének aspektusából.

Kulcsszavak: biografikus olvasás, referencialitás, „mintha”-struktúrák, önéletrajzi tér, intertextualitás, hipertextualitás, hipertext-struktúra, virtuális iskolai terek

A szubjektum terei a fikcióban

Móricz Zsigmond iskola-narratíváinak ciklusa a szerző életrajzi kronológiáját követi. Móricz 1890-ben kezdte meg gimnáziumi tanulmányait a Debreceni Református Kollégiumban, itt három osztályt végzett el. 1892-ben másodikos gimnazista. A *Légy jó mindhalálig* cselekményideje 1892-ben játszódik, Nyilas Mihály ekkor második osztályba jár a debreceni kollégiumban. Móricz 1897-ben került Sárospatakra, a negyedik és ötödik osztályt a Sárospataki Kollégium Gimnáziumában végezte, s a *Kamaszok* szereplője, Kesserű Lajoska is a gimnázium ötödik osztályát járta ki. Móriczot 1897-ben nagybátyja, Pallagi Gyula Kisújszállásra viszi, 1899-ben a kisújszállási gimnáziumban érettségizett. A *Forr a bor* regényvilágának idődimenziója „az elmúlt század utolsó esztendeje” (*Forr a bor*, 5.), Nyilas Misi nyolcadikos, s az érettségire készül.

A ciklus első regényének helyszíne Debrecen, a *Kamaszoké* egy Bábagödör- és Bodrog-parti város, a *Bál* és a *Forr a bor* című regényeké egy „alföldi poros város”. Móricz csak a *Légy jó mindhalálig*ban nevezi meg konkrétan a helyszínt, a többi regényében az értelmezők a valóságvonatkozások és az életrajz alapján következtetnek arra, hogy a Bábagödör- és Bodrog-parti város

Sárospatak, az alföldi poros város pedig Kisújszállás. A *Forr a bor* narrátora elbeszéli Misi iskoláztatásának történetét, és ezen a szöveghelyen megnevezi Sárospatakot mint helyszínt.¹ A regény szövegvilágához biografikus olvasással közelítő Nagy Péter szerint a *Kamaszokban* „Móricz – többé-kevésbé a *Légy jó mindhalálig* folytatásaként – sárospataki élményeit akarta megími”.² Kováts Dániel is az életrajz genezise felől értelmezi a *Kamaszokat*, amelyben Móricz a „sárospataki tanári és diákvilágot”³ beszéli el: „A kisregény valóságos pataki helyei között szerepel a Bábagödre (arrafelé lakik a főszereplő), a kollégium, az iskolakert, a Bodrog, a Piac utca, a kaszinó s a vele szemben lévő nagyvendéglő. Alakjai között több tanár – Sághy történelemtanár; Galánffy könyvtáros, akadémiai tanár, akinek a leánya, Zsófi Kesserű felesége; Baráth zenetanár; a kissé tótosan beszélő Sógor bácsi; Kóródy.”⁴ Azok szerint az értelmezők szerint, akik az életrajzi referenciák felől közelítik meg a szövegeket, Móricz biografikus énjét, illetve a debreceni, sárospataki és kisújszállási gimnáziumban eltöltött iskolás éveinek élményeit tematizálja. A diákkori színhelyek átültetését a regények terébe a szerző térben szerzett tapasztalata indokolhatja: „A regényíró születése, származási környezete, gyermekkora tájhoz – tájakhoz – köti. Élményeinek alapja a gyermekkorát és ifjúságát meghatározó történelmi-földrajzi réteg. Regényeinek tértartománya, vagyis a cselekményvázlatok, a figura-sokaság, a személyiségkapcsolatok területi elhelyezése erre az elsődleges élményanyagra épül.”⁵ Az írói élményanyag fikcióvá válása a valóság utánzását, leképezését jelenti, azaz a szövegnek realista kontextusba állítását. A mai irodalomelméleti gondolkodás azonban kérdésessé teszi az irodalom és a valóság viszonyát, és más javaslatokat tesz az irodalmi szöveg megközelítésére.⁶

A *Légy jó mindhalálig* című regény életrajzi-dokumentarista olvasatát Móricz a Magoss Olgának 1930. december 12-én írt levelében megerősítette és cáfolta is egyben: „Nyilas Misi tragédiájában nem a debreceni kollégium szenvedéseit írtam meg, hanem a kommün alatt, s azután elszenvedett dolgokat... Én akkor egy rettenetes vihar áldozata voltam. Valami olyan naiv és gyerekes szenvedésen mentem át, hogy csak a gyermeki szív rejtelmek közt tudtam megmutatni azt, amit éreztem, s lám az egész világ elfogadta, s a gyermek sorsát látták benne. Az ember örök gyermek, s gyermek marad, ha feje deres is...”

¹ „Most már a harmadik iskolában végezte a gimnáziumot, s a legutóbbi iskolaváltoztatása szinte tragikus körülmények között folyt le. Előbb Debrecenben volt kisdíák, s a harmadik osztály után szülei hazavitték Sárospatakra.” (Móricz Zsigmond: *Forr a bor*, 1930. 53.)

² Nagy Péter: *Móricz Zsigmond*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1979. 295.

³ Kováts Dániel: *Móricz Zsigmond és Sárospatak*. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 1994. 161.

⁴ Kováts Dániel: *Móricz Zsigmond és Sárospatak*. 161–162.

⁵ Sükösd Mihály: *Tér és idő = Változatok a regényre*. Gondolat, Budapest, 1971. 110.

⁶ Vö. pl. Antoine Compagnon: *A világ = Az elmélet démona. Irodalom és józan ész*. Kalligram, Pozsony, 2006. 109–158.

Ami kedves van a darabban, az debreceni emlék, ami nem kellemes, az máshonnan jött... Mikor mondtam, valami különös diplomataélcnek tűnt fel: pedig igaz... Nekem a debreceni tanárokkal sose volt ilyen bajom vagy tapasztalatom, a Beöthy Zsoltokkal és Bársony Istvánokkal és más névtelen kegyetlenekkel volt bajom akkor, mikor a legtöbb segítségre lett volna szükségem. A legkevesebb megértést találtam azokban, akiknek hivatása lett volna, hogy az író megértse... Ezeket az érzéseket vetítettem ki a tanári kar figuráiba... Ilyen furcsán alakul át az írásban az élet. Voltaképpen minden írás líra: a szenvedő szív gyötrelme idegen alak burkába egyénítve...⁷ Móricz az idézett levélben elutasítja a referenciális olvasatot, a regény főhősével való azonosulást, azonban „a valóság metaforikus-jelképes »átesztétizálásának« gondolatával hasonló pozícióból közelít a szöveghez”⁸, mint azok az értelmezők, akik szerint az említett regényekben Móricz a saját iskolai élményeit beszéli el: „A különbség csupán abban ragadható meg, hogy Móricz számára áttételesebb a kapcsolat valóság és fikció között, de a műalkotás létét ő is a valóságanalóg ábrázolásban látja.”⁹ 1937 februárjában azt írja naplójában, hogy saját emlékeiből építi fel regényeinek világát, újrakonstruálja élményvilágát: „Most hozzáfogtam a könyvek revideálásához. Az Összes Művek kéziratához le kell adni 15 kötetet, amelyekben véleményem szerint semmi változtatás nem lesz. Elsőnek a *Harmatos rózsát* vettem elő. Ezen igazán nem változtatok, mert ha hozzányúlnék, az egészet újra kellene írni vagy eldobni. Nem tudom, egyáltalán regény-e s irodalmi munka-e?... Ijesztően hatnak rám a szavak: fonogramok az életemből, idegen hangok a saját gondolataim az életem akkori eseményeiről. Hátborzongató, hogy regénnyé alakítottam, ami egy zavaros fiatalember kétségei, reményei és tehetetlen álmjai voltak. Most úgy érzem, szégyellem, ahogy az ember szégyelli magát, ha eljár a szája. Szégyellem, hogy magamat regényhősnek állítottam be, hogy affektáltam azt, hogy én magamról regényes hangon beszéltem. Mert itt nincsen egyetlen kitalált helyzet sem. Mikor azt olvasom, hogy a 66. lapon Zsolt el akar menni: ez valósággal az én elmenési pillanatom volt Jankától egy kispesti bálon: a regénynek az az érdekessége van, hogy pontosan újra éli az elmúlt pillanatokot, és egy kicsit más nevek, színek alatt a tényeket közli.”¹⁰

Móricz olyan exponált átjárást kísérel meg fikció és valóság között, amely majd az ezredvég irodalmára, Eszterházy Péter és Garaczi László műveire lesz jellemző, véli a *Légy jó mindhalálig* önéletrajzias-vallomásos jellege mellett érvelő Arató László. A regény „bőségesen merít Móricz életéből. A nevek,

⁷ Móricz Zsigmond levelei I. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta F. Csanak Dóra. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963. 59–60.

⁸ Baranyai Norbert: *Személyiségfejlődés, nevelődés, költői identitás. A Légy jó mindhalálig példázatosságának olvasási lehetőségei*. Hitei, 2003. 4., 54.

⁹ Uo.

¹⁰ Móricz Zsigmond naplójából (1937. február 2.). Közzéteszi Cséve Anna. Holmi, 2001. 7., 901.

melyek a valóságban Móricz rokonainak, felmenőinek nevei (Nyilas, Isaák), a két egymást követő iskola (Debrecen és Sárospatak), a »tűzes gépnek« a család anyagi válságát, deklasszáldását okozó felrobbanása, a hajdan eltartott sógorok, anyai rokonok motívuma, az apa híresen jó hangja és foglalkozása (ács), a Misiben készülődő író, valamint számos további mozzanat kínálja fel magát a regény dokumentáris-életrajzi olvasatára.¹¹ Szilágyi Zsófia is a móríci iskola-narratívák biográfikus olvasással való megközelíthetősége mellett érvel, értelmezésében az „önéletrajzi regénytrilógiát”¹² az *Életem regénye* egészíti ki: „A *Forr a bor* végleges szövegének megformálása előtt Móricz már megírta az *Életem regényét*: az iskolai élményekből született »nagy regény-ciklus« önéletrajzi olvasásának lehetőségét tehát az is fölveti, hogy az *Életem regénye* ott zárul, ahol a regények kezdődnek.”¹³ Tanulmányában Szilágyi nem csak az időrendi egymásutániségra, hanem fikció és valóság viszonyának problematizálására is céloz, Móricz ugyanis így fejezi be az *Életem regényét*: „Újraéltem egész életemet. S nem kívánok többé magammal foglalkozni. Tíz-éves koromig több történt velem, mint azóta ötven év alatt. Írhatnám még világ végéig, az életem végéig. Ennél többet nem mondhatok magamról. A többit a regényekben megírtam.” (*Életem regénye*, 1022.)

Móricz-monográfiájában Cséve Anna is az életrajz felé nyíló perspektíváról beszél: „Móricz elismerte, le is írta: »én minden mondatban meglopom magamat«. A *Sárarany* Turi Danija, a *Kamaszok* Kesserű professzora felismerhető minta. Ebből a szempontból Móricz regényei önértelmező kísérletek körkörös ismétlődéseként olvashatók. Számos szépirodalmi szöveg hely kínálkozik ennek illusztrálására. Ez a tény ma az életrajz felé nyíló perspektívára, átjárhatóságra hívja fel a figyelmet...”¹⁴ A megújuló Móricz-recepcióban a realizmusnak egy olyan megközelítése bontakozik ki, amely „nem a valóság pontos leképezését, a már korábban is létező, eleve adott valóság nyelvi utolérését jelenti, hanem olyan elbeszélésmódot, amely a semmiből nyelvilleg létrehozott történeteket képes olyan módon megalkotni és felkínálni az olvasó rekonstruáló képzelete számára, hogy az ekként létrejövő szövegen túli világ *utólag* egybeessen az ismerős reáliákkal, a valóságról forgalomban lévő ismert vagy ismerhető képzetekkel. A realizmus tehát elsősorban nem a leírt szó valóság-vonatkozásában, hanem a különböző diszkurzív formációk egymásnak megfelelő, összeillő, egybevágó mivoltában áll.”¹⁵

¹¹ Arató László: *A Légy jó mindhalálig mint beavatástörténet* = Fenyő D. György, szerk.: *A kifosztott Móricz? Tanulmányok*. Krónika Nova Kiadó, Budapest, 2001. 130.

¹² Szilágyi Zsófia: „*furcsán alakul át az írásban az élet*”. *Egy önéletrajzi regénytrilógia terve és megvalósulása: Légy jó mindhalálig, Kamaszok, Forr a bor*. Alföld, 2005. 9., 53.

¹³ I. m., 59.

¹⁴ Cséve Anna: *Móricz Zsigmond*. Elektra Kiadóház, Budapest, 2005. 58.

¹⁵ Szilasi László: *A referencia-illúzió felkeltésének retorikai stratégiái a mai magyar prózában (mintha-változatok)*. Magyar Lettre Internationale, 2006. 63. sz. (www.szepiroktarsasaga.hu)

Szilasi László a legújabb irodalomelméleti megfontolásokra hivatkozva, melyek szerint a fikcionális és a tényfeltáró szövegek kizáró szembenállítása tovább nem tartható fenn, a valóság–fikció oppozíció helyett a valós, fiktív és imaginárius iseri modelljét ajánlja az irodalmi szövegek megközelítésére. Wolfgang Iser triádelméletében a fikcionalitás nem mimetikus, hanem konstruktív képesség. A fikcióképző aktusok összjátékaként elképzelt irodalmi szöveg a szóképek és alakzatok által a referencia illúzióját hozza létre, „mintha”-struktúrát alkot.¹⁶ A móríci szövegekben létrehozott világot tehát nem valósként kell értenünk, hanem úgy, mintha adott volna.

Valastyán Tamás elemzésében a Mórícz-szövegek referenciálitást és nyelviséget kiazmusba rendező jellegét és világteremtő képességét emeli ki. Valastyán Mórícz prózapoétikáját jellemezve Borges nyomán „valóságteremtésről” beszél. 1932-ben írt esszéjében Jorge Luis Borges a „klasszikus valóságteremtés” három módját különbözteti meg: „A legkönnyebben kezelhető forma nem egyéb, mint jelentős tények közönséges lejegyzése. (...) A második eljárás abban áll, hogy bonyolultabb valóságot képzel el a szerző, mint amilyet az olvasónak bevall, s annak származékait és hatásait mondja el. (...) A harmadik módszer – a legnehezebb és egyben leghatékonyabb valamennyi között – körülmények kitalálásán alapszik.”¹⁷ A valóság a nyelv által teremődik meg: „Nincs tehát külön a valóság és külön a nyelv, mint azt a mimézis hagyománya gondolta sokáig, hogy ti. a szöveg mintegy utólagosan, utánozva ábrázolná a világot. A világ, a valóság a nyelv által teremődik, miként a nyelv is a világ, a valóság által születik. A közöttük levő vonatkozás tehát nem mimetikus, hanem kiasztikus.”¹⁸ Az a viszony, ami a történet, „a megtörténhető idealitása, azaz még-nem-léte, de már az írói perspektívába fogott létszégmens, a teremői tekintet által irányzékba vett – jobb szó híján – matéria és a narratív kibomlás menete között kiépül (...) a személyes szenvedéstörténetre mintegy ráhajló narráció”, azaz a „megszenvedett személyes lét egyediségének, különbségének különösen érzékeny, a világhoz mintegy közel hajoló narratíva megragadása.”¹⁹

Önéletrajzi tér

Mórícz Zsigmond iskola-narratívái megközelíthetők az önéletrajzi tér elméletével is. Ez az elgondolás úgy tekint az írói életműre, mint az író életrajzára. A szerzői szöveguniverzum mint önéletírás gondolata már Georges Gusdorf 1956. évi, *Az önéletírás feltételei és korlátai* című tanulmányában

¹⁶ Uo.

¹⁷ Jorge Luis Borges: *A valóságteremtés = Az idő újabb cáfolata. Válogatott esszék*. Gondolat, Budapest, 1987. 43–44.

¹⁸ Valastyán Tamás: *A szenvedés narrációja (Mórícz Zsigmond és Tar Sándor egy-egy novellájáról)*. Alfröld, 2005. 9., 46.

¹⁹ Uo.

megjelenik. Gusdorf az önéletírás két változatát, instanciáját nevezi meg: „egyrészt a tulajdonképpeni vallomás, másrészt a művész teljes életműve, mely az inkognitó védelme alatt, teljesen szabadon dolgozza fel ugyanazt az anyagot.”²⁰ Ehhez a felfogáshoz áll közel az önéletrajzi tér fogalma, amelyet Philippe Lejeune vezetett be az önéletrajzról szóló diskurzusba. Az önéletrajzi tér irodalmi szövegegyüttes, amelyet a szerző fikciós és önéletrajzi művei (vagyis a lejeune-i értelemben vett „önéletrajzi paktum” jegyében írott művek, amelyekben a szerző, az elbeszélő és a szereplő között névazonosság áll fenn) alkotnak. A szerző nem csak személy, hanem író, publikáló személy is, aki közvetít a szövegen kívül és a szöveg között. Az olvasó a szerzőt a tulajdonnévvel megjelölt s ezáltal neki tulajdonított írásai alapján azonosítja, képzelel el. Ha egy ismeretlen szerzőnek első könyve önéletírás, „akkor még ha önmagáról beszél is könyvében, az olvasó szemében hiányozni fog a műből az a valóságra utaló jel – vagyis az *egyéb* (nem önéletrajzi) szövegek korábbi létrehozása – ami nélkülözhetetlen ahhoz, amit »önéletrajzi tér«-nek nevezünk.”²¹ Az önéletrajzi tér olyan kontextuális mező, amelyben a szövegek referenciális viszonyban állnak egymással. A szerző képe az összes szövegének eredménye, „olyan szövegeké, amelyek külön-külön egyáltalán nem törekednek az önéletrajzi hűségre, de amik kölcsönös játékok eredményeképpen, abban a *térben*, melyet együttesen alkotnak”²², megrajzolják a szerző portréját.

A regényeken kívül a Móricz-életmű részét képezik az elbeszélések, tanulmányok, riportok, levelek, jegyzetek, naplók is, ezek összjátékából konstruálódik a szerző élettörténete. Az önéletrajzi tér egyik szegmense a gyermekkor és a diákévek. Móricz iskola-narratíváinak ciklusa az *Életem regénye* című önéletírással, a szerző tanulmányaival²³, riportjaival²⁴, napló-

²⁰ Georges Gusdorf: *Conditions et limites de l'autobiographie = Formen der Selbstdarstellung*. Festgabe für Fritz Neubert. Berlin, Dunker und Humboldt, 1956. 121. Idézi Z. Varga Zoltán: *Az önéletírás-kutatások néhány elméleti kérdése*. Helikon, 2002. 3., 252.

²¹ Philippe Lejeune: *Az önéletírói paktum = Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatás Philippe Lejeune írásaiból*. L. Harmattan, Budapest, 2003. 26.

²² Philippe Lejeune: *Gide és az önéletrajzi tér = Önéletírás, élettörténet, napló*, 48.

²³ Vö. például: Móricz Zsigmond: *Jókai. Jegyzetek a belső fejlődés történetéhez* (425–439.) = *Tanulmányok I.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1978.; *Csokonai* (550–555.), *Pataki felolvasás* (744–748.) = *Erkölcsei sarkantyú. Tanulmányok II.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982.; *Hívtallás* (142–147.), *Debrecen* (288–292.), *Debrecen és Sárospatak útján jártam én* (466–470.), *Boldog béke, jöjj vissza egy szóra* (471–475.), *Pataki diákok világa* (566–568.) = *A tizenkettedik órában. Tanulmányok III.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1984.

²⁴ Vö. például: Móricz Zsigmond: *Pataki diákok* (197–202.), *Eltűnt ifjúság kacagó porában* (203–209.), *Három szekunda* (217–223.), *Ki a jeles, ha nem én?* (227–231.), *Harmónia: az élet korhádása* (232–236.), *A jó tanár* (551–562.) = *Riportok IV.* (1936–1942). Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1958.; *Niobe* (142–148.), *Debrecen* (149–151.) = *Riportok II.* (1920–1929). Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1958.

jával²⁵ együtt konstruálja azt az „önéletrajzi teret”, melyből kirajzolódnak az író iskolás évei, a diákkor.²⁶ Ezek az írások a történetek, motívumok, nevek ismétlésével, újraírásával, önidézetekkel, a visszatérő szereplőkkel olyan szövegkört hoznak létre, amelyben „a különböző szövegek értelme egymást kontextualizálja.”²⁷ Ugyanazok a szövegrészek ismétlődnek majdnem szó szerint a fiktív és az önéletrajzi paktumot működtető írásaiban, amit az alábbi néhány példa is alátámaszt. Élete egyik meghatározó eseményének leírását, a damaszkuszi élményként emlegetett paralelizmusát *Légy jó mindhalálig*²⁸ című regényében és *Damaszkuszi élmény*²⁹ című tanulmányában is olvashatjuk. Ugyanennek a szövegfragmensnek a variánsa fellelhető a *Hitvallás*³⁰ című írásában is. A *Kamaszok* kocsmái jelenetét³¹ Móricz beépíti az *Életem regénye*³² szövegébe, ahol ugyanez a történet más figurákkal és helyszínen,

²⁵ Móricz Zsigmond naplójának részleteit Móricz Virág *Apám regénye, Móricz Zsigmond szerkesztő úr és Tíz év I–II.* című könyveiben jelentette meg. Cséve Anna *Móricz Zsigmond naplójából* (Holmi, 2001. 7., 859–902.) és Kovács Zoltán *Móricz Zsigmond: Beszélgetés az íróggal* (Forrás, 2004. 7–8., 78–87.) címmel tették közzé a napló további részleteit.

²⁶ Hasonlóan közelíti meg ezeket a szövegeket Vargha Kálmán is, aki szerint, ha az *Életem regénye*, a *Légy jó mindhalálig*, a *Forr a bor* és a *Bál* című regényeket „nem a megírás sorrendjében, hanem témáik szerint, az életrajz menetét követve olvassuk végig, akkor világosan kibontakozik előttünk az író életének útja és belső fejlődésének rajza a legkorábbi gyermekkori emlékektől, az iskolától elszakadó, leérettségizett diák első lépéséig.” Vargha Kálmán előszava a *Móricz Zsigmond levelei I.* című kötethez. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta F. Csanak Dóra. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963. 5.

²⁷ Z. Varga Zoltán: *Az önéletírás-kutatások néhány elméleti kérdése.* Helikon, 2002. 3., 252.

²⁸ Móricz Zsigmond: *Légy jó mindhalálig*, 32–33.

²⁹ Móricz Zsigmond: *Damaszkuszi élmény = A tizenkettedik órában. Tanulmányok III.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1984. 136.

³⁰ Móricz Zsigmond: *Hitvallás = A tizenkettedik órában. Tanulmányok III.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1984. 145–146.

³¹ „Bent nagy kiabálás volt, csak nagynehezen ismerte meg az Albert apjának a hangját... Irózatos káromkodással kiáltott:

– Azzistenbenneteket, – rikoltotta a kőműves, – utánam mertek jönni? a kocsmába? azisten a görbe... Így megszégyeníteni engem!... – s leírhatatlanul káromkodott, – rabló vagyok én? csendőrkézre való vagyok én? hogy én utánam a feleségem jön a kocsmába!... Úgy széthasítalak benneteket, csak ne takarodjatok innen rögtön!... Barátaimmal vagyok! a városkapitánnyal vagyok! nem fogom magam igazolni! az anyátok keserves... (...)

A kőműves alig bírt állni a lábán.

– A pénzem féltitek?... Tik kerestétek?... Gyámság alatt vagyok én?... Az anyátok keserves istenit! – s belemarkolt a zsebébe s kivágta az asztalra a sok pénzt, egész halom bankót, a nadrág zsebébe kaparászott s ezüst és rézpénzeket csapkodott az asztalra, hogy csak úgy gurult szerte... – Próbáljátok még egyszer értem jönni... azt a kutya mindenit... megdöglöttetek már mellettem éhen? ti bitangok! Úrfiak! Nem kitaníttatalak benneteket! Kollégiumba! a csirkefogó istenieteket! Egyből se csináltam inast, cigányt, tolvajt és még tik mertek a kocsmába megvizitálni, hogy, ti bitang kutya istenség, mert kettéhasítalak a betyár mindenit az anyádnak!” (Móricz Zsigmond: *Kamaszok*, 170–171.)

³² „Egyszer csak édesapám meglátott. Az arca megmerevedett, a szeme rám szegeződött, kék szeme volt, de ha feldühödött, sötét lett; rám kiáltott:

a Móricz családban és Prügön játszódik le egyes szám első személyben elbeszélve. Az azonos szerzői névvel ellátott önéletrajzi írások, emlékezések, naplók megisméltik a regények szövegfragmentumait, ezek az ismétlések erősítik meg a befogadó tudatában az önéletrajzi tér működését, a szerző iskolaskora ugyanis az olvasói aktivitás révén rajzolódik ki a legkülönbözőbb művek soraiból.

Philippe Lejeune elgondolásában az önéletrajzi tér tudatos írói stratégia eredményeként konstruálódik. Móricznál ez a folyamat valószínűleg nem volt annyira szándékos, mint André Gide-nél, aki minden szövegét úgy hozta létre, hogy annak pontosan meghatározott helye és funkciója volt abban a rendszerben, szövegegyüttesben, melynek az önkép megteremtése volt a feladata.³³ Móricz 1939-ben fedi fel az önéletrajzi tér működését az *Életem regénye* zárlatában: „Újraéltem egész életemet. S nem kívánok többé magammal foglalkozni. Tízéves koromig több történt velem, mint azóta ötven év alatt. Írhatnám még világ végéig, az életem végéig. Ennél többet nem mondhatok magamról. A többit a regényekben megírtam.” (*Életem regénye*, 1022.) Móricz szövegalkotása ennek a „tervnek” a megnyilvánulásaként hat. Ezt bizonyíthatja az iskola-narratívák helyszíneinek, iskoláinak és évszámainak egybeesése Móricz iskoláskorának helyszíneivel és idejével, és ezt támasztják alá a szövegváltozatok is. Példaként említhető a *Légy jó mindhalálig* egyik utcanéve, amely több változatban íródik a szövegekben, mígnem az utolsó variánsban referenciális jellé válik. A *Légy jó mindhalál*ignak számos kiadott szövegváltozata létezik.³⁴ Először 1920-ban jelent meg folytatásokban a Nyugatban, könyv alakban 1921-ben az Athenaeum Kiadónál. A két változat elemzése során Rubovszky Kálmán megállapította, hogy a Nyugatban a kisfiú a *mester-utcai* tanító bácsinál lakott, az 1921-es kiadásban a 7. oldalon a *kistanács-utcai* tanító bácsinál, a 217. oldalon viszont »ebéd után rögtön sietve ment a *Nagymester utca* felé...«. Az 1939-es változatban Török tanító bácsi lakhelye már mindegyik szöveghelyen a *Nagymester utcában* van. Rubovszky Kálmán a szövegváltoztatást életrajzi tényekkel magyarázza: „Móricz szintén a Nagymester utcában lakott 1891 őszén, Boros tanítóéknál, és, az Arany János-i hitelhez ragaszkodva, végül ez a tényleges helyszín viszi el a pálmát regényében.”³⁵ A Mester utcai tanító, akinél első

– Hát te mit keresel itt? Nem takarodsz innen? mingyán beléd vágom ezt a kést!... Kettéhasítalak, te kutyaköjke... Utánam jártok? A kocsmába jártok utánam?... Hol az anyád? Ereggy ki, mondd meg neki, hogy utánam ne jöjjön még eccer életében, vagy agyonverlek valamennyitöket, mint a kutyákat... S rákezdte a káromkodást, és fogta a poharat, és csapkodta felém, belém, az ajtóba...” (Móricz Zsigmond: *Életem regénye*, 952–953.)

³³ Philippe Lejeune: *Gide és az önéletrajzi tér = Önéletírás, élettörténet, napló*, 51–52.

³⁴ Vö. Rubovszky Kálmán: *Szépirodalmi művek adaptálása Móricz Zsigmond Légy jó mindhalál* című művének tükrében. Művelődéskutató Intézet, Budapest, 1985. 51.

³⁵ Rubovszky Kálmán: *Szépirodalmi művek adaptálása Móricz Zsigmond Légy jó mindhalál* című művének tükrében, 55.

gimnazista korában lakott Debrecenben, visszatérő figurája, egyik kapcsolódási pontja Móríczi írásainak. *A jó tanár*³⁶, *Jókai*³⁷, *Debrecen*³⁸ című írásában és *Forr a bor*³⁹ című regényében is említi. Az önéletrajzi tér koherenciája a móríczi opus szövegeinek intertextuális kapcsolataiban manifesztálódik.

Intertextuális/hipertextuális iskolai terek

Móríczi Zsigmond iskola-narratívái számos olyan szövegelemet tartalmaznak, amelyek más műveiben is előfordulnak, más szövegterületekre is utalnak. A ismétlődő szövegrészek, önidézetek, az életművön belüli intertextuális vonatkozások új környezetbe, más összefüggésbe kerülnek. Az ismétlés-alakzatok által a móríczi szövegek hálózatos struktúrát alkotnak. Ha az „írást az olvasás teremti meg (újja)”,⁴⁰ akkor az ismétlések a befogadó tudatában képeznek hálót, amit az intertextualitás és hipertextualitás⁴¹ fogalmával lehetne körülírni. Bizonyos mértékig az intertextuális szövegek is hipertextek, az előképzettséggel rendelkező olvasó számára linkeket biztosítanak, de a kapcsoló elemek, a linkek nem adóttak, nincsenek megjelölve a szövegtestben, észrevételük megköveteli az olvasó rátermettségét.⁴² Az intertextualitás ismétlés, a textuális fragmentumok újramondása. Átjárást tesz lehetővé a szövegek között, amivel az értelmezés számára nyitottá teszi a műveket, és megkérdőjelezi „a műnek, mint önmagában zárt egységnek az

³⁶ „Hajdú bácsi hívott meg házi nevelőnek a fia mellé, aki akkor ment a gimnázium második osztályába, s nevelőre volt szüksége. Hajdú bácsit jól ismertem, mert barátja volt Boros bácsinak, akinél első gimnazista koromban laktam, a Mester utcai leányiskolai tanítónak.” Móríczi Zsigmond: *A jó tanár = Riportok IV.* (1936–1942.). Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1958. 553.

³⁷ „Többet Jókai ennyire új útra indító nagy hatással nem volt rám. De ugyanezt később is megerősítette. Debrecenben első gimnazista koromban szegény Boros bácsival együtt olvastam éjfélig a novelláit.” Móríczi Zsigmond: *Jókai. Jegyzetek a belső fejlődés történetéhez = Tanulmányok I.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1978. 429.

³⁸ „1892-ben ott laktam mint kisdíák Debrecenben a Nagymester utcán, Boros tanító úrnál. Számptalan apró emlékem fűződik ehhez a Nagymester utcához. Ott tanultam meg a legelső Csokonai-verset dalolni...” Móríczi Zsigmond: *Debrecen = A tizenkettedik órában. Tanulmányok III.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1984. 290.

³⁹ „Eszébe jut, hogy mikor ezt tanulta elsőben, ott lakott Debrecenben a tanító bácsinál és esténként sakkozni szoktak a bácsival.” (Móríczi Zsigmond: *Forr a bor*, 1931, 189.)

⁴⁰ Halász László: *Az ismétlés fonákosságai = Az értelmezés változatai.* Csokonai Kiadó, Debrecen, 2000. 117.

⁴¹ „A hipertext az adatintegráció és információközvetítés olyan módszere, amely a tudást a hagyományosan lineáris szövegstruktúra helyett a kognitív emberi gondolkodást híveiben tükröző nem-lineáris, térbeli, hálózatos rendszerben rendezi el. A felhasználó aktívan és közvetlenül közreműködhet a tudásházis alakításában és formálásában.” Sütő Péter: *Hypertext. Természetes intelligencia az információtudományban.* Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 1999. 27.

⁴² *Az intertext – a félig zárt hipertext* = Szűts Zoltán: *A hypertext.* <http://magyar-irodalom.elte.hu/vita/tszz.html>

eszményét.”⁴³ Az intertextualitás szétfeszíti a szöveg linearitását: „Minden egyes intertextuális utalás tartalmaz egy alternatívát: vagy folytatjuk az olvasást, mintha csak egy olyan részletet látnánk, amely a szöveg szintagmatikus szerveződésének bármely más eleme is lehetne – vagy visszatérünk az eredeti szöveghez egyfajta intellektuális anamnézis segítségével, amelynek során az intertextuális utalás »áthelyezett« (déplacé) paradigmátikus elemként jelenik meg, s egy elfelejtett szintagmatikusságból ered. Az alternatíva valójában csak az elemzőnek jelenik meg. Ez a két folyamat szimultán zajlik az intertextuális olvasás – és beszéd – során, elágazások rajzolódnak ki a szövegben, melyek lassanként megnyitják annak szemantikai terét.”⁴⁴ Az értelmezői, olvasói pozíció felől Móricz iskola-narratívái, a *Légy jó mindhalálig*, a *Kamaszok* és a *Forr a bor*, más – korábbi és későbbi – írásaival intertextuális dialógust folytató szövegekként olvashatók. Illusztrálásul néhány szöveghelyet emelünk ki: Nyilas Mihály kisújszállási gimnáziumba jutásának történetét a *Forr a bor* (1931) című regény 53. oldalán és a *Bál* című regényben (*Bál*, 162.) a narrátor beszéli el, ugyanez a történet olvasható egyes szám első személyben az író *Három szekunda* (223.) és *Jókai* (430–431.) című írásaiban. A *Forr a bor* című regényben Nyilas Mihály nem megy el osztályával a Paradicsomba megemlékezni a honvédekről, hanem elvonul a tanári könyvtárba olvasni, mert „mindenki tudta, hogy szabad bejárása van a tanári könyvtárba, s minden szabad idejét ott szokta tölteni.” (*Forr a bor*, 1931. 12.) Ez a szövegszegmens, fikcióba ékelt vallomásbeszéd ismétlődik *Bál* című regényében – „Már ekkor filozófiai könyveket szedett ki a tanári könyvtárból...” (*Bál*, 8.) – és *Jókai* című tanulmányában: „Kisújszálláson a tanári könyvtár rendelkezésemre állott, s a fél könyvtár úgys mindig lent volt nagybátyám polcain. Filozófusokat kezdtem olvasni.” (*Jókai*, 432.). A *Kamaszok* című töredékben Kesorú professzor elmeséli fiának, hogy az ötödik osztály befejezése után daczból titkos önképzőkört alapított osztálytársaival, mert csak a hetedik s a nyolcadik osztályosok lehettek tagjai az iskolai önképzőkörnek. Az olvasó tudatában ez a szöveghely másik két szövegszegmentumot aktivizál: a *Bál* című regényben Nyilas Mihály alakítja meg hatodikos korában a Szombat estéket, mert az „V. és VI. osztálynak nem volt joga az Erdélyi János Önképzőkörbe tagnak belépni, s egy titkos önképzőkört csinált hat taggal a saját osztályukból.” (*Bál*, 161.) A *Pataki felolvasásban* Móricz arra emlékezik vissza, hogy a hatodik osztályosoknak nagy volt a sérelmük, mert nem vehettek részt az Erdélyi János Önképzőkör munkájában. A hatodikosok felvételét az alapszabály tiltotta: „Én voltam a forradalmi tényező, aki titkos önképzőkört alakított, melynek tagjai voltak Marton Já-

⁴³ Tátrai Szilárd: *Perszonális narráció Ottlik Géza Iskola a határon című regényében = Az „ÉN” az elbeszélésben. A perszonális narráció szövegteni megközelítése.* Argumentum, Budapest, 2002. 100.

⁴⁴ Laurent Jenny: *A forma stratégiája.* Helikon, 1996. 1–2., 33.

nos, Korláth Andor, Szász Tihamér, Kiss Laci és Szabó Jóska. Szombat este-
ken gyönyörködtettük egymást elméműveinkkel.” (*Pataki felolvasás*, 747.)
Hasonló vagy azonos szövegrészeket, szereplőket fedezhetünk fel a *Légy jó
mindhalálíggal*, a *Forr a borban* és az *Életem regénye* című „regényes ön-
életrajzban”⁴⁵. A *Légy jó mindhalálíggal* című regényben a „vín baka” a Debre-
ceni Református Kollégium igazgatója, aki arról ismert, hogy „áthallatszik
két bezárt ajtón át, hogyha üvölt” (*Légy jó mindhalálíggal*, 24.). A *Forr a bor-
ban* és az *Életem regényében* a „vín baka” fogadja Móricz Bálintot, amikor
elviszi beírni Pallagi Gyulát a Debreceni Református Kollégiumba: „Tü-
dős igazgató volt akkor az igazgató már, a »vín baka«, akinek olyan hangja
volt, mint egy katonai trombitásnak, s vaspánttal kellett megerősíteni minden
karszéket, amit neki adtak.” (*Életem regénye*, 750.) A „vín baka” egyik pél-
dája az életmű korábbi textusaiból már ismert szereplő másik szövegben
való identikus szerepeltetésének. Számos szöveghely kínálkozik a móríci
narratív ismétlések illusztrálására, az opuson belüli motivikus hálózatokra,
repetitív szövegtípusok eljárássokra. Cséve Anna a *Míg új a szerelem* című
regényt elemelve konstataja, hogy Móricz regényuniverzumában semmi
sem szemléltethető csak önmagában: „A szerelmi történet retorikai készlete
olyan hívószavakkal zsúfolt, melyek megtörik a regényidőt és kitágított, ret-
rospektív szempontot érvényesítenek. A regény egyes pontjain leállítják az
olvasást, és olyan gondolat sorokat indukálnak, melyek az életmű egészére
vonatkozó asszociációra készítetnek.”⁴⁶ A *Kamaszok* befogadójánál az isko-
lakertben játszódó epizód „állítja le az olvasást”, ez a részlet ugyanis dialó-
gust folytat az összes móríci iskolakerttel (*Légy jó mindhalálíggal*, *Forr a bor*)
és *Pataki diákok* című emlékezésével, amelyben az iskolakert leírása azonos
a *Kamaszok* iskolakertjével.⁴⁷ Számos analógiát találhatunk a móríci szöve-

⁴⁵ Dobos István: *Példázat és emlékezés. A családi történet újrainírása (Móricz Zsigmond: Éle-
tem regénye) = Az én színrevitele. Önéletrajz a XX. századi magyar irodalomban.* Balassi
Kiadó, Budapest, 2005. 183.

⁴⁶ Cséve Anna: *Az írás gyepölője. Móricz Zsigmond szövegalkotó gyakorlata.* Fekete Sas Ki-
adó, Budapest, 2005. 46.

⁴⁷ „És ez egész nap így megy az egész vakáción keresztül az iskolakert kapujában, a korláton
ülve. Szemben a nagy kollégium, dupla tetejével, százados, mohos falaival, valami egészen
különös, égő napsütésben, hogy a falaira nem lehet ránézni, mintha idegen fényt verne
vissza a megvakult fehér malter színe, a szemek mind összehunyorítva néznek s a hátuk
mögött a nagy fák, a mély árnyas utakkal, a végtelen hosszú fűsétával, mely az állomásig
megy. Fialat fiúk, középgimnazisták nyaralóhelye az a vastag rúd, mely a kert rácskapuját
egy kőoszlophoz köti. Egy hajdan kiásott, aztán elmúlt árok sekély vályúja fut a kert kőfala
mellett s ezen egy kis híd van, de már alatta a föld teljesen betöltötte az árkot, úgyhogy a
gerendák s deszkák a földön fekszenek s amint bekorhadt a vastag tölgycseres, csak épp
annyira szakadt be, hogy meg lehet botlani benne, ha nem vigyáz az ember. Itt lógnak
unalomukban a gyerekek, itt ácsorognak, kuncsorognak s egymást nyúzzák dologtalanul, a
vakáció zsibbadt maznaságában.” (Móricz Zsigmond: *Kamaszok*, 125–126.)

„S mindjárt a kollégiummal kapcsolódik össze az iskolakert, amely áll egy kapuból s annak
a támasztórúdjaiból, ahol a vakációzó diákok az egész nyarat átácsorogják, meg egy árnyas

gekben, amelyek az opus különféle textusaira asszociálnak. Ezekre a szövegkapcsolatokra akkor volna globális rálátásunk, ha digitalizálnánk Móricz életművét, és a hipertext segítségével virtuálisan összekapcsolnánk írásának szövegrészeit. A hipertext kitágítja a textusok hagyományos lineáris kereteit, a szövegek és szövegrészek integrálásával nem-lineáris struktúrát hoz létre. Olyan eszköz, amelyet egy-egy szóhoz vagy kifejezéshez rendelünk, s ha rákattintunk az adott szóra, parancsot adunk a gépnek, hogy egy másik dokumentumot vagy dokumentumrészt hozzon elő. A szövegek pontjai linkekkel (elektronikus hivatkozásokkal) kötődnek össze. Ezzel az eljárással a szöveg „új kiterjedésre, új dimenzióra tesz szert”.⁴⁸ A linkelés az intertextualitás egyik funkciója.⁴⁹ A linknek három feladatköre van: része a szövegnek, indexe egy másik szövegnek, és ugrás a másik szöveghez. A szövegben a link „a Másik szó szerinti jelenléte a Sajátban.”⁵⁰ Gerard Genett is hipertextnek⁵¹ nevezi a szöveggköziség (az ő terminológiájával transztextualitás) egyik fajtáját. Az elektronikus szövegben a hipertext segítségével „a változatok, a kommentárok, a feltárt allúziók, a keletkezéstörténeti jegyzetek és egyéb adalékok minden eddiginél természetesebb, kezelhetőbb módon telepíthetők a szöveg köré.”⁵² Móricz iskola-narratívái számtalan hívószóként funkcionáló elemet tartalmaznak, ha ezekhez elektronikus hivatkozásokat kapcsolnánk, amelyek összekötnék e szöveghelyeket a móríci életmű más szövegeivel, szövegrészeleivel, az elektronikus-digitális formába átvitt opus hiperszöveg-rendszerre állna össze. Ezt a hipertextszerűséget fölerősíti az iskola-narratívák (*Légy jó mindhalálig*, *Kamaszok*, *Forr a bor*) trilógiává kapcsolódása. A hipertext-struktúra „centrumát”⁵³ a három iskolát elbeszélő regény képezné. A „főszövegekben” megjelölt hívószókkal kapcsolatok sűrű hálózattá építhetnénk ki. A kapcsolódó dokumentumok a mű/művek értelmezését segítenék. A *Forr a bor* (1931. 53.), a *Bál* (161.) és a *Jókai* (430.) című írásoknak a németből, görögéből és latinból szerzett három szekunda történetét elbeszélő részei összekapcsolhatóak az írónak a *Három szekunda* és a

útból, amely a vasúthoz vezet, és ahol minden este korzó van jó anyák és a lombok védelme alatt s erről az árnyas útról nem illik a sötét kerti tekervényekre eltévedni.” (Móricz Zsigmond: *Pataki diákok*, 197–198.)

⁴⁸ Kappanyos András: *Hipertext. „A számítógép és a humán tudományok”*. Helikon, 2004. 3., 307.

⁴⁹ Espen J. Aarseth: *Nem-linearitás és irodalomelmélet*. Helikon, 2004. 3., 333.

⁵⁰ Robert Simanowski: *Hiperfikció*. Helikon, 2004. 3., 395.

⁵¹ A hipertextualitás minden olyan kapcsolatot, amely egy B szöveget (hypertextus) egy korábban keletkezett A szöveghöz fűz (hypotextus), melyre nem kommentárként fonódik rá. Gérard Genette: *Transztextualitás*. Helikon, 1996. 1–2., 86.

⁵² Kappanyos András: *Hipertext*. 308.

⁵³ A hipertext a könyvvel ellentétben nagyobb mértékben decentralizál, nem centrálisan szervezett. „A hipertext eszközei által korlátlan számú »centrum« létrehozása, bővítése és kapcsolatainak módosítása válik lehetővé.” Jerome McGann: *A hipertext alapjai*. Helikon, 2004. 3., 383.

Boldog béke, jöjj vissza egy szóra (*Boldog béke, jöjj vissza egy szóra*, 471–475.) című visszaemlékezésével, valamint a sárospataki kollégiumban tartott beszédével 1930-ban (*Pataki felolvasás*, 745–746.). Móricz ezekben a cikkekben egyes szám első személyben írja le a három elmarasztaló osztályzat részletes történetét. A *Légy jó mindhalálig* Csokonaira vonatkozó részleteinél is kitérőt tehetne az olvasó, áthelyezhetné szövegbeli pozícióját a *Csokonai* és a *Debrecen* című írásokra, amelyek a diák Móricz Csokonai-élményét beszélik el. Hipertextuális rendszerezéssel a *Debrecen és Sárospatak útján jártam én*, a *Pataki diákok világa*, a *Pataki diákok*, a *Niobe* című írásokból és sok más riportból, az író leveleinek, naplójának diákkorra vonatkozó részleteiből és a központi regényekből egy „meta-könyv”⁵⁴ konstruálódna, amely újrendezi a szövegeket egy magasabb szinten. Ezek a szövegek kapcsolódási pontjaik révén közösen konstruálnak három intertextuális/hipertextuális iskolai teret: a debreceni és a sárospataki református kollégium, illetve a kisújszállási gimnázium virtuális terét. Mindegyik szöveg hozzáad valamit az intertextuális/hipertextuális iskolához: épületeírást, tanár- és diákportrékat, epizódokat az iskola életéből, történetéből, információkat az oktatási-nevelési módszerekről, eszközeiről. A virtuális iskolai terek az azonos szerzői névvel ellátott szövegek fragmentumaiból és intertextuális kapcsolataiból konstruálódnak.

A móriczi iskola-narratívák hipertextes „kiadásának” tartalma és szerkezete idővel módosítható, fejleszthető, vizuális és hanganyagok beiktatásával multimediális szövegkorpusszá alakítható. A hipertext ugyanis a könyvtárhoz⁵⁵, az archívumok archívumához hasonló felépítésű, vagyis korlátlanul bővíthető.⁵⁶ A hipertext-„kiadás” logikai egységeit, a központi szövegeket és a móriczi életmű egyéb szövegeit (korlátozott intertextualitás⁵⁷) kiegészíthetjük, összekapcsolhatjuk más szerzők írásaival (általános intertextualitás⁵⁸), amelyek valamilyen viszonyban állnak a móriczi szövegekben bejelölt hívószavakkal. Végül a móriczi iskola-narratívák hipertextesen strukturált „kiadását” bekapcsolhatjuk a hálózatok hálózatába, a WorldWideWebbe.

⁵⁴ Jerome McGann: *A hipertext alapjai*. 367.

⁵⁵ Az „intertextuális univerzum” gondolatáról l. részletesen Faragó Kornélia: *Az intertextuális univerzum = Térirányok, távolságok. Térdinamizmus a regényben*. Forum, Újvidék, 2001. 40.

⁵⁶ A könyvtár a legrégebben létező hipertextuális szerkezet. Jerome McGann: *A hipertext alapjai*. 383.

⁵⁷ Ugyanazon szerző szövegei közötti intertextuális kapcsolatok. Lucien Dällenbach: *Inter-textus és autotextus*. Helikon, 1996. 1–2., 51.

⁵⁸ Különböző szerzők szövegei közötti intertextuális kapcsolatok. Lucien Dällenbach: *Inter-textus és autotextus*. 51. Dällenbach Genette nyomán a felosztást kiegészíti az autotextualitással, ami egy szöveg önmagához való lehetséges viszonyainak összességét jelenti. Egy-egy szöveget ennek értelmében a kapcsolatrendszer szerint is „belinkelhetünk”.

Kiadások

MÓRICZ ZSIGMOND: *Bál*. Pesti Napló, Budapest, é. n.

MÓRICZ ZSIGMOND: *Életem regénye* = *Regények VI*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1978.

MÓRICZ ZSIGMOND: *Forr a bor*. Athenaeum, Budapest, 1931.

MÓRICZ ZSIGMOND: *Forr a bor* = *Regények III*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1976.

MÓRICZ ZSIGMOND: *Kamaszok* = *Kisregények II*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1956.

MÓRICZ ZSIGMOND: *Légy jó mindhalálig*. Akkord Kiadó, Budapest, é. n.

SCHOOL SPACE AS AN INTERTEXTUAL ASPECT

Zsigmond Móricz's intertextual/hipertextual schools

The paper studies the school-narratives of Zsigmond Móricz, that is, his novels *Légy jó mindhalálig* (*Be Faithful Unto Death*), *Kamaszok* (*Teenagers*), *Bál* (*The Ball*) and *Forr a bor* (*Wine in Ferment*) from the aspects of referentiality and fiction, or to be more precise, it approaches these texts in view of Philippe Lejeune theory of the *autobiographical space* and his theory of intertextuality and hipertextuality.

Keywords: biographical reading, referentiality, 'as if'-structures, autobiographical space, intertextuality, hipertextuality, hypertext-structure, virtual school spaces

Műszaki előkészítés: Csernik Előd, tel.: 064/14 10 272
VERZAL Nyomda, Újvidék, tel.: (021) 505-103
Készült 2008-ban 200 példányban.

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása
A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

821.511.141+811.511.141

HUNGAROLÓGIAI Közlemények = Hungarološka saopštenja = Papers of Hungarian Studies : az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Tanszékének folyóirata / felelős szerkesztő Lánicz Irén ; főszerkesztő Harkai Vass Éva. – 8. évf., 26/27. sz. (1976)–.– Újvidék : Magyar Tanszék, 1976–.– 24 cm

Háromhavonta. – A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei folytatása

ISSN 0350-2430

COBISS.SR-ID 17698

ISSN 0350-2430

9 770350 243006

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMENYEK

A
MAGYAR TANSZÉK
FOLYÓIRATA

**NYELVTANULÁS – NYELVHASZNÁLAT
– NYELVI SZOCIALIZÁCIÓ**

3.
2006

ETO: 821.511.141+811.511.141

YU ISSN 0350 2430

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

**A MAGYAR TANSZÉK FOLYÓIRATA
2006. XXXVII. évf. 3. sz. ÚJ FOLYAM XII. évf. 3. sz.**

2006.

3.

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK
HUNGAROLOŠKA SAOPŠTENJA
PAPERS OF HUNGARIAN STUDIES

Az Újvidéki Egyetem
Bölcsészettudományi Kara
Magyar Tanszékének folyóirata

Megjelenik évente négy szám.

Kiadja a Magyar Tanszék
a Szerb Köztársaság Tudományügyi
és Technológiai Minisztériuma, valamint
az Illyés Közalapítvány támogatásával.

Felelős szerkesztő: Bányai János
Főszerkesztő: Harkai Vass Éva
Szerkesztőbizottság: Deréky Pál (Bécs), Fazekas Tiborc (Hamburg),
Jankovics József (Budapest), Tuomo Lahdelma (Jyväskylä), Láncz
Irénn, Papp György, Gerold László és Utasi Csilla.

Szerkesztőségi titkár: Kovács Rác Eleonóra

ETO-besorolás: Csáky S. Piroska
Angol fordítás: Gerold Ákos

Szerkesztőség: BTK, Magyar Tanszék
21000 Újvidék/Novi Sad, Dr. Zoran Đinđić u. 2.
Tel.: (021) 458-673, e-mail: hungar@unsff.ns.ac.yu
Műszaki előkészítés: Csernik Előd, tel.: 064/14 10 272
VERZAL Nyomda, Újvidék, tel.: (021) 505-103
Készült 2007-ben 200 példányban

TARTALOM

NYELVTANULÁS – NYELVHASZNÁLAT – NYELVI SZOCIALIZÁCIÓ

LÁNCZ Irén: Egyetemi Nyelvészeti Napok, Újvidék, 2006. november 21–22.	7
PAPP György: Tanácskozásunk célkitűzéseiről	10
LÁNCZ Irén: Vajdasági magyar beszélt nyelvi vizsgálatok: a kérés stratégiái	12
KATONA Edit: Metaforikus gondolkodás és anyanyelvi kompetencia	24
PÁSZTOR KICSI Mária: Az Újvidéki Rádió és Televízió magyar nyelvű gyermek- és ifjúsági műsorainak lehetséges hatása fiataljaink nyelvhasználatára és szocializálódására <i>Egy kérdőíves felmérés eredményei</i>	44
PAPP György: Kétnyelvűség – kettős szocializáció	57
ANDRIĆ Edit: A környezeti nyelv elsajátításának gondjai	67
RAJSLI Ilona: Név és identitás <i>Gondolatok idegen keresztnéveink helyesírásáról és kiejtéséről</i>	75
MOLNÁR CSIKÓS László: Nyelvi szocializáció a vajdasági családokban	83
CSEH Márta: Élőnyelvi sajátosságok fölolvastott szövegben <i>Egy falusi értelmiségi magnószalagon rögzített beszédéről</i>	93
KOVÁCS RÁCZ Eleonóra: Szóalkotás a gunarasi diáknyelvben	100

SADRŽAJ

UČENJE JEZIKA – KORIŠĆENJE JEZIKA – JEZIČKA SOCIJALIZACIJA

Iren LANC: Univerzitetski lingvistički dani, Novi Sad, 21–22. novembar 2006.	7
Đerđ PAP: O ciljevima naučnog skupa	10
Iren LANC: Mađarska govorno-jezička istraživanja u Vojvodini: strategije molbi	12
Edit KATONA: Metaforičko razmišljanje i jezička kompetencija maternjeg jezika	24
Marija PASTOR-KIČI: Mogući uticaj dečjih i omladinskih emisija na mađarskom jeziku Radio-televizije Novi Sad na korišćenje jezika i socijalizaciju mladih <i>Rezultati jedne ankete</i>	44
Đerđ PAP: Dvojezičnost – dvostruka socijalizacija	57
Edita ANDRIĆ: Problemi savladavanja jezika okoline	67
Ilona RAJŠLI: Ime i identitet <i>Razmišljanja o pravopisu i načinu izgovora naših imena stranog porekla</i>	75
Laslo MOLNAR-ČIKOŠ: Jezička socijalizacija u vojvođanskim porodicama	83
Marta ČEH: Govorno-jezičke karakteristike u naglas čitanom tekstu <i>O govoru sa magnetofonske trake jednog seoskog intelektualca</i>	93
Eleonora KOVAČ-RAC: Tvorba reči u učeničkom žargonu u Gunarošu	100

CONTENTS

LANGUAGE LEARNING – LANGUAGE USAGE – LINGUISTIC SOCIALISATION

Irén LÁNCZ: University Days of Linguistics, Novi Sad, 21st-22nd November 2006	7
György PAPP: On the Objectives of our Conference	10
Irén LÁNCZ: Hungarian Spoken Language Research in Vojvodina: Request Strategies	12
Edit KATONA: Metaphorical Thinking and Native Language Competence	24
Mária PÁSZTOR KICSI: The Possible Influences of the Hungarian-Language Children's and Teenagers' Programmes of the Novi Sad Radio and Television on the Language Use and Socialisation of the Hungarian Young in Vojvodina <i>The results of a form-filling survey</i>	44
György PAPP: Bilingualism – Dual Socialisation	57
Edit ANDRIĆ: The Difficulties of Second Language Acquisition	67
Ilona RAJSLI: Name and Identity <i>Thoughts on the orthography and pronunciation of Hungarian first names of foreign origin</i>	75
László MOLNÁR CSIKÓS: Linguistic Socialisation in Families in Vojvodina	83
Márta CSEH: Living Language Features in a Text Read Aloud <i>On the talk of a village intellectual recorded on tape</i>	93
Eleonóra KOVÁCS RÁCZ: Word Formation in the Gunaras School Slang	100

NYELVTANULÁS – NYELVHASZNÁLAT – NYELVI SZOCIALIZÁCIÓ*

EGYETEMI NYELVÉSZETI NAPOK,

Újvidék, 2006. november 21–22.

Hölgyeim és Uraim!

Tisztelettel köszöntöm az Egyetemi Nyelvészeti Napok tudományos tanácskozásának vendégeit, a kollégákat, a hallgatókat, akik megtsisztelték bennünket jelenlétükkel. A több mint tíz éve megrendezésre kerülő konferenciáink mindegyikén a magyar nyelvnek egy-egy vagy több kérdését jártuk körül, több aspektusból vizsgáltuk meg természetét, sajátosságait, törvényszerűségeit. Olyan témákkal foglalkoztunk, amelyekről a tanszék nyelvészeinek volt mondanivalója. Mint eddig is, mai konferenciánk témakörét több oldalról világítjuk majd meg. Fontos kérdésekről lesz szó ma is meg holnap is, amikor egyetemistáinknak és volt hallgatóinknak, ma már diplomával rendelkező magyartanároknak adunk lehetőséget, hogy beszámoljanak nyelvészeti kutatásaikról.

Mai tanácskozásunk címében három egymással szorosan összetartozó fogalom szerepel: nyelvtanulás, nyelvhasználat és nyelvi szocializáció. Nagy témakör ez, melyet nem tudunk kimeríteni egyetlen alkalommal, s mint a programból is láthatják, valamennyien más-más kiindulópontból közelítjük meg a bonyolult témát.

Mire gondolunk akkor, amikor a nyelvtanulást említjük? Gondolhatunk arra a folyamatra, amely során a legszűkebb környezetünkben, a családban elsajátítjuk anyanyelvünket, meg arra is, hogy ezt a tudást explicitté tesszük az oktatás különböző szintjein. De gondolhatunk más nyelvek elsajátítására is, ami szintén történhet szűkebb környezetünkben és intézményes formában is. Az iskolai oktatás során a különböző nyelvi szerkezetek elsajátíttatására összpontosítanak, főleg nyelvtant tanítanak, de ha a tanítás ebben kimerül, a nem anyanyelvi beszélő kínos helyzetbe kerülhet, amikor egy-egy szituációban meg kell szólalnia. Mert kompetenciáinknak mást is, többet is fel kell ölelnie a nyelvinél. Azaz a nyelvet meg kell tanulnunk használni. Az anyanyelv esetében ez együtt történik a nyelvnek a megtanulásával, a nem anyanyelv esetében azonban külön meg kell tanulnunk a nyelv használatával

* Az újvidéki Magyar Tanszéken 2006. november 21-én és 22-én tartott tudományos tanácskozáson elhangzott dolgozatok

kapcsolatos és kultúrához kötött használati normákat is. Meg kell tanulnunk, hogy mire hogyan használhatjuk a nyelvet. Tehát eljutottunk a nyelvhasználatig, amelyről – köszönve annak, hogy néhány évtizede a kutatás tárgya lett a szerkezeti sajátságok tanulmányozása mellett – sok fontos tényt halmozott fel és rendszerezett jó néhány tudományterület. Ahhoz, hogy jól használhassuk a nyelvet, olyan repertoárral kell rendelkezünk, amely sztereotip kifejezéseket és formulákat is tartalmaz, és olyan ismeretekkel is rendelkezünk kell, hogy bánni tudjunk a készlettel. Mert szerepjátékosok vagyunk (ami azt jelenti, hogy megfelelni a közösségben elfogadott normáknak), s hogy jól játszassuk szerepeinket, ismernünk kell a beszédesemények normáit is, a szituációs sémákat, és forgatókönyveket is ismernünk kell, amelyek megszabják nyelvi viselkedésünket. Nem mindegy ugyanis, hogy mikor hogyan szólalunk meg, úgy kell viselkednünk, ahogyan társadalmunk, kultúrközösségünk elvárja tőlünk. Csak így lehetünk a társadalom tagjai. Nyelvi szocializáció nélkül nem integrálódhat az ember a társadalomba. A nyelvi szocializáció az egyik meghatározás szerint egyfajta szereptudás: az egyes beszédesemények normáinak elsajátítása. Ha valaki nem a használati normának megfelelően viselkedik, kilóg a sorból.

A kompetencia tehát nem szűkíthető a nyelvire, mert a kompetenciába a nyelv használatának rendszeres és kollektív ismerete is beletartozik. Ennek egyik eleme az interperszonális kompetencia, amely olyan ismeretekre vonatkozik, hogy miként kell és lehet kapcsolatokat létrehozni és fenntartani (ez tartja össze ugyanis a közösséget), de itt említhetjük az elvárásokat is, az empátia jelzését, a tompító kifejezések használatát, az emocionális készségek kifejezését (azaz hogy milyen mértékben és milyen módon fejezünk/fejezhetünk ki bizonyos szituációkban érzelmeket). És fontos eleme a kompetenciának az interaktív kompetencia is, vagyis meg kell tanulnunk, mert a közösség elvárja tőlünk, hogy tudjuk azt is, hogyan kell elrendeznünk mondanivalónkat, és hogyan kell megszerveznünk diskurzusainkat, meg ismeretekkel kell rendelkezünk arra vonatkozóan is, hogy miként határozható meg a mondatok helyzeti értéke. De mindez még nem biztosítja, hogy meg is értjük egymást. Ahhoz értelmeznünk kell beszédpartnerünk szándékait. És tudniuk kell a beszédesemények résztvevőinek jó benyomást kelteni magukról, mert ez is nyelvi viselkedésünk része (a benyomáskeltésnek is megvannak az eszközei, ezek használata sem elhanyagolandó).

Más kérdés az, hogy van, amikor az egyén nyelvi viselkedésével (is) szándékosan jelzi, hogy nem tartozik a csoporthoz, azaz csak formálisan tartozik hozzá. Amikor nyelvi szocializációról beszélünk, akkor abból indulunk ki, hogy valamilyen csoport(ok), közösség(ek) tagjaivá válunk. Mert tartoznia kell az embernek valahová, valakikhez. De ehhez ki kell alakítania viselkedéskultúráját (amelynek része a nyelvi is). A közösség nem támogatja azt, aki nem akar másokkal tárgyalni és együttműködni.

Az elvárásoknak nem könnyű megfelelni. Pedig a társadalmi közösségek úgy funkcionálhatnak, úgy hozhatnak létre értékeket, ha vannak olyan erők, melyek erősítik a közösségi tudatot. Ennek hiányában nem lehet közös érdekeket képviselni, közösen célokat elérni. A hovatartozás hiánya esetlegessé, rendszertelenné teszi az emberek társadalmi viselkedését, viselkedéskultúráját, írja egy helyütt Hankiss Elemér, és ehhez hozzátehetjük, hogy durvává és sértővé is. A közösségek kohézióját több tényező biztosítja, tagjainak nyelvi viselkedése is, nyelvi szocializáltságuk szintje is.

Minderről elgondolkodhatunk. És tanácskozást is tarthatunk róla. Mint ahogy tesszük most. Ehhez kívánok az előadóknak eredményes munkát.

LÁNCZ Irén

TANÁCSKOZÁSUNK CÉLKITŰZÉSEIRŐL

Az Egyetemi Nyelvészeti Napoknak immár 13 éves a hagyománya. 1993 óta találkozunk rendszeresen, hogy a nyelvészeti oktatás és kutatás újdonságait, változásait értékeljük, vagy új módszerekkel, megközelítésekkel kísérletezzünk, másrészt ilyenkor van módunk nyelvészeti érdeklődésű, szakosodású hallgatóink munkájába, didaktikai jellegű kutatásaiba betekinteni, és hisszük, a közös kutatások ideje a bolognai folyamatok révén újra eljön. Talán az anyaországi és egyéb Kárpát-medencei műhelyek munkatársaival való tömegesebb találkozása is. Most Bencze Lóránt tanár urat üdvözölhetjük szeretettel körünkben, aki irodalmunkkal is sokat és szenvedélyes kitarással foglalkozott.

A 2006. évi Egyetemi Nyelvészeti Napok központi témájaként a Nyelvtanulás – nyelvhasználat – nyelvi szocializáció kérdéseit akartuk kitűzni. Ennek tartalmai talán kissé elvontak, de csak addig, míg többnyelvűségi valóságunkra nem vetítjük. Akkor kevés kérdés van, amely mélyebben vágna húsunkba – egzisztenciánkba, mint a környezetnyelv, hiszen elsajátítási sikerességén múlik a lemorzsolódás, továbbtanulás vagy otthonmaradás, illetve az időszakos vagy örök érvényű elvándorlás. Az érvényesülési nyelv elsajátításának ritka sikerei, gyakori csődjei állandóan bennünk munkálkodnak, olyan sóvárgásokként is, hogy úgy tanuljam meg a környezetem kódját, hogy az enyém se szegényedjék, sőt gazdagodjék. Még a rendező Európában sincs más kiút, szüntelenül jelen van a készítés vagy kényszer, hogy megtanuljam az államszervező etnikum nyelvét, viszont a fordítottja az adott közösség képviselőjének inkább a kedvétől, érdeklődésétől függ, hogy megtanulja-e az enyémet.

Voltak olyan idők, amikor egyértelmű volt az államnyelv elsajátításának imperativusa. A mai időkben inkább nekünk vált érdekünkkel, nem az ideológia, nem ideológiai vagy a pusztán irodalmi esztétikum szolgálatába állítva, hanem funkcionális szükségként a biztosabb érvényesüléshez. Ilyen intelmek, a hivatalos nyelv elsajátítására vonatkozólag, még magyarországi nyelvész társainktól is érkeztek, miközben „trianoni szélsőségektől” óva intenek bennünket. Mi ennek, a nyelvtanulásnak a szükségét ettől függetlenül is elismertük, noha különbséget szoktunk tenni a migrációs, emigrációs, illetve a ritkulásos, de helyben maradó szórványok között.

Sajnos, sok tekintetben parancsolóak és intoleránsak maradtak a mai idők is, nyilatkozatok és toleranciátáborok ellenére is. Jaj azoknak, akik többégi környezetekben szerb középiskolába járnak! Nemrégiben olvashattuk a

Magyar Szóban, hogy mivel gyengén beszélnek szerbül, a többség kigúnyolja őket. A híradás szerint az egyik falusi gyerek néhány nap kiközösítés és gúnyolódás miatt otthagyta a villamossági középiskolát.

Mi lehet minde erre a válaszuk, dolgunk? Rámutatni, hogy nekünk külön környezetnyelvi módszertanon edződött szerb tanárok kellenek, közös kontesztív és módszertani kutatásokra, és rámutatni annak múlhatatlan szükségére, hogy ezt csak közösen, összefogással lehet megvalósítani, mint annyi más közös kutatási témát, problémát.

A kijelölt központi téma, ez is hagyomány, soha sem volt abszolút kizárólagos, annál kevésbé, mert megvilágítása érdekében a rokon területeket, témákat is körül kell járni. Így került sor olyan előadásokra is, mint a nyelvantropológia sajátos közelítésmódja (Bencze Lóránt), Élőnyelvi sajátosságok felolvasott szövegben (Cseh Márta), A környezeti nyelv elsajátításának gondoljai (Andrić Edit), Német eredetű lexémák Temerinben (Csorba Béla), Metaforikus gondolkodás és anyanyelvi kompetencia (Katona Edit), A vajdasági magyar beszélt nyelv (Láncz Irén), Szocializáció és nyelv választás (Molnár Csikós László), Az újvidéki elektronikus sajtó hatása a fiatalokra (Pásztor Kicsi Mária), Név és identitás – idegen keresztnéveink helyesírásáról és kiejtéséről (Rajslí Ilona).

Hallgatóink az idén is kitétek magukért. Örömmel hallgattunk előadást a szabadkai intézménynevekről (Brenner János), a keresztnévekről Bácsföldváron (Cini Zoltán), tanulóink aktív és passzív szókincséről (Domonkos Ibolya). Örültünk, mert érezhettük, hogy munkánkban van, lesz folytatása.

PAPP György

LÁNCZ IRÉN

VAJDASÁGI MAGYAR BESZÉLT NYELVI VIZSGÁLATOK: A KÉRÉS STRATÉGIÁI

Hungarian Spoken Language Research in Vojvodina: Request Strategies

A dolgozat, miután ismerteti a nyelvi szocializáció fogalmát és a kérés lehetséges stratégiáit, bemutatja a diskurzus-kiegészítő feladatlapok segítségével gyűjtött adatok elemzésének eredményeit. A vajdasági kérési szokások vizsgálata azt mutatja, hogy két stratégia dominál, a származtatott mód és az előkészítő stratégia. A stratégiaválasztást többek között a kérés súlya és a beszédpartnerek közötti társadalmi távolság, valamint az idegenség határozza meg.

Kulcsszavak: nyelvi szocializáció, kérés, stratégia, stratégia-választás, szituáció, belső kontextus, külső kontextus, származtatott mód, előkészítő stratégia, kategória, direktesség, udvariasság, arcvédelem

1. A *nyelvi szocializáció* a társadalomba való beilleszkedés folyamatának alapvetően meghatározó része, „amelynek során az ember nyelvileg és kulturálisan kompetens tagjává válik az őt körülvevő közösségnek, megtanulja anyanyelvét, annak grammatikailag helyes használatát, lexikai bázisát, továbbá elsajátítja az adott beszélő közösségben adekvát nyelvhasználati módokat, szabályokat, a kulturálisan elfogadott nyelvhasználattal szorosan összefüggő viselkedési formákat” (TORGYIK 2005). A nyelvi szocializáció interaktív folyamat, mely a családban kezdődik, azután színtere lesz az iskola, többek számára az egyetem is, majd felnőtt korban a munkahely, valamint tulajdonképpen az élet minden mozzanata, mely során az ember interaktív kapcsolatba lép a közösség tagjaival. A társas viselkedés főleg nyelvi eszközökkel történik. Különböző szituációkban más-más nyelvi viselkedést várnak el vagy engednek meg a közösség tagjai az egyénnek. Az interakciók során ismeretek birtokába jutunk, amelyek kompetenciánk részei lesznek. És nemcsak nyelvi kompetenciára kell gondolnunk, hanem a kommunikatívra is, ezen belül az interaktív és interperszonális kompetenciára is, azaz arra, hogy birtokába jutunk olyan ismereteknek, amelyek alapján a tőlünk elvárt módon tudunk tárgyyszerű, világos, az adott helyzetben releváns és a társadalmi kapcsolatoknak megfelelő megnyilatkozásokat mondani. A kommu-

nikatív kompetencia ugyanis a beszélőtől elvárt nyelvi repertoárnak, vagyis a nyelv interpretatív, interaktív és interperszonális szabályainak ismerete (vö. CSERESNYÉSI 2004). Pragmatikai kutatásaim kapcsolatban vannak a nyelvi szocializációval.

A kérés az egyik fontos beszédaktusfajta. Ezt nem is szükséges megindokolnunk, hiszen nap mint nap magunk is kérünk valamit valaki(k)től, és hozzánk is fordulnak kéréssel. Nyelvünkben is és más nyelvekben is sokféle nyelvi szerkezet áll rendelkezésünkre a kérés kifejezésére. Hogy közülük melyiket választjuk, sok mindentől függ. Például attól, hogy kihez fordulunk, kisebb vagy nagyobb szívességet kérünk, és pillanatnyi lelkiállapotunk és egyébek is befolyásolnak bennünket, azaz tulajdonképpen a szituáció minden összetevője szerepet játszhat abban, hogy miként szerkesztjük meg a megnyilatkozás alapjául szolgáló mondatot/mondatokat, ha kérünk valakitől valamit.

Ha a beszédaktusok jellege alapján közelítjük meg a kérés nyelvi szerkezetét, változatos formáit figyelhetjük meg. Ennek alapján határozták meg a stratégiákat. A szakirodalom (Blum-Kulka, Housa és Kasper) kilenc stratégiát különít el. Ezeket a típusokat vette figyelembe Szili Katalin is a kérés tanulmányozásakor (SZILI 2004). Ezek a stratégiák a következők:

1. A **származtatott mód** a legközvetlenebb stratégia, illokúciós erejét a felszólító mód határozza meg (*add/adja ide, légy/legyen szíves ideadni, legyen szíves adja ide*).

2. Az **explicit performatívum** performatív igéje a *kér* megfelelő alakja (*kérlek, kérem*).

3. A **beágyazott performatívum**, melyben a kérés szándékát jelölő ige módosult formában jelenik meg, modális igével vagy segédigékkel (*elkérhetem/elkérhetném, el szeretném kérni*).

4. A **származtatott lokúcióban** „az illokúciós szándék a lokúció jelentéséből bontható ki” (Szili, 2004; 108), pl. *Engem is elvisz? 'vigyen el'*.

5. Az **akaratnyilvánítás** a *szeretném, szeretnék* igealakokkal.

6. A **javaslattevő forma**, a *mi lenne, ha* szerkezettel.

7. Az **előkészítő stratégia**, melyet konvencionális stratégiának is neveznek, három konvencionális alakkal készíti elő a hallgatót:

a) ellenőrizheti, hogy el tudja-e végezni a kérésben foglaltakat (*el tudna vinni, el tud vinni*),

b) rákérdezhet hajlandóságára (*adna, elvinne*),

c) érdeklődhet a megvalósulás lehetősége iránt (*kaphatnék, kaphatok*).

8. Az **erős célzás/utalás**, mely tartalmazza a beszédaktus lényeges elemét. Pl. *Van apród?*

9. A **gyenge célzás/utalás**, melyet nem könnyű értelmezni, ezért ez a legritkább stratégiatípus.

A stratégia-választás kutatása diskurzus-kiegészítő feladatlapok segítségével lehetséges. Ha a közvetlen megfigyelésekre támaszkodnánk, életünk végéig sem gyűjthetnénk össze kellő számú adatot.

A feladatlapon, mellyel az adatokat gyűjtöttem, a hatféle kérés közül négy kisebb szívességekérés (mindennapi tárgy, azaz ceruza kérése, pénz felváltása, kölcsönadott könyv visszakérése és információkérés), kettő pedig nagy szívesség (mobiltelefon elkérése és autóba kéredzkedés). A kérdőívet 30 csantavéri nyolcadikos és 31 tanszékes hallgató töltötte ki (másod- és negyedévesek).

Arra keresem a választ, hogy

- mely stratégiák játszanak meghatározó szerepet a kérés során, azaz melyek a tipikus stratégiák és a tipikus kollokációk,
- mely stratégiák használata elenyésző vagy melyik hiányzik,
- hogyan alakítja a stratégiát és egyúttal a kérés szerkezetét a távolságtartás mint külső kontextuális tényező, és
- miként befolyásolja az egyik belső kontextuális tényező (a kérés súlya) a stratégiát és a szerkezeti formát.

A nyelvi szerkezeteket egy-egy stratégián belül vizsgáltam. Figyelembe vettem azt is, hogy van-e a szerkezetben megszólítás és/vagy köszönés.

2. Előadásomban az első munkafázis eredményeit mutatom be.

Az adatok megoszlását százalékban mutatom be. (A kövérrel szedett számok a legmagasabb százalékot elért stratégiákat jelölik.) A táblázatokból sok minden kiolvasható, én csak néhány részadatra térek ki.

1. táblázat: A stratégiák megoszlása (N=61):

Stratégiák	Megoszlás (%)
1. Származtatott mód	20,17
2. Explicit performatívum	3,13
3. Beágyazott performatívum	2,69
4. Származtatott lokúció	2,78
5. Akaratnyilvánítás	0,26
6. Javaslattevő forma	–
7. Konvencionális	50,22
8. Erős célzás/utalás	6,45
9. Gyenge célzás/utalás	–
10. Vegyes	9,05
11. Egyéb	3,94
12 Nem	2,24

A táblázatból látható, hogy az adatközlők a konvencionális stratégiát választották legnagyobb arányban. A második helyen a származtatott mód áll. Négy stratégiát kis százalékarányban választottak, javaslattevő forma és gyenge célzás nincs az adatok között. Van viszont vegyes és egyéb kategória. A *Nem* azt jelenti, hogy az adatközlők nem válaszoltak, vagy azt írták be, hogy nem tudnának mit mondani, vagy azt, hogy nem fordulnának az adott beszédpartnerhez.

2. táblázat: A stratégiák megoszlása a két korcsoportban
8. osztály (N=30) és egyetemisták (N=31):

Stratégiák	Megoszlás (%)	
	8. osztály	Egyetemisták
1. Származtatott mód	25	13,98
2. Explicit performatívum	2,61	3,62
3. Beágyazott performatívum	3,17	2,24
4. Származtatott lokúció	5,41	0,34
5. Akaratnyilvánítás	0,18	0,34
6. Javaslattevő forma	–	–
7. Előkészítő stratégia – konvencionális	48,88	51,46
8. Erős célzás/utalás	1,11	11,39
9. Gyenge célzás/utalás	–	–
10. Vegyes	7,27	10,70
11. Egyéb	5,03	2,93
12. Nem	1,30	3,10

Mindkét csoportnál az előkészítő stratégia dominál, a származtatott mód a nyolcadikosoknál nagyobb arányú, mint az egyetemistáknál, náluk viszont több az erős célzás és a vegyes megoldás, és valamennyivel több az explicit performatívum.

A továbbiakban az egyetemistáktól gyűjtött adatokat mutatom be (a nyolcadikosok adatainak részleges feldolgozását és értékelését *A kérdés stratégiai és szerkezeti formái a csantavéri diákok nyelvhasználatában* címmel a 14. Élőnyelvi Konferencián ismertettem (Bük, 2006. okt. 9–11.), de néhol utalok a nyolcadikosoktól gyűjtött adatokra is.

3. táblázat: A stratégiák megoszlása az egyetemistáknál szituációk szerint

	1. Szár- maz- tatott	2. Perfor- matív	3. Beágy. perf.	4. Szärm. lok.	5. Aka- rat	6. Javas- lat	7. Konv.	8. Erős célzás	9. Gyenge célzás	10. Ve- gyes	11. Egyéb	12. Nem
1a.	50	6,66	–	–	–	–	40	–	–	3,33	–	–
1b.	–	6,45	6,45	–	–	–	70,96	–	–	6,45	9,64	–
1c.	9,67	3,22	3,22	–	–	–	67,74	–	–	3,22	6,45	6,45
2a.	29,03	3,22	–	–	–	–	29,03	35,48	–	–	3,22	–
2b.	7,14	3,57	–	–	–	–	75	–	–	3,22	–	3,22
2c.	1,33	2,66	–	–	–	–	73,33	13,33	–	3,33	–	–
3a.	30	6,66	–	–	–	–	30	10	–	20	1,33	–
3b.	7,14	3,57	7,14	–	–	–	75	–	–	3,58	3,57	–
3c.	6,45	–	6,45	–	–	–	83,87	–	–	–	3,22	–
3d.	3,33	3,33	–	–	–	–	80	–	–	3,33	–	10
4a.	10,71	–	–	–	–	–	35,71	53,57	–	–	–	–
4b.	16,12	3,22	–	–	–	–	58,06	22,58	–	–	–	–
4c.	12,90	–	–	–	–	–	64,51	3,22	–	–	16,12	–
5a.	38,70	6,45	–	–	–	–	22,58	6,45	–	19,35	6,45	–
5b.	16,12	6,45	3,22	–	3,22	–	25,80	9,67	–	35,48	–	–
5c.	6,45	3,22	3,22	–	3,22	–	22,58	12,90	–	38,70	–	9,67
6a.	16,12	6,45	–	6,45	–	–	35,48	12,90	–	22,58	–	–
6b.	–	–	3,22	–	–	–	61,29	6,45	–	16,12	3,22	9,67
6c.	3,22	–	6,45	–	–	–	41,95	6,45	–	22,58	–	19,35

A szituációk legnagyobb részében az előkészítő (konvencionális) stratégiát választották, egyben a származtatott lokúció, kettőben a vegyes megoldás (és a hozzájuk kapcsolódó nyelvi forma) részesült előnyben. A származtatott mód, melynek egyik alkategóriája a direkt felszólítás, kisebb százalékban fordul elő az egyetemistáknál, mint a nyolcadikosoknál. Tehát választják ők is ezt a stratégiát, de nagyobb arányban csak a baráthoz forduláskor.

A származtatott módnak és az előkészítő (konvencionális) stratégiának is vannak alkategóriái.

A származtatott módét a következők képezik (az adatok száma 81):

1. *sima* (direkt) felszólítás (28,39%),
2. *a legyen szíves + felszólító mód* (44,44%),
3. *a legyen szíves + főnévi igenév* (2,46%),
4. *a lenne olyan szíves + felszólító mód* (2,46%)
5. *a legyes szíves + egyéb* (22,22%), és a
6. *-hatnál/-hatna* (erre nincs adat).

A *sima* felszólítással a baráthoz fordulnak (minden *a* pontban), és csak egy esetben alig ismert fiatalhoz, a *legyen szíves + felszólító móddal* a barától is kérnek (*1a, 2a, 3a, 6a*) meg alig ismert fiataltól és tanártól is (*3c, 4b, 5b* és *c*), a *legyen szíves + főnévi igenév* mindössze kettő van a korpuszban, a tanárhoz fordulnak így kéréssel (*2c*) és az alig ismert fiatalhoz (*3b*). A *lenne olyan szíves + felszólító mód* kétszer fordul elő: ha ismeretlentől kérdezik, hol a keresett utca.

A *légy szíves + egyéb*-féle szerkezet nincs a magyarországi adatok között, nekem azonban számba kellett vennem, mert viszonylag gyakori (mind a két korcsoportban). Példák az egyetemisták megoldásai közül:

Legyen szíves, el tudna vinni? Legyen szíves, kaphatok? Légy szíves, ha el tudod hozni... Légy szíves, vissza tudnád adni? Légy szíves, kölcsön tudnád adni? Légy szíves, ideadnád?

4. táblázat: Az előkészítő stratégia alkategóriái így alakultak az egyetemistáknál:

	Képesség			Hajlandóság	Engedély	
	tudna+ fn. ign.	tud/tudsz + fn.ign.	negatív operátorral	adna	-hatnék	-hatok
1.	33,92	–	–	26,78	28,57	8,92
2.	52	–	–	12	30	–
3.	85	5	–	10	–	–
4.	66,66	6,25	12,5	14,58	–	–
5.	73,68		–	15,78	5,26	5,26
6.	44,18	5,88	–	48,83	–	2,32

Öt szituációban az első, egyben a negyedik alkategóriára jellemző szerkezet fordul elő gyakrabban. Az engedélykérésnek van még egy lehetséges formája, melyet a *megengedi, hogy* szerkezettel hozhatjuk létre, egyetemistáinknál azonban ilyen szerkezet nem fordult elő.

Szituációkra és azok változataira lebontva a konvencionális stratégiát, a következő megoszlást kapjuk:

5. táblázat: A konvencionális stratégia alkategóriái

	Képesség			Hajlandóság	Engedély	
	tudna + fn. ign.	tud/tudsz + fn.ign.	negatív operátorral	Adna	-hatnék	-hatok
1a.	16,66	7,69	–	41,66	25	16,66
1b.	40,90	–	–	27,27	22,72	9,09
1c.	38,09	–	–	19,04	38,09	4,76
2a.	66,66	–	–	11,11	–	22,22
2b.	63,15	–	–	10,52	26,31	–
2c.	36,36	–	–	13,63	45,45	4,54
3a.	55,55	33,33	–	11,11	–	–
3b.	90,47	–	–	9,52	–	–
3c.	88,82	3,84	–	7,69	–	–
3d.	87,5	–	–	12,5	–	–
4a.	20	–	60	20	–	–
4b.	61,11	16,66	–	22,22	–	–
4c.	95	–	–	5	–	–
5a.	75	–	–	25	–	–
5b.	87,5	–	–	12,5	–	–
5c.	57,14	–	–	14,28	14,28	14,28
6a.	18,18	18,18	–	54,54	–	9,09
6b.	52,63	–	–	47,36	–	–
6c.	53,84	–	–	46,15	–	–

A konvencionális stratégia első alkategóriáját választották leggyakrabban a hallgatók, tizenkilenc szituáció közül tizenháromban, a hajlandóságra kérdező alkategória két szituációban, az engedélyt kérők közül az egyik, a feltételes módú igealakot tartalmazó egy szituációban domináns. Negatív operátorral egy szituáció-változatban szerkesztettek mondatot. A domináns és az alig választott alkategóriák közötti arányok különböznek egymástól.

Az első alkategória, melyben a modális ige feltételes módú, a 3b-ben a leggyakoribb, azaz abban a szituációban, amelyben ismeretlen fiatalhoz fordul kérelemmel az adatközlő. Az *a* szituáció-változatban való viszonylag nagyszámú előfordulása arra mutat, hogy az egyetemisták a barátokat megszólítva is udvariasak, azaz nemcsak akkor élnek vele, ha érzik a társadalmi tényezők távolságát. Egyébként a *tudna adni*-szerkezet a magyarországi adatokban szintén számottevő, de csak négy helyzetben, a többiben az *adna-típus* részesül előnyben.

Ugyancsak az első alkategóriával kapcsolatos, hogy a csantavéri nyolcadikosok a *tud* mellett (vagy helyett) a *bir*-t (sic!) használják (*Ide birná adni? Birsz kölcsön adni? Fel birná váltani?*). Az egyetemistáknál csak egy ilyen adat található.

A negatív operátorral alkotott szerkezetet a negatív udvariassági stratégia hívja elő, az, hogy minimalizálni kell a kényszerítést (például: *Nem tudnád megmondani...?* Ilyen változat is van az adatok között: *Nem tudod [véletlenül], hol/merre van...?*).

A táblázatban sok üres hely maradt (az engedélykérés két alkategóriájában), és ebből az olvasható ki, hogy az adatközlők inkább hallgatóorientált kérdéseket szerkesztenek.

3. A kérdés direktségének fokát sok minden befolyásolja. Az egyik tényező a társadalmi távolság a beszélő és a hallgató között. Ha nagyobb közöttük a távolság, a közvetettebb megnyilatkozásmódok gyakoribbá válnak, és háttérbe szorul a direktség. Ha összehasonlítjuk az *a* és *b* pontok különbségeit a *b* és a *c* pontok különbségeivel, akkor megtudhatjuk, hogy az idegenségnek mint egy másik tényezőnek vagy az alá-fölrendeltségnek van nagyobb viselkedésmódosító ereje.

A direkt felszólítás az *a* helyzetekre jellemző. A *b*-kben három szituációban van jelen, számarányuk azonban jócskán csökken. Meglepő, hogy van direkt felszólítás a *c* pontokban is.

A direktség választását befolyásolja a kor is és a nem is (vö. a nyolcadikosok kérésstratégiáival). Ezt a kérés módját ellensúlyozzák az udvariassági elemek (*legyen szíves, lenne olyan kedves*) és az arcvédő (homlokzatvédő) udvariassági formák (egy külön dolgozat témája lehetne, hogy miként függenek össze a pozitív és negatív udvariassági stratégiák a kérést tartalmazó megnyilatkozások bizonyos elemeivel). Ezekről ezúttal csak annyit mondanék, hogy a lehetséges megnyilatkozások egy része megszólítást és/vagy köszönést is tartalmaz. Ha a kapcsolatfelvételnek ez a módja hiányzik, van helyette valami más, méghozzá a negatív udvariasság 7. stratégiájával összhangban. Ez úgy hangzik, hogy: *Mentegetőzz*. Ennek egyik módja a bocsánatkérés: *elnézést kérek, bocsánat, sajnálom, megbocsát*. Ezek közül az első kettőre vannak adataim (mind a két csoporttól), azzal hogy az *elnézést*

kérek-ből gyakran törlődik a *kérek* (a nyolcadikosoknál mindig). És én ide sorolnám a *ne haragudjon* szerkezetet is. Az odafordulás módjai különbözőképpen kombinálódnak a kérés bevezetéseként.

A helyzetek jellegzetes vonásainak különbségeit úgy tárhatjuk fel, ha tekintettel vagyunk a belső kontextuális sajátosságokra, amelyek szintén meghatározzák a nyelvi viselkedést. Figyelembe kell vennünk például azt, hogy milyen áldozatot követel a kérés, meghatározó lehet a beszélő vélt vagy valós joga is, és az is, hogy kisebb vagy nagyobb szívességgéréstől van-e szó. A jelentéktelenebb szituációkban várható a direkt forma, a többiben a közvetettebb alakok. Ezt azonban nem igazolják az adatok (a magyarországi adatok sem).

A 7. stratégia értékei majdnem minden helyzetben magasabbak a többi stratégia értékeinél (négy helyzet a kivétel), és ahol nem a legmagasabb az érték, ott sem a direkt felszólítás részesül előnyben. E stratégia két (képességre kérdező) alkategóriájának magas előfordulása Szili Katalin szerint arcvédő (homlokzatvédő) erejében rejlik. „A két alkategória sajátosságaiból az valószínűsíthető, hogy az első alakjaival vagy akkor élünk, ha a partnerünk és a köztünk lévő társadalmi tényezők távolságot, valamilyen fölérendeltségi viszonyt rejtene, [...] illetve, ha a kérésünket túl súlyosnak érezzük” (Szili 2004; 118). A szerkezetben lévő *tud* menti a kérőt az arcát (homlokzatát) sértő direkt elutasítástól. A hajlandóságra kérdezés nem rejti a kérő szándékot, és nem kínálja fel az elutasítás finomabb módját. Ha elutasító a válasz, az nem rontja meg a kapcsolatot a megszólítottal.

4. A továbbiakban néhány megjegyzést teszek a vegyes kategóriával kapcsolatban, amely – mint a táblázatból is látható –, igen gyakori az egyetemisták nyelvhasználatában. Csak egy szituációban nincs, kettőben pedig dominál. A vegyes stratégia nyelvi szerkezetei összetettebbek és hosszabbak a többinél. Ez két dolgot jelent: egyrészt azt, hogy vagy összetett mondatokat szerkesztettek az adatközlők, vagy pedig több mondattal fejezték ki a kérést, másrészt pedig azt jelenti, hogy a kérés udvariasabb. Ha ugyanis valamit hosszabban fejtünk ki, a megnyilatkozás udvariasabb. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a többi stratégia választása udvariatlansághoz vezet! Pontosabban a választás nem értékelhető a szituációtól függetlenül. Például idegen felnőthöz kéréssel fordulni úgy, hogy felszólító módú igealakot használunk, nem udvarias forma (arról ne is beszéljünk, hogy ha a megszólítás *hé*, mint ahogy a nyolcadikosok közül mondaná egy adatközlő – ha ugyan komolyan gondolta), de ha a barátunktól kérünk úgy egy ceruzát, hogy *adj már egyet/ egy cerkát*, akkor ez nem tekinthető udvariatlannak.

Többféle stratégia kombinálódhat. Íme néhány példa:

1. Két stratégia kombinálódik:

8+7/3: *Van telefonod? Ideadnád, hogy hazatelefonáljak?* (1b)

Van ceruzád? Kölcsönadnád? (2b)

8+7/5: *Van egy ceruzája, amit kölcsönkaphatok?* (2c)

3+7/1: *Fel kell hívnom a szüleimet. Kölcsön tudná adni a mobilját?* (1c)

7/1+3: *Tudna segíteni? Haza kellene telefonálnom.* (1c)

Egyéb kombinációk példák nélkül: 3+7/1, 3+7/3, 7/1+3, 7/3+3, 7/4+3, 2+7/3 stb.

2. Három stratégia kombinációi:

7/1+3+7/4: *Elnézést, tudnál nekem segíteni? Feltétlenül telefonálnom kell. Elkérhetném a mobilod?* (1b)

7/4+3+=7/4: *Kérhetnék egy szívességet? Haza kell telefonálnom. Elkérhetném a mobilod?* (1b)

5. Összehasonlítva az egyetemistáktól gyűjtött adatokat magyarországiakkal, a következőket állapítottam meg (a felnőttek kérésstratégiáival hasonlítottam össze):

A származtatott mód az egyetemistáknál egy szituációban (1a) 50%, a magyarországi felnőtteknél 3 szituációban meghaladja ezt a arányt, mindhárom esetben az *a*-ban.

A *kér* performatívum igével ritkán élnek a beszélők, ritkán haladja meg a 10%-ot, állapítja meg Szili Katalin (1,96 és 11,76% közöttiek az adatai), a mi egyetemistáink is alig használják, egy vagy két példa van rá (a legmagasabb előfordulási arány 66,66%).

A bcágyazott performatívum Szilinel 4 szituációban 20% fölött van, nálunk 10% alatt marad, de majdnem minden szituáció-változatban van rá néhány példa.

Származtatott lokúció kis számban fordul elő az általam gyűjtött adatok között is (egy-két adat nyolc helyzetben a tizenkilenc közül), Szilinel egy szituációban haladja meg a 7%-ot, csak négy szituációban nem fordul elő (a 18 közül). A *tetszik*-kel alkotott szerkezet nálunk nem használatos, anyagomban nem is fordult elő.

Akaratnyilvánítással csak elvétve élnek az adatközlők (Szilinel három szituációban választják, nálam két szituációban van rá egy-egy adat, és nincs javaslattevő forma a vajdasági anyagban, mely kis százalékban ugyan, de a magyarországi felnőttek kérési szokásai között öt szituációban megtalálható).

Az előkészítő stratégia magas százalékban fordul elő mindkét korpuszban, Szilinel egy szituációban 74,5%, négyben meghaladja az 50%-ot, az

én anyagomban két szituációban meghaladja a 80%-ot, hétben 60% és 80% között van, és a legkisebb előfordulási arány is 22,58%.

Erős célzás a felnőtteknél csak bizonyos szituációban fordul elő nagyobb számban, de ez sem haladja meg a 35%-ot (egy szituációban igen [35,29%], a többiben nem éri el 20%-ot, nálam tizenhárom szituációban van rá példa, olyanokban is, amilyenekben Szili adatközlői más formát választottak. A 4a-ban előfordulása 53,57%!

Gyenge célzás nincs az én adataim között, Szilinél is csak egy szituációban van (2% alatti előfordulással).

A vajdasági anyagban sokkal több a vegyes kategória, mint a magyarországi, tizennégy szituáció-változatban van rá adat. A legmagasabb előfordulási arány 38,70%.

Nem-mel Szili adatközlői is válaszoltak, méghozzá sokkal nagyobb arányban és több szituációban (tizennégyben), mint az én adatközlőim (hatban). Megjegyzem azonban, hogy kérdéseim egy része különbözött az övétől. Nem tudom például, hogy az én adatközlőim megkérnék-e tanárukat, hogy ne dohányozzanak zárt helyiségben, mert nagy a füst. A 6. szituációban például kilenc negatív adatom van (hat a *c* helyzetben, három a *b*-ben). Egy adatközlő az 1., 2., 5. és 6. szituációban nem fordulna kérésrel tanárához.

6. A stratégiák megválasztásában tehát vannak hasonlóságok, de lényeges különbségek is a magyarországi és a vajdasági nyelvhasználatban.

Ha külön-külön vizsgáljuk meg az adatközlők kérési módjait (szokásait), két dologra figyelhetünk fel, és ez érvényes mind a két korcsoport nyelvhasználatára. Vannak, akik különböző stratégiákat választanak, attól függően, hogy kihez szólnak, és voltak adatközlőim, akik a két domináns stratégiának valamelyik alkategóriáját választották, függetlenül attól, hogy ki volt az elképzelt hallgató.

Irodalom

- Brown, Penelope és Levinson, Stephen (1995): Univerzálék a nyelvhasználatban: az udvariasság jelenségei. = Síklaki István (szerk.): A szóbeli befolyásolás alapjai II. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 31–115. l.
- Cseresnyési László (2004): Nyelvek és stratégiák, avagy a nyelv antropológiája. Budapest, Tinta Könyvkiadó
- Láncz Irén (2006): Vajdasági beszélt nyelvi vizsgálatok: a csantavéri diákok kérésstratégiái. Hungarológiai Közlemények, 2., 7–19. l.
- Szili Katalin (2004): Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata. Budapest, Tinta Könyvkiadó
- Torgyik Judit (2005): Nyelvi szocializáció és oktatás. Pedagógiai Szemle, 3. SZ.

HUNGARIAN SPOKEN LANGUAGE RESEARCH IN VOJVODINA: REQUEST STRATEGIES

The paper, after it introduces the notion of linguistic socialisation and possible request strategies, presents the analysis of the data gathered using discourse completion task sheets. The study of request habits in Vojvodina shows that two strategies dominate: the derivable mood and the preparatory strategy. The choice of strategy is, among other things, determined by the importance of the request and the social distance between the interlocutors, as well as the degree of familiarity between them. However, age and sex also influence the choice of strategy. Among eighth graders (especially among boys), direct imperatives are more frequent than among university students. Direct forms of request are counterbalanced by courtesy elements and face-saving forms. If the request habits of Hungarians in Vojvodina and Hungary are compared, both similarities and significant differences can be detected.

KATONA EDIT

METAFORIKUS GONDOLKODÁS ÉS ANYANYELVI KOMPETENCIA

Metaphorical Thinking and Native Language Competence

A szerző dolgozatában egy, a Lakoff-féle kognitív metaforaelméleten alapuló felmérés eredményeit mutatja be, amelynek az volt a célja, hogy megvizsgálja, mennyire élnek az úgynevezett „halott metaforák”, a metaforikus kifejezések a tanulóifjúság (harmad- és negyedéves egyetemi hallgatók, illetve harmadikos és negyedikes gimnazisták) körében, és ezck ismerete milyen összefüggésben áll a szintén általuk alkotott azonosító metaforák, hasonlatok, körülírások logikai hátterével. Irodalmi példákat segítségül hívva a szerző párhuzamot von a szép-irodalmi és diákos metaforaalkotás sajátosságai között is.

Kulcsszavak: metaforafelfogások, fogalmi alapú gondolkodás, képi alapú gondolkodás, metafora és metaforikus kifejezés („halott metafora”), a metaforikus kifejezések ismerete, metaforaalkotás, nyelvi meghatározottság

A metaforák át- meg átszövik gondolkodásunkat, a metaforikus kifejezések pedig mindennapi beszédünk részévé válnak. Élünk velük, mert megtanultuk őket, automatikusan használjuk őket, egyfelől mintegy tanúbizonyosságát adva anyanyelvi kompetenciánknak, másfelől átörökítve egy, az emberi gondolkodás mélyén rejtőző ősi tudást, melynek nyelvi megnyilatkozásai önkéntelenül tolnak a nyelvünkre, persze nem függetlenül anyanyelvi, irodalmi és általános műveltségünkől, hanem azzal szoros összefüggésben.

Nézetek a metaforáról

A metaforával könyvtárnyi szakirodalom foglalkozik. Az alapvető, névátvitelre utaló arisztotelészi meghatározás: „Metafora a szó más jelentésre való áttétele, mégpedig vagy a nemről a fajra, vagy a fajról a nemre, vagy a fajról a fajra, vagy pedig analógia alapján” (ARISZTOTELESZ 1994; 39) sokakat megihletett és továbbgondolásra késztetett. A vitákat is kiváltó kognitív nyelvészeti felfogás pedig általánosítva így definiál: „a metafora olyan nyelvi alakzat, amely két entitás összehasonlítását feltételezi,” de expliciten ezt nem fejezi ki, mint a hasonlat (KÖVECSES 2005; 13).

A metaforával kapcsolatos kutatásokból jömagam csupán azt az alapvető vitát szeretném megidézni, hogy a metaforák valójában kognitív természetűek-e, vagy szemantikai alapú nyelvi jelenségről van szó.

A jasperseni gondolat szerint: „A primitív ember kénytelen volt gondolatait a költészet nyelvén kifejezni. A primitív nyelvben nem voltak absztrakt fogalmak, hanem csak metaforák” (idézi BENCZE 1996; 214). Fónagy Iván úgy fogalmaz, hogy: „A metafora a fogalmi gondolkodás alapja, elindítója, de nem alapul fogalmi gondolkodáson” (FÓNAGY 209).

Georg Lakoff és Mark Johnson *Hétköznapi metaforák* (1988) című könyvükben megkérdőjelezik azt a felfogást, miszerint a metaforikus nyelv és gondolkodás véletlenszerű és motiválatlan, és Locke-ig, Kantig visszanyúlva a metafora fogalmi természetét hangsúlyozzák. Azt a nézetet támogatják, hogy a metafora a gondolkodás elengedhetetlen kelléke, alapvető funkciója a fogalmak megértésének a segítése. Bizonyítékként hozzák fel, hogy a kognitív metaforákból eredő metaforikus kifejezéseket minden megerőltetés nélkül használjuk a mindennapi beszédben is, anélkül, hogy tudatában lennénk, hogy pl. *a jó kapcsolatokat ápolnak, a kapcsolat virágzásnak indul* szerkezetet A KAPCSOLATOK NÖVÉNYEK kognitív metaforán alapul.

A kognitív metaforaelmélet szerint „a metaforikus gondolkodás az ember alapvető szenzomotoros tapasztalataiból adódik – a testesültség jelensége” tűnik itt fel (KÖVECSSES 2005; 16). Az európai gondolkodásban már régen jelen lévő felfogást hangoztatnak a szerzők, kizárólagosságtól sem mentesen. Mindenesetre egy rendszert dolgoztak ki, amelyre lehet építeni, lehet alkalmazni, de természetesen a költői nyelv vizsgálatakor túl is kell lépni rajta, mert gondolkodásunk nem egyértelműen „sémákba rendezett”. Többen hangsúlyozzák a metaforák dinamikus jellegét Jaspersentől Fónagy Ivánig.

A kognitív és a szemantikai alapú elmélet is kiemeli a gondolkodás és a nyelv kapcsolatát, csak az elsődlegességről folyik a vita, hogy a metafora indítja-e meg a gondolkodást, fogalomalkotást, vagy a gondolkodás feltételezi a metafora létrejöttét. Mindkét elmélet vallja, hogy messzire kell visszanyúlni, az ősi tudásig. „A metafora híven tükrözi a múltba alászállás nyomait. Segítségével rekonstruálható a fogalmi gondolkodás fejlődése. Ezek a szavakba épült, szavakba rejtett metaforák” (FÓNAGY 209).

Természetesnek vélem, hogy a fogalmi és a képi, metaforikus gondolkodás feltételezi egymást, bárhogyan vélekedjünk is a két tényező elsődlegességét illetően.

Fónagy Iván, miután elmondja ellenvetéseit a kognitív felfogással szemben, nem tagadja a fogalmi metaforák elméletének termékenyítő hatását. Ezt a termékenyítő hatást használok fel magam is a dolgozatomban, anélkül, hogy idealizálnám ezt az elméletet, s annak tudatában, hogy ez a fajta gon-

dolkodás egyáltalán nem új keletű. Az elmélet korlátaiba is beleütköztem munkám során, hisz sok esetben az idő kivetül a térre, a természeti és a belső erő is szétválaszthatatlan, nem beszélve a történeti ráakódásokról, a valóban nyelvi meghatározókról. Mégsem tartom ezt a módszert elvetendőnek, mert megkísérel bizonyos gyakorlati eredményeket hozni, s mindenképpen gondolkodásra késztet, ami fontos, mert a líra logika is.

A Lakoff-féle elméletnek magyar nyelvterületen Kövecses Zoltán a legismertebb szószólója. Ő továbbfejlesztette, helyenként a magyar nyelv és gondolkodás szelleméhez igazította az angol példaanyagot. Kiterjedt kutatásai egyre jobban körvonalazzák a kognitív metaforák kutatásának szakaszait és módszereit. Dolgozatomban magam is az ő alapkutatásaira támaszkodtam, melyet pl. a már idézett, *A metafora* című könyvében dolgozott ki rendszerszerűen.

A kognitív metaforákon alapuló eljárás eredményes lehet a konvencionális, ún. „halott metaforák”, vagyis a metaforákból eredő metaforikus kifejezések vizsgálatában és az irodalmi metaforák tanulmányozásában is, ha azzal a szemlélethez fogunk a munkához, hogy a kognitív metaforák irányt szabhatnak a metaforaalkotásnak, de szem előtt tartjuk, hogy a kreatív metafora „nem tételeket konkretizál”, és fenntartjuk a költői metaforák számára „a szemantikai ugrás örömét” (FÓNAGY 208). A lényeges különbség a hétköznapi és az irodalmi metafora között abban van, hogy a költő *kibontja, kimondja ezt a metaforát*, ami a kognitív nyelvészek szerint a mi gondolkodásunkban is jelen van az ősi tudás révén. Fónagy Iván (FÓNAGY 210) a német szakirodalomból átvett terminussal, maga is a „[T]udatunkban ma is élő (aufgehoben: megszüntetve megtartott) asszociációk”-ról beszél (megszüntetve, mert nem gondolunk rájuk, de megőrizve, mert használjuk őket a képes kifejezésekben).

A kognitív nyelvészeti felfogás szerint a metaforában két fogalmi tartomány között létesül kapcsolat. A forrástartomány konkrétabb fogalomkörének segítségével értelmezzük a céltartomány absztraktabb fogalmait. A metaforikus nyelvi kifejezések a konkrétabb, a forrástartomány terminológiájából kerülnek ki, a fogalomhoz fizikailag megfoghatóbb, konkrétabb, a fizikai világgal kapcsolatos fogalmat társítanak. A mindennapi nyelvhasználatban a konkrétabbtól haladunk az elvontabb felé. (KÖVECSES 2005; 20–22). Kivételt a szépirodalom képezhet, az irodalmi nyelv ugyanis elrugaszkodik ettől a korláttól.

A kutatás

Dolgozatomban azt igyekeztem megvizsgálni, mennyire élnek az úgynevezett „halott metaforák”, metaforikus kifejezések a tanulóifjúság körében. Ezt egy teszt segítségével mértem, amelyben különböző alapmetaforákból eredő metaforikus kifejezéseket egészített ki az újvidéki Magyar Tanszék 30 harmad- és negyedéves hallgatója, illetve a zentai Bolyai Tehetséggondozó

Gimnázium 34 harmadikos és negyedikes tanulója. Ugyanezen felmérésben azonosító metaforákat (vagy hasonlatokat) is kellett alkotniuk adott fogalmakkal/szavakkal. Itt lehetőség nyílt arra, hogy megvizsgáljam, vajon a metaforaalkotáskor előfordulnak-e azok az alapvető kognitív metaforák, amelyekkel kapcsolatos kifejezéseket töltötték ki. Tehát az élő metaforaalkotás összevethető volt a „halott metaforikus kifejezések” ismeretével.

Hogy a mindennapi életben használt metaforikus kifejezések – „halott metaforák” – használata mennyiben tekinthető az alkotó metaforikus gondolkodás megjelenésének, vitatható. Mindenesetre színcsebb/képi kifejezéssel élni az anyanyelvi kompetencia egy magasabb szintjét jelenti.

A kimutatásban a zárójelben lévő első szám mindig az egyetemisták, a második a középiskolások eredményeit mutatja, a számok egyenletlensége abból adódik, hogy az önálló metaforaalkotásnál nem minden esetben kaptam választ minden adatközlőtől.

A dolgozat további részében azután a tanulók válaszai mellett az irodalmi példanyagot is segítségül hívom, a DÜH, a BOLDOGSÁG és az ÉLET metaforáinak vizsgálatakor.

A metaforikus kifejezések ismerete

Kiindulásként néhány alapvető fogalmi metaforának megfelelő metaforikus kifejezés ismeretének felmérési eredményeit mutatom be. Először megnevezem a kognitív metaforát, utána közlöm a hozzá kötődő, kiegészítésre váró metaforikus kifejezést tartalmazó mondatot, majd a megoldásokat, a feltételezett kognitív metaforának megfelelő és az attól eltérő válaszokat.

A GONDOLATOK ÉTELEK

1/a példamondat: Nem tudta megoldani a problémát, nagyon sokáig, hetekig-hónapokig *rajta*.

Megoldások: A GONDOLATOK ÉTELEK kognitív metaforából adódó metaforikus kifejezések közül a *rágódott rajta* (9+7) fordult elő nagy számban. Néhány megoldást szintén az evés, rágódás képzele indukált, de visszaható igeként: *ette magát* (3+4), *rágta magát* (0+1); egy-két érdekes példa pedig a nyelvjárási behatásra, illetve a félreértelmezésre utal: *evődött* / *évődött* (1+1/1).

A gondolkodás mint szellemi tevékenység képzetébe tartozó megoldások voltak némi túlsúlyban, noha közöttük vannak olyanok is, amelyek közel állnak a rágódáshoz (pl. *tépelődött*): *gondolkodott* (8+9), *gondolkozott* (1+0), *tépelődött* (3+5), *töprengett* (3+4), *morfondírozott* (0+2), *tűnődött* (1+0), *elmélkedett* (0+1), *gyöttrődött* (0+1), *kínózta magát* (0+1), *idegeskedett* (0+1), *törte a fejét* / *az eszét* (1+1/1), *vakarta a fejét* (0+1), *munkálkodott* (0+1). Két megoldás csupán a folyamat tartósságát emeli ki, de jelképesen: *ült* (1+2),

feküdt (0+1), két válasz pedig egyáltalán nem veszi figyelembe a mondat végén lévő vonzatot: kereste a megoldást (0+1), próbálkozott (0+1).

1/b. példamondat: Nagyon gyorsan olvasott, valósággal a sorokat.

A gondolatot ételként konceptualizáló megoldások körülbelül a válaszok felében voltak jelen.

Megoldások: *falta* (18+9), *nyelte* (1+3), *zabálta / felzabálta* (1+1), *habzsolta* (1+0), *ette* (0+1), *itta* (0+1), *itta magába* (0+1), *szívta / felszívta magába* (0+1/1). A hangos olvasásra gondoló adatközlők a gyorsaságra utaltak: *darálta* (0+1), *hadarta* (1+0). A sebességet jelezték a következő megoldások is: *fényképezte* (1+0), *szelte* (1+0), *csépelte* (0+1) *átszárnyalta / átszállta* (0+1/1), *átugratta / átugrálta* (0+1/1). Három más, inkább az írás képzetköréből származó megoldás is született: *halmozta* (1+0), *róttá* (1+0), *ontotta* (0+1).

AZ ELME GÉP

Példamondat: Nagyon fáradt voltam, nem tudtam gondolkodni, az agyam egyszerűen

A megoldások között voltak egyéni gondolkodáson alapuló példák is: *zárt kapu volt, tropa volt, olyan volt, mint egy kő*. Legtöbbjük azonban megfelelt az ELME GÉP kognitív metafora feltételezéseinek, három megoldás már korszerűen az ELME SZÁMÍTÓGÉP metaforát konceptualizálja: az agyam egyszerűen *lefagyott* (0+3). A további megoldások: *leblokkolt* (10+5), *kikapcsolt* (6+13), *nem működik* (3), *megállt* (2), *leállt* (4+5), *lelassult* (1+0), *nem akart dolgozni* (0+1), *nem jár* (0+1); képes kifejezések: *felmondta a szolgáltatást* (1+4), *bemondta az unalmast*. Élőlényként fogják fel az agyat a következő megoldások: *megszűnt lélegezni, elzsibbadt, nem szólt hozzám, befulladt saját celebrospirális folyadékába*. Ez utóbbiban a testet tartályként felfogó gondolkodás tükröződik, akár csak a következőben: *felforrt* (0+2).

AZ IDŐ ÉRTÉK / PÉNZ

A feltételezett kognitív metaforának megfelelő kifejezésekkel éltek a tanulók minden esetben.

Példamondat: Semmi értelme foglalkoznod ezzel a kérdéssel, csak az idődet.....

Megoldások: *fecsér(e)led* (5+11), *pazarolod* (13+15), *vesztegeted* (17+13), *pocsékolod* (2+4), *veszited* (1+0), *tékozolod* (0+1)

Az ÉLET fogalmához kötődő metaforák, metaforikus kifejezések:

Az élet fogalmának leírására számos kognitív metafora használatos. Ezek közül az egyik legelterjedtebb AZ ÉLET UTAZÁS.

Eme metafora számos metaforikus nyelvi kifejezés alapját képezi: *válaszút előtt állok, sokra vitte az életben, ott vagyok, ahonnan elindultam, jól halad a pályán, sok mindenben keresztülment az életben, eltévelyedett, rögzös út, zátonyra futott a kapcsolata, élete* (Kövecses Zoltán példái).

Irodalmi példa

AZ ÉLET UTAZÁS, illetve A SZERELEM UTAZÁS kognitív metafora leképezési tényezőit két irodalmi példán át vizsgálom.

Kosztolányi Dezső: A országútak vándora

Reggel korán megy álmos arccal,
hogy a sinek közt a rudak
dörögnek a vonatkeréken
s bús és nyomott a hangulat.
A színes lámpák közt botorkál
s amíg fanyar kód száll oda,
eltűnik egy sötét kupében
az országútak vándora.

Az éji lámpást nézi halkán.
Indul, – de ezt nem tudja más.
**S eszébe jut, hogy teljes élte
egy zaklatott, nagy utazás.**
Nő keble nem piheg feléje,
otthonja bérelt szálloda,
s ásítózik, nyújtózkodik rá –
az országútak vándora.

Cél nélkül vágat a nagy éjben,
körötte jégcsap, hómező.
A gözvonat hörögve fut csak
s kétségbeesve könnyez ő.
**Egy-egy családós lámpa fényét
bámulja búsán, tétova
vonatja izzadt ablakából –
az országútak vándora.**

Börvánkos a párnája néki,
a célja egy-egy pályaház.
Ha célhoz ér, szívében újra
ezer borús remény csatáz.
A sínre néz csüggedt szemével,

AZ UTAZÁS AZ ÉLET

– a vonat haladása – az élet
folyása

– az úton való tévelygés – az
életben való tévelygés
– a kupé – maga az élet (fogalma)
– az utas, a vándor – az ember

utazás (a jármű haladása) –
az élet folyamata

– otthona – ideiglenes hely

– az úton való haladás – az életben
való haladás
– a jármű haladása – az élet
folyása

– a jármű – maga az élet (fogalma)

– az úti célok – életcélok

– a sín – az életpálya

mely fut, de meg nem áll soha
s leroskad a nedves kavicsra –
az országútak vándora.
(...)

Az ÉLET UTAZÁS metafora leképezések sorozatával valósult meg a fenti versben. Az utazás fogalomköréből kölcsönzi a SZERELEM UTAZÁS ezt a készletet.

Dsida Jenő: Örök útítársak AZ UTAZÁS AZ ÉLET / A SZERELEM

Mellykémnek forró szeretettel

Ez első versem, mit Hozzád írok,
ki pályatársa lettél zord utamnak,
ki megfogod kezem, míg bűg a gép
s az állomások mind mögém rohannak.

– az utasok – a szerelmesek
– a megtett távolság a kapcsolatban elért haladás
– a megtett távolság – az életben elért haladás
– a megtett távolság – a kapcsolatban elért haladás

Harminc kis állomást elhagytam immár
és közeledik már a többi, jaj:
minden nap új mérföldkő, új barázda,
mindennap elhull egy-két szürke haj.

– az utazás – a kapcsolat eseményei
– a mérföldkövek – az élet / a kapcsolat szakaszai
– az úton lévő akadályok
– a kapcsolat nehézségei

Bizony nem ünnep ez már. **Utazás**
csöndes, komoly magánya. **Hallgatunk,**
míg fogynak a fehér mérföldkövek.
Hová megyünk, ó, hová hajtatunk?

– az úti cél – az élet célja / vége
– az utazás végállomása – a halál

Lassubb iram kell, **tán közel a cél is.**
Ha a végállomásra gondolok,
kezemben sír a toll, a zord acél is...

– az útiterv / válaszutak – a szerelmesek döntései

Ketten vitatjuk meg az útitervet,
titkos halkan, hogy meg ne hallja más,
suttogva kérjük s úgyis válaszoljuk:
most hol vagyunk, ez milyen állomás?

– az út állomásai – a kapcsolat szakaszai

Mig dübörögve **zakatol a mozdony,**
az éjszakába sóhajtom bele

– a jármű mozgása – az élet folyása/a kapcsolat fejlődése

a csillagok közé, a puszta ürbe,
mely pályánk fölött ferdén feketül,
 hogy az üdvösség társammá szegődött.
 Halld meg, halál: nem vagyok egyedül.

– a pálya – az élet

Szőke fejed lágyan vállamra billen,
 mellemre hull egy fénylő hajfonat,
 kezem reszketve babrál. Hűl a lég,
hideg van már és rohan a vonat,
 rohan, hidakon dübörög tova.
 Felnyitod kék szemed, mikor megáll?
 Miért alszol most, társam? Félve félek.
Elfolyik minden. Minden tovaszáll.

– a jármű haladása – a
 kapcsolat, az élet folyása

Látlak, mikor az út már elfogyott.
Áll a vonat. De nem szállott reád
 a vég borzalma. Nézel, mosolyogsz,
 felveszed a menyasszonyi ruhád,
 karod karomba öltöd. **Indulunk.**
Suhognak a harmattal belepett fák.
Gyalog megyünk a sűrű, nagy sötétbe
s eltűnünk, mint a régi, halk legendák.

– az út vége – az élet vége

– az utolsó úti cél – a halál

AZ ÉLET UTAZÁS kognitív metaforát kifejtő metaforikus kifejezéseket az alábbi mondat segítségével próbáltam rátalálni:

Tesztmondat: *A diploma megszerzése életének fontos.....*

Megoldások: AZ ÉLET UTAZÁS metaforának megfelelő metaforikus kifejezések: *megállója* (0+3), *mérföldköve* (1+2), *célja* (4+2), *állomása* (3+2), *állomáshelye* (0+1), *fordulópontja* (0+2), *pontja* (0+1), *kezdőpontja* (0+1), *lépése* (1+0) volt.

Az időbeliséget kiemelő válaszokat is felsorolom (noha nem tekinthetők metaforikus kifejezésnek): *stádiuma* (0+1), *pillanata* (7+9), *mozzanata* (0+4), *momentuma* (0+7), *része, részlete/eleme* (2+1/1), *eseménye* (7+2), *motívuma* (0+1).

A középiskolás tanulók dolgozataiból az alábbi AZ ÉLET UTAZÁS kognitív metaforából eredő metaforikus kifejezéseket gyűjtöttem össze: *vissza-fordul az ösvényen, megtalálja a helyes utat, megtalálja a kiutat, rádöbben, hogy ez nem helyes út, útvesztőbe kerül, csak akadályozta az előrejutásban, lépcsőről lépcsőre, lépcsőről lépcsőre haladva eljut ő is Auerbach pincéjébe* (jelképes értelemben). *Mindannyian egy végtelennek tűnő csigalépcső alján állnak kezdetben, Minden csigalépcsőt árny burkol. Könnyű földre lépni, megcsúszni. De a kitűzött céljaikért lelkesülő hősök készek vállalni a tett kanyargós csigalépcsőjének meghódítását.*

Az adatközlők az adott példamondattal kapcsolatban az ÉLET UTAZÁS metafora mellett az élet időbeliségét emelték ki legnagyobb számban. Ez nem véletlen. A hétköznapi nyelvben és a szépirodalomban egyaránt ismeretesek az életet időbeli egységekként felfogó kognitív metaforák. A legismertebb alapmetaforák: AZ ÉLET EGY PERC, EGY NAP, EGY ÉV. Eme alapmetaforák irodalmi idézetekben szereplő alábbi változatai újságcikkekben és tanulóink dolgozataiban egyaránt előfordulnak, annyira közismertek: Korán jött *élted alkonya* (Tompai Mihály: Halott felett), De íme, megjött *életem dele* (Reviczky Gyula: Palinódia), Imbolygok, mint az *élet hajnalán* (Reményik Sándor: Kelj fel, és járj).

Mienk az *élet tavasza* (Juhász Gyula: A magyar ifjak éneke), Itt benn vagyok a *férfikor nyarában* (Petőfi Sándor), Éld életed, ahogy lehet. Ne szidd! / Volt *tavasza*. Lesz *ősze és tele* (Tóth Árpád: Hová röplüsz?)

Az önálló metaforaalkotás során AZ ÉLET UTAZÁS fogalomköréből táplálkoztak az alábbi meghatározások: **Az élet egy utazás** (0+2), **olyan, mint egy földre hullott vízcsepp útja a tengerig** (0+1), **az élet labirintus** (2+1), a középiskolás tanuló példája kifejtve: **labirintus**, amelynek a térképét az úton találjuk meg. **Az élet egy hullámokon vergődő hajó** (0+1).

Az ÉLETet (mulandóságában) IDŐbeliségében felfogó képzetkörből származó példák: **Az élet egy olcsó pillanat** (0+1), **szürke ködös délután** (0+1), **egy pillanatig tartó tánc** (0+1). A röpkéségre utalnak azok a megoldások is, melyek egy TÁRGGYal, ÁLLATTal, FOGALOMmal azonosítják az ÉLETet: **Az élet egy homokóra** (0+2), **az élet egy madár** (0+1), **féktelen száguldás** (1+0), **rohanó autó** (1+0). Ez utóbbiak az utazás példájánál is idézhetők.

Jelentős teret kap az adatközlők példatárában Az ÉLET KÜZDELEM / HARC metafora: **Az élet küzdelem** (2+1), **harctér** (0+1), **próbák sorozata** (1+0), **sikertelen próbálkozások sorozata** (1+0), **a kereszt cipelése** (1+0). A nehézségekre mutat rá a természeti példa is: **Az élet tövises rózsabokor** (1+0). A szellemi küzdelem lehet az alapja az alábbi megoldásnak: **Az élet önmegvalósítás** (1+0).

Az elvont fogalmi meghatározások jobbára szintén a küzdelesjelleghez vagy a mulandósághoz kapcsolódnak: **Az élet vendégség** (0+1), **keserű boldogság, boldog keserűség** (1/1+0). A magukban is metaforát tartalmazó kifejezések közül megemlíthető: **az élet a fájdalom tengere** (0+1), **síralomvölgy** (0+1). A legfilozofikusabb megoldás egy középiskolás alkotása, amely az AJÁNDÉK fogalmának kettős (tárgyi-fogalmi) jellegére játszik rá: **Az élet ajándék, amit többféleképpen lehet becsomagolni, kibontani és használni** (0+1).

A sebezhetőségre figyelmeztetnek az alábbi megoldások, melyek természetesen szintén nem függetlenek berögződött metaforikus/metonimikus képzeleteinktől: **az élet cérnaszál** (0+1), **fonál** (1+0), **gyertya** (1+0).

A ÉLET JÁTÉK képzetköréből építkeznek az alábbi azonosító metaforák. **Az élet szerencsekerék** (1+0), **összetett társasjáték** (0+1), **játék** (0+1), **színház** (1+0).

AZ ÉLET EGY ÉTEL fogalomkörből való példák ironikusságukkal tűnnek ki, és mind a középiskolások tollából származnak: **Az élet habos torta, fonott kalács, olyan, mint a sör, Az élet kevés, mint a Medve sajtban a brummogás.**

A düh, a harag, a méreg metaforikus kifejezése

Az európai hagyományban az emberi test működését, az érzelmi megnyilvánulásokat is a négy testnedv hatókörébe vonják. „A dühöt leginkább a forró vér jellemezte, a félelmet a hideg verítékkal hozták kapcsolatba. Vagyis az érzelmeknek fizikai összetevői voltak.” Peter Stearns úgy véli, hogy: „A 19. század során a testnedvekkel kapcsolatos elmélet, mely szerint az érzelmek folyadékként tudnak lüktetni az emberben, egy újabb mechanikusabb felfogássá alakult át. A »gép«-testben már nehéz érzelmeket felfedezni, tüneteket továbbítani. A fizikai tünetek már csak metaforikusan lelhetők fel (hívhatók elő)” (idézi: KÖVFCSES 2005; 193).

Az általánosabb meghatározásból: A DÜH FORRÓSÁG, A DÜH TÜZ, A DÜH FORRÓ FOLYADÉK származik A DÜH EGY TARTÁLYBAN NYOMÁS ALATT LÉVŐ (FORRÓ) FOLYADÉK kognitív metafora, melynek az emberi test működése lehet a tapasztalati alapja. Ez a vonatkozás megjelenik számos metaforikus kifejezésünkben: *felforrt az agya, begőzölt, füstölög, szétrobban dühében* stb. Egyik középiskolás **mérges emberre** vonatkozó hasonlata kiválóan festi ezt a jelleget: **A mérges ember olyan, mint a sípoló teafőző (míg ki nem kapcsoljuk alatta a lángot, addig sípol, de lehet, hogy a végén még kifut).**

A fenti kognitív metaforát kifejtő irodalmi példák:

Fejemen a Duna árja,
Összezsapott volna régen!
**Vagy haragos homlokomat
Szétszakítná a düh, szégyen.**
(Vajda János: Visegrád)

A pörnek vége. Elvégeztetett...
Véres a kereszt tövében a fű.
A helytartóban forr a néma düh.
(Reményik Sándor: Pilátus)

Fájdalom és **dűh** habzik szivembe'!

(Petőfi Sándor: A nemzethez)

Igy egymás nélkül kódorogva
fojtott dűhünk az égbe száll –
(József Attila: Illyés Gyulának)

A felmérésben egy-egy, a *dűh*vel, a *haraggal* és a *méreggel* kapcsolatos kifejezést kellett kiegészíteniük az adatközlőknek.

1. példamondat: Nagyon haragudott, a *dűhtől* majd

Megoldások: az adatközlők a következőképpen egészítették ki metaforikus kifejezéssel a megadott szövegszegmentumot: A DÜH EGY TARTÁLYBAN NYOMÁS ALATT LÉVŐ (FORRÓ) FOLYADÉK kognitív metafora a következő metaforikus kifejezésekben öltött testet: A *dűhtől* majd *szétrobbant* (15+13), *szétduzzant* (3), *fel/fölrobbant* (5+7), *elduzzant* (0+2), *forrt* (1), *szétpukkad*t (1+1), *szétszállt* (0+1), *szétszaggat*t (1), *megpukkad*t (1+1), *szétfakad*t (0+1), *felforrt a vére* (0+1).

Az alábbiakban tárgyalandó rokon értelmű fogalmakhoz, *haraghoz*, *méreghez* kötődően is találunk a fentihez hasonló megoldásokat: majd *szétvetette* a harag (1+1), a harag majd *szétpukkasztotta* (0+1), *szétfeszítette* (0+1) *szétpukkad*t / *megpukkad*t / *szétrobbant mérgében* (1/1/1+0), *majd szétrobbant* / *kicszaggat mérgében* (0+1/1).

Nem található a példaanyagban A DÜH EGY TARTÁLYBAN LÉVŐ FORRÓ FOLYADÉK kognitív metaforának megfelelő, főleg a régebbi irodalmi nyelvben élő, közismert metaforikus kifejezés: *habzik a szája dűhében*. Ezeket irodalmi példaanyagból idézem.

s éktelenül *tajtékoz*t ajka *dűhében*.

(Vörösmarty Mihály: Eger)

Némán néz a király rája,
Habot túr dűhében szája,
(Petőfi Sándor: Kont és társai)

A fát rágja, tépi s töri
Mérget habzó fogával,
(Kisfaludy Sándor: Dobozy Mihály és hitvесе)

A *dűh*re vonatkozó, fenn említett kognitív metafora következményeitől eltérő megoldások, képes kifejezések is születtek, melyek azonban mind a cselekvés intenzitását fejtik ki, tehát a DÜH INTENZITÁS / ERŐ általános metaforának felelnek meg: *falra mászott* (1+1); egyéb megoldások (mind a

középiskolásoknál): *megörült, összeesett, kiesett a szeme, megütötte a guta, agyvérzést kapott, kettéhasította a Földközi-tengert.*

2. példamondat: *Mikor ezt hallotta, mérgében, a harag*

A tanulók/hallgatók válaszait itt az általánosabb metafora A MÉREG INTENZITÁS, intenzív cselekvés, változás forrása, határozta meg. Ennek megfelelő válaszokat írtak, melyek jelentős része nem metaforikus kifejezés. Kivételek is akadnak, pl. A MÉREG TŰZ metafora határozza meg a választ: *szikrázott a szeme* (0+1).

A középiskolások megoldásai: *Mérgében zihálni / káromkodni / örvöngeni / tombolni / torkaszakadtából sikoltani / toporzékolni kezdett, eszeveszett rohangálásba kezdett, ordítani tudott volna, kiabált, üvöltött, örvöngött, felordított* (0+2), *földhöz verte magát, földhöz vágta magát, a fejét a falhoz verte, földhöz csapta a kardját, széttört egy asztalt, fölugrott / kiugrott az ablakon, megbolondult, eltorzult az arca.*

Az egyetemisták válaszai: *Mérgében földhöz csapta a telefonját, összeszorította a fogát, a földre vetette magát, kirohant, ordított, felordított, ordítani tudott volna, ordítani kezdett.*

Az irodalmi példák is a fenti értelemben azonosítják a méreg fogalmát: intenzív cselekvés (1), állapotváltozás forrásaként (2. idézet második sora, 3.), valamint tűzként (2. harmadik sora).

1. *Dúl, fül s ordít mérgében;*

(Kisfaludy Sándor: Dobozy Mihály és hitvese)

2. A legelső táblabíró.

Mérgében szinte zöldül, kékül,

Majd meg vörös lesz, mint a rák,

(Vajda János: Kell-e hivatal?)

3. Szilaj Pista *mérgében majd megfult.*

(Petőfi Sándor: Szilaj Pista)

A HARAG (TERMÉSZETI) ERŐ kognitív metaforának megfelelő eredmények: *a harag felülkerekedett rajta* (0+1), *a harag erőt vett rajta* (0+1), *eluralkodott rajta a harag* (1+3), *a harag eluralkodott az elméjén* (0+1), *előntötte a harag* (6+3), *a harag előntötte a szívét* (0+2), *a harag előntötte az eszét* (1+0), *az egész testét* (1+1), *a harag előntötte az egész arcát* (1+0), *a harag elborította az agyát / az elméjét* (0+1/1), *elárasztotta a testét* (0+1), *elfutotta a harag* (0+1), *elfutotta az elméjét a harag* (0+1), *a harag elvakította* (0+1), *kitört rajta a harag* (2+0),

A testnek egy tartállyal való azonosítása, az indulat pedig a benne lévő (forró) folyadék – merülhet fel az alábbi kifejezésben: *a harag teljesen kitöltötte a lényét* (1+0), *a harag munkált benne* (0+1). S elgondolkodtató, vajon nem ide tartozik-e az alábbi kifejezés is: *kijött rajta a harag* (1+0).

A harag megszemélyesítése tapasztalható az alábbi példákban: *a harag elvette az esztét*, (1+1), *megőrjítette* (0+1), *nem enyhült* (1+0).

A HARAG / A MÉREG / A DÜH TŰZ / HŐ. Arany Jánosnál ez így hangzik: Bosszu, *harag és düh lángja gyúlt szívében*. (Arany János: Ariostóból)

(Az említett kognitív metafora is az általánosabb megfogalmazás: A HARAG / A MÉREG INTENZITÁS alapmetafora folyamánya.)

A tanulók által alkotott fenti értelmű metaforikus kifejezések: *A harag egyre jobban emésztette* (0+1), *felemésztette a harag* (1+0), *a haragtól teljesen bevörösödött* (0+1), *a harag kipirosította az orrát* (0+1), *mérgében felhevült* (1+0), *bepirult* (1+0), *bevörösödött* (1+0), *elpirult* (1+0), *elvörösödött* (1+1).

Önálló metaforaalkotáskor csupán a DÜHre kérdeztem rá. A következő eredmények születtek:

A DÜH (TERMÉSZETI JELENSÉG) ERŐ: *feltámadott tenger* (0+1), *hirtelen született tornádó* (0+1), *vulkán* (0+1), *orkán* (1+0), *vihar* (0+1), *zápor* (0+1), *a primitív élővilágot szétromboló erő* (0+1), *tomboló erő* (1+0), *porfelhő* (1+0).

A DÜH EGY ÁLLAT: *A düh ordító oroszlán* (1+0), *lelancolt vad* (1+0), *az érzelmek vad bikája* (1+0), *tomboló vadállat* (0+1).

A DÜH TERMÉSZETFELETTI ERŐ: *a düh olyan, mint az ördög* (0+1), *láthatatlan démon* (0+1), *a legnagyobb gonosz* (0+1), *Zeusz nyila* (0+1).

A DÜH EGY TEREM: *a düh homályos cella* (0+1), *feneketlen verem* (0+1).

A DÜHnek a MÉREGgel való azonosításában ez utóbbi fogalmi és anyagi valója találkozik: *A düh méreg* (0+1), *gyorsan ölő méreg* (0+1), *megmérgezi a vérünk* (0+1).

Az elvont fogalmon alapuló meghatározások a következők voltak: *kirobbanó érzés* (1+0), *elfojtott szerelem* (1+0), *az igazi én megnyilatkozása* (1+0), *minden jó elrontója* (1+0), *a szükséges rossz* (1+0), *indulat* (1+0), *a lélek betegsége* (1+0).

Megállapítható, hogy alapján a DÜH INTENZITÁS alapmetafora nyilvánul meg a fenti példákban, a nem elemzett jelzőkben is: *feltámadott, tomboló, ordító*, de akkor is, ha tárggyal azonosítják: *időzített bomba* (0+1), akkor is ha a háborúval: *a düh háború* (0+1). A robbanással párhuzamosan a lefojtottság is ott van a példákban. A düh kiadása az ember megnyugvását

eredményezheti, erre utal egy tárggyal/fogalommal való azonosítása: **a düh katalizátor** (0+1).

A válaszokban már eleve előfordulnak itt is metaforák: **a düh a bosszú csírája** (0+1).

Gondolkodásra késztet, hogy főképp a HARAG esetében külső vagy belső erő megnyilvánulásairól beszélhetünk, vagy pl. *a harag áthatotta egész énjét* (0+1) példánál a külső erő miként érhető tetten.: lehet akár SUGAR, akár FOLYADÉK is. Még nehezebb a nem eléggé szabatos, de nagyon is beszédes példa megfejtése: *a harag a húsába ment* (0+1).

A külső-belső kérdéskört érinti, hogy miként Kövecses (KÖVECSES 2005; 173–4) említi a japán megfelelőiben, *a harag a hasban van*. Persze a magyarban is akad ehhez hasonló szólás, a 'valakire neheztel, haragszik' kifejezésére: *a begyében van*. A szintén Kövecses által idézett japán szólás: *elszakadt a türelemzsákja* ugyancsak egy tölthető tárgyról vagy annak egy részéről beszél, erre céloz a magyar példa is: kis **méregzsák**, mondjuk pl. a mérgelődő kisgyerekekre. De itt említhető a: *megtalálja zsák a foltját* szólás is.

Vörösmarty szellemes népi logikájú példája is a (lefojtott/bekötözött) düh kiszabadulásáról szól, tehát nagyon is illik a fenti képzetkörhöz.

BALGA

Udvarodnál egy leány volt,
Böske néven, akit ösmersz;
Ezt én eljegyeztem immár,
S most egyszerre szárnya nőtt,
Mint az ájtatos közönség
A faképnél a papot,
Itt felejtett, itt hagyott.

CSONGOR

S a düh gatyamadzagával,
Hogy nyakon kötötted a bűt,
Mind ezért volt?

BALGA

Mind ezért.

CSONGOR

S a düh meztelen maradt.

BALGA

Úgy, s a madzag elszakadt.

(Vörösmarty Mihály: Csongor és Tünde)

A boldogság metaforái

A hétköznapi metaforákat felmérő tesztben nagy számban születtek A BOLDOGSÁG FELEMELKEDÉS kognitív metaforára utaló adatok.

Példamondat: A barátnője szavai hallatán nagyon megörült, a boldogságtóltudott volna.

Megoldások: *A boldogságtól repülni tudott volna* (15+14), *repdesni/röpdösni* (3+2), *repesni* (1), *szállni* (3+2), *szárnyalni* (4+12), *az égig tudott volna ugrani* (1+1), *ugrálni/ugrándozni tudott volna* (1+1), *táncolni* (2), *tehenet röptetni* (0+1)

Más intenzív érzést megnevező válaszok: *ordítani* (0+2), *sírni* (0+1), *énekelni* (0+1), *örjöngeni* (0+1), *reszketett* (0+1).

A SZERELEMmel kapcsolatos példamondat elemzésére itt nem térek ki, de annyit érdemes megjegyezni, hogy ott persze a VAKSÁG fogalma merült fel elsődlegesen, de a felemelkedés fogalomköre is jellemző: *szárnyal* (0+1), *két méterrel a föld felett jár* (1+0), *repülni tudna* (0+3), *madarat lehetne fogatni vele* (1+2).

Az azonosító metaforákat elváró feladatban a következő alapmetaforáknak megfelelő azonosításokat írták az adatközlők:

A BOLDOGSÁG MENNYORSZÁG

A boldogság földi mennyország (0+1), **földöntúli érzés** (1+0).

A BOLDOGSÁG FÉNY

A boldogság fényözön (0+1), **napsütés** (1+0), **napfény** (0+1), **napfényes nyári reggel** (1+0), **A BOLDOGSÁG – HŐ – láz** (0+1).

A BOLDOGSÁG ÉTEL

A boldogság szózott hering (0+1), **dobostorta** (0+1), **jó menzás kaja** (szinte nincs) (0+1).

A BOLDOGSÁG ÁLLAT, ILLETVE NÖVÉNY

A boldogság tiszavirág (0+1), **fenyőfa** (0+1).

A BOLDOGSÁG MADÁR

A boldogság vándormadár (0+1), **ritka madár** (1+0), **kék madár** (1+0).

A BOLDOGSÁG TERMÉSZETI JELENSÉG / TELEK

A boldogság levegő (0+1), **illatos kert** (1+0). Jelképes változat: **rózsaszín felhő** (0+1).

A közhírt metafora a **BOLDOGSÁG MÁMOR** – a **boldogság örömmá-**
mor (1+0) megjelenése mellett a megoldások fele elvont fogalmi valójában
határozza meg a boldogságot, akár metaforikus, akár más, leíró jellegű meg-
fogalmazással élnek is az adatközlők. A középiskolások megoldásai: **a bol-**
dogság szabadság, álom, teljesség, az élet értelme, maró féltés, idő, öröm,
nevetés. Az egyetemisták válasza: **szerelem, elégedettség, elmondhatatlan**
jó, mulandó érzés, lehetetlenség, tűnő idő, lopott magány, ábránd, a lét
komikuma, örök hazugság, a legnagyobb szám a matematikában.

A példaanyagot természetesen irodalmi ismereteink is befolyásolják: a
boldogság földi mennyország megoldástól, a **boldogság kék madár** me-
taforáig.

A metaforaalkotásban a boldogság megfoghatatlanságát jelző elvont fo-
galmi meghatározások voltak túlsúlyban. Ha fogalmi metafora alá is vonhat-
tuk a válaszok egy részét, azok sem, mint a **hő, fény, menny** stb., tették kéz-
zelfoghatóbbá a fogalmat. A középiskolások ironizáló, tréfálkozó válasza
éppúgy jellemzik a korosztályt, mint az egyetemisták élettapasztalatot tük-
röző megoldásai. Persze nehezen besorolható a **boldogság könny** metafora
(lehet emberi testnedv), mely a fájdalmat és a tisztaságot egyaránt jelentheti.
A boldogság olyan, mint a nő (nem lehet nélküle élni) a bohókás, ironizáló
kedvet példázza.

A boldogságnak eme sokrétű meghatározása utal a fogalom behatárolha-
tatlanságára, ám a metaforikus kifejezés megoldásai igen egyöntetűek vol-
tak. Ez nyilvánvalóan a nyelvi környezet, a frazeologizmussá válás követ-
kezménye.

Az idevágó irodalmi példák különösen a romantikában voltak népsze-
rűek. A boldogság megjelenítésére természetesen a metaforajellegből eredő
megszemélyesítés is gyakori volt. Pl.:

Míg azok, kik bűt, bajt nem szenvednek

A boldogság karjain,

Vigadoznak a kies Fürednek

Kútfején és partjain;

(Csokonai Vitéz Mihály: A tihanyi ekhóhoz)

Zsanét cz, kinek szemében

Ragyogva olvashatod,

Hogy **a boldogság ölében**

Arany időd várhatod.

(Csokonai Vitéz Mihály: A szépség ereje a bajnoki szíven)

A BOLDOGSÁG ÉTEL, ITAL

Boldogító Szerelem!

Kifizetéd uzsorával

Sérelmiért szívemet,

A boldogság méz-árjával

Borítván el létemet:

Boldogság mézében méreg-csepp rejtezik.

(Tomba Mihály: Szemere Miklóshoz)

A boldogság piros borában is

Egy-két csepp mindig rejtett fájdalom;

(Tomba Mihály Akác-fejfa)

A BOLDOGSÁG MADÁR

Majd ha dőlni készül élted fája,

S azt sem mondhatod,

Hogy ágán a boldogság-madár

Egyszer nyugvék, egy dalt csattogott,

(Petőfi Sándor: Bolond Istók)

Oh, ha nézem e hajfűrtöt:

Minden perc eszembe jut,

Melyben **a boldogság szárnyán**

Mennybe nyílt előttem út;

(Petőfi Sándor: Egy hajfűrthöz)

A BOLDOGSÁG ÉGI FÉNY

Addig mienk, míg messze fénylik,

S ha birtokunkba jut:

A boldogság, ez égi fáklya

Már akkor elaludt!

(Tomba Mihály: Gyöngyhím)

A BOLDOGSÁG KERTI ÉPÍTMÉNY

Oh **boldogság!** árnyas zöld lugas,

(Tomba Mihály: Oh...)

A BOLDOGSÁG EGY JÁRMŰ

S Szent Ilonáról visszanezni jó,

Mikor csendes a bánat tengere

És messze suhan egy emlék-hajó.

Bár félárbocon leng a lobogója,
Mégis Marengo, Jena, Austerlitz,
Mégis a boldogság álom-hajója.
(Reményik Sándor: Álom-hajó)

„Úszni a virágzásban”. Metaforák összefonódása

Az író életéről és haláláról, versről ember és világ kapcsolatáról mindig tud újat mondani. Igen, igazat kell adnunk Arisztotelésznek, a metaforaalkotás képessége a tehetség jele. Mindegy itt, hogy a kognitív metaforáknak megfelelő kép bomlik-e ki vagy attól eltérő. A lényegre tapint Fónagy Iván is, amikor azt mondja, hogy a megéltség teszi értékessé a képet (FÓNAGY 208), persze emellett a kontextus, a stílus, a kompozíció, a kép kiterjesztése, kombinálása sem elhanyagolható, hogy a nyelvi alakulatról ne is beszéljünk. Ugyanakkor miért volna tragikus azt is elfogadni, hogy a metaforák egy jelentős hányada ősi tudáson alapszik, gondolkodásunk logikai alapjai feltételezik.

A BOLDOGSÁG SZÁRNYALÁS / REPÜLÉS mellett a BOLDOGSÁG – ÚSZÁS az egyik alapvető kognitív metafora, amelyet a pszichoanalízisben a KÖZÖSÜLÉssel is azonosítanak. Tolnai Ottó alábbi szövegrészében ez a metafora kiteljesedik, más metaforákkal összefonódik, kezdve azzal, hogy már a fenti metafora is oda-vissza értelmezhető (nem hiába alakul azonosító predikatív viszonyon): A BOLDOGSÁG ÚSZÁS (alátámasztják ezt metaforikus kifejezéseink: *úszik/fürdik a boldogságban*). Tolnainál: AZ ÚSZÁS – BOLDOGSÁG – LÉTEZÉS (ÉLET). A TISZAVIRÁG – ÉLET (SZÜLETÉS) ÉS HALÁL TALÁLKOZÁSA – KISHALÁL (KÖZÖSÜLÉS) – (ATOM)ROBBANÁS. A BOLDOG EMBER – VIRÁGLÉNY. A TISZAVIRÁG DIDERGÉSE – (AZ ÍRÓ) EMBER LÉTALAPJA, VERSEINEK MEGHATÁROZÓ RITMIKAI EGYSGÉGE.

„Vannak emberek, akik megszállottjai a repülésnek, nálam az *úszás* a *létesítés egyik formája*. Istenem, *úszni a virágzásban*...

Igen, a **metafora** éppen olyan valami, mint a **tiszavirág**. Ezt a különös lényt mintha eleve a költészet számára teremtették volna. Mondják a szakirodalomban, hogy már Arisztotelész is foglalkozott vele. ... az ő **vacogásuk, didergésük, rezgésük az alap, az a ritmus, ami engem meghatározott**, ha valaki valamit ki akar hallani a verseimből, ne iskolás sémákat kutasson, a tiszavirágot tanulmányozza, mérje inkább. A vers ritmusáról értekező poétikák is figyelembe vehetnék ezt. (Ebben benne van, amit **kishalálnak** nevezhetnék, ez az egyetlen dolog a világon, ahol **születés** és **halál** egyetlen pontban történik. Rajtad történik, a válladon, az arcodon, és szinte **viráglénynek tudom magam**, vagy tudnám magam, ha ez nem hangzana túl szépen. E **pont élet-halál robbanásának intenzitása** szinte az **atombombát** idézi, ellenpontozza pontosabban, egy pozitív **atomrobbanás**.”

(Tolnai Ottó: Költő disznózsírból, 29. l.).

Összefoglalás

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy ezt a kérdéskört – a metaforikus kifejezések használatát, az írói és diákos metaforaalkotást – érdemes együtt tanulmányozni. Láthatjuk, hogy gyakran azonos forrástartományból merítenek a szerzők, azonos forrásból erednek a nagy gondolatok és a fiatalos képalkotás. Azonos ez a kincs, csak ki jobban kibontja, ki kevésbé. Továbbgondolja a költő, az író is, a maga módján a tréfálkozó fiatal is. (Nem véletlenül emleget Fónagy Iván is gyakran vicceket a képalkotás kapcsán).

A metaforák és metaforikus kifejezések vizsgálata alapján leszögezhetjük, hogy a hétköznapi metaforikus kifejezések, az ún. „halott metaforák” ismerete a középiskolások és az egyetemisták körében nagymértékben jelen van, ami mindenképpen magas szintű anyanyelvi kompetenciáról tanúskodik. Azt is tapasztalhatjuk, hogy a kognitív metaforákból eredő metaforikus kifejezések az adatközlők válaszainak jelentős hányadát adják, körülírásaik is jószerével mindig behatárolható képzetkörből táplálkoznak.

Az önálló metaforaalkotás során egyes fogalmaknál (főleg az egyetemisták) gyakran üresen hagyták a feladatlapot. (Ez a feladatfajta a kreativitás mellett több gyanútlan közlésszándékot is feltételez.) A megoldott feladatokban az adatközlők a legismertebb forrásokból merítették a céltartományok meghatározására, de ez nem volt feltétlenül azonos azokkal a kognitív metaforákkal, amelyeket a kiegészítési feladatokban alkalmaztak. A BOLDOGSÁG esetében pl. az elvont fogalmakon alapuló azonosítás, a DÜH kapcsán viszont a konkrétabb elemek megjelenése a gyakoribb.

A nyelvi meghatározottság is egyértelmű. A *harag*, *méreg*, *düh* rokon értelmű kifejezések. Ha azonban okhatározói vonzatot (*dühtől*) kell kiegészíteni, ez egyértelművé teszi a választást, hogy a *düh munkál az emberben* (így az emberen állapotváltozás megy végbe: *szétpukkad, szétrobban stb.*). Az állapothatározói vonzat megadása (*mérgében*) pedig nyilvánvalóan az alany cselekvését fogja kiváltani (amit körülírással így fogalmaztak meg: *mérgében tombozni, örvöngeni, kiabálni kezdett*), s csak kevesebb esetben követi ezt újabb állapotváltozás leírása (pl.: *mérgében elvörösödött*). Ha alanyesetben van a szó: a *harag* (példája mutatja ezt), akkor feltételezhető, hogy legtöbb esetben az alany lesz a cselekvő erő – a *harag fog uralkodni az emberen*. Nem véletlen persze, hogy épp így adtam meg a példamondatokat, hisz a nyelvben így differenciálódott a kifejezésmód és a kognitív metaforákhoz való kötődés is.

Érdemes lenne pszicho- és szociolingvisztikai szempontok alapján is szemügyre venni a kapott anyagot. Érdekes kérdés lenne, hogy mennyiben van korosztálybeli megindokoltsága annak, hogy az egyetemisták inkább az elvont fogalmi meghatározásokhoz vonzódtak, pl. A BOLDOGSÁG-ot, az ÉLETet kifejtő metaforákban, illetve nem azzal magyarázható-e ez, hogy

az adatközlő hallgatók döntő többsége nőnemű volt. A középiskolás adatközlők kétharmada fiú, így metaforaalkotáskor a korosztályra és nemre jellemző, érzelmeiket hárító odamondás, vagánykodás, szellemeskedés is döntő lehetett. Sok válaszban nyomon követhető egy bizonyos ambivalencia, a kialakuló személyiség ellentmondásossága. Míg egyik-másik válaszban a nyersség hivatkozik, ugyanazon tanuló másik metaforájában ez már lírává szelídül. Pl.: **A szerelem a szexuális vágyak egyik megnyilvánulási formája. Az élet olyan, mint a homokóra. Kétféleképpen lehet megállítani. Vagy megvárjuk, hogy magától lepereregjen, vagy hozzásegítünk. A boldogság olyan, mint a könnyecsepp.**

Ezek a kérdések látszólag túlmutatnak a tárgyalt témán, a képalkotás azonban az egyéntől sohasem független. Azok a metaforikus kifejezésekkel tűzdelt megjegyzések sem függetlenek a szerzőtől, amelyeket akár csak ebben az összeállításban is elejtett.

Irodalom

- Arisztotelész (1994): Poétika. Kossuth Könyvkiadó, Bp.
 Bencze Lóránt (1996): Mikor, miért, kinek, hogyan. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban I. Corvinus Kiadó, Bp.
 Fónagy Iván: A költői nyelvről. Corvina Könyvkiadó, Bp.
 Kövecses Zoltán (2005): A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe. Typotex, Bp.
 Ricoeur, Paul (2006): Az élő metafora. Osiris Kiadó, Bp.
 Szathmári István (1961): A magyar stilisztika útja. Gondolat Kiadó, Bp.
 Szabó Zoltán (1998): A magyar szépirodai stílus történetének fő irányai. Corvina Könyvkiadó, Bp.
 Tolcsvai Nagy Gábor (2003): A metafora alakulástörténete a magyar lírai modernségben = Hang és szöveg. Szerk. Bednaries G.—Bengi L.—Kulcsár Szabó E.—Szegedy-Maszácz M. Osiris Kiadó, Bp.

METAPHORICAL THINKING AND NATIVE LANGUAGE COMPETENCE

In this paper, the author presents a survey based on Lakoff's cognitive metaphor theory. The aim of the survey was to examine how present so called „dead metaphors”, metaphoric expressions, in the language of third and fourth year university students and third and fourth grade secondary school students are. The paper also focuses on how the knowledge of these metaphors among the target groups is related to the logical background of the identifying metaphors, similes and circumlocutions created and used by them. Using literary examples, the author compares the characteristics of literary and student metaphor creation.

PÁSZTOR KICSI MÁRIA

AZ ÚJVIDÉKI RÁDIÓ ÉS TELEVÍZIÓ¹ MAGYAR NYELVŰ GYERMEK- ÉS IFJÚSÁGI MŰSORAINAK LEHETSÉGES HATÁSA FIATALJAINK NYELVHASZNÁLATÁRA ÉS SZOCIALIZÁLÓDÁSÁRA

Egy kérdőíves felmérés eredményei

The results of a form-filling survey

A dolgozat az Újvidéki Rádió és Televízió műsorkínálatából, valamint a megkérdezett általános és középiskolás diákok műsornézési/-hallgatási szokásaiból kísérel meg választ kapni arra a kérdésre, hogy milyen fokú minőségi/mennyiségi hatást gyakorolhatnak a magyar nyelvű gyermek- és ifjúsági műsorok a fiatalok nyelvhasználatára és szocializációjára, mindezt pedig a kérdőíves felmérés és a műsorkínálat statisztikai adatainak áttekintése révén ismerteti.

Kulcsszavak: rádió, televízió, nyelvi hatás, nyelvi kód, szocializáció, nyelvi szocializáció

„Minden nyelvi közösségnek joga van, hogy eldöntse, milyen mértékben legyen nyelve jelen a területén működő helyi vagy hagyományos médiákban, nagyobb alkalmazási területtel vagy fejlettebb technológiával működő összes tömegkommunikációs eszközben a szórási vagy adási módszertől függetlenül.”

(A Nyelvi Jogok Egyetemes Nyilatkozata, IV. szakasz, 3. cikk – Barcelona, 1996.)²

¹ Időközben az Újvidéki Rádió és Televízió intézményét Vajdasági Rádió és Televízió néven jegyezték be.

² **A Nyelvi Jogok Egyetemes Nyilatkozata** = A. Jászó Anna (főszerk.): **Szociolingvisztikai szöveggyűjtemény**. Tinta Könyvkiadó, 2002, 280–290. l. (288. l.)

1. A vizsgálat célja és módszerei

A vizsgálat célja az volt, hogy megkísérleljem felfedni, milyen mértékben fejthetnek ki hatást az Újvidéki Rádió és Televízió magyar nyelvű gyermek- és ifjúsági műsorai fiataljaink nyelvhasználatára és szocializációjára. Ennek céljából kérdőívet készítettem, melyet három újvidéki / Újvidék környéki általános és két újvidéki középiskola magyar anyanyelvű diákjai töltöttek ki (összesen 272 tanuló). Ezenkívül megvizsgáltam az Újvidéki Rádió és Televízió magyar nyelvű adásainak műsorrendjét is, melynek alapján kimutatást készítettem az egyes műsortípusok (köztük a gyermek- és ifjúsági műsorok) százalékarányáról a heti összműsoridő vetületében. Ugyanis a lehetséges nyelvi hatás mennyiségileg csak az egyes adástípusok kínálatának és keresletének függvényében mérhető fel. A lehetséges minőségi hatás ezzel szemben az adások nyelvi elemzése után is, sajnos, rejtett marad, mivel a probléma túl komplex ahhoz, hogy bármely kérdőív képes legyen kiszűrni azokat a pozitív/negatív nyelvi hatásokat, melyekben egy gyermek vagy ifjú kizárólag a rádió vagy televízió közvetítésével részesülhetett. A médianak a (nyelvi) szocializációra tett hatását viszont még ettől is nehezebb tetten érni.

2. Média és szocializáció

A *szocializáció* Kiss Jenő³ szerint az egyén társadalomba való beilleszkedésének folyamata. Ennek során az egyén elsajátítja valamely kultúra tapasztalatait, viselkedésmintáit, értékeit, hiedelmeit.

A társadalomban ható erővonalak és normák feltérképezése az egyén szempontjából nézve rendkívül komplex és hosszantartó folyamat. A beilleszkedés módozatainak és lehetőségeinek elsajátítása abban a pillanatban kezdődik, amint az egyén bekerül az adott közösség(ek)be, s – mondhatjuk bátran – egész életén át tart. A szocializáció folyamata azonban elválaszthatatlan a nyelvtől, így az eddig elmondottak a nyelv szabályrendszerének elsajátítási folyamatára is érvényesek. A *nyelvi szocializáció* ennek értelmében (Kiss Jenőt idézve) „az adott közösség, társadalom nyelvhasználati normáinak s e szabályok alkalmazásának elsajátítását jelenti.”⁴ A nyelvi szocializáció azonban az ún. homogén nyelvi környezetben sem tekinthető egyszerű folyamatnak. Többnyelvű környezetben, hátrányos nyelvi vagy kisebbségi helyzetben viszont hatványozott akadályokba ütközik. Az akadályok oka nyilván az elsajátítandó nyelvi és társadalmi kódok⁵ gyakran divergens irányba mutató sokfélesége lehet. Így az egyén számára nem ritkán

³ Kiss Jenő: *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1995.

⁴ I. m., 86. l.

⁵ A *korlátozott és kidolgozott* nyelvi kód típusok kapcsán l.: Bernstein, Basil: *Nyelvi szocializáció és oktathatóság*. = A. Jászó Anna (főszerk.): *Szociolingvisztikai szöveggyűjtemény*. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2002, 185–195. l.

hozzáférhetetlen marad egy-egy kódrendszer teljes/optimális paradigmája, ennek következtében pedig képtelen megfelelő módon beilleszkedni a társadalomba vagy a társadalom valamely közösségébe.

A normák és a szabályok alkalmazását általában véve a családban, a gyermeki és játszótársi csoportokban, a szűkebb és tágabb társadalmi környezet hatásai révén, az iskoláztatás során, a korosztályi és/vagy egyéb társadalmi csoportokban, a munkahelyen, a tömegkommunikációs eszközök (pl. rádió, televízió) stb. révén tanulhatjuk meg.

De ezen a ponton felmerülhet a kérdés, hogy milyen módon befolyásolhatja egyáltalán a rádió és a televízió a nyelvi szocializáció folyamatát, amikor tudjuk, hogy a kommunikációs helyzet, melyet ez a médiafajta teremt, többnyire egyirányú és közvetett, s szinte teljességében visszacsatolás nélküli. Mégis, elképzelhető egyfajta befolyásolási lehetőség, mégpedig a pozitív minták sugalmazásával. Tehát egyrészt igényes nyelvi (artikulációs, intonációs, lexikai, morfológiai, szintaktikai) szövegszerkesztési, stilisztikai) példamutatással, másrészt viszont a megfelelő korosztályoknak (esetünkben a gyermekeknek vagy az ifjúságnak) szóló minőséges műsorok kellő mennyiségű felhozatala révén.

A nyelvi példamutatás szubjektumai e folyamat során a rádió és televízió szövegírói (újságírók, szerkesztők), a lektorok, továbbá a műsorvezetők (választékos élő beszédükkel), a bemondók (jól artikulált és értelmes felolvasásukkal), valamint a riportalányok lehetnek, természetesen amennyiben az általuk mutatott példa ténylegesen a kívánt optimumot képviseli, s amennyiben ez a hatás – a vizsgált korosztály megfelelő érdeklődési arányának függvényében – egyáltalán kifejezésre juthat.

A mai napig már sok szó esett az Újvidéki Rádió és Televízió magyar nyelvű adásainak nyelvi, stilisztikai, hangtani, szintaktikai megformáltságáról, a bemondói szövegolvasás jellemző artikulációs és intonációs problémáiról s a vajdasági magyar beszéd nem mindig a hivatalos normának megfelelő jellemzőiről – a regionális, nyelvjárási és interferenciajelenségek keveredéséről –, melyeket olykor mind a riportalányok, mind pedig a műsorvezetők megvilatkozásaiban észlelhetünk. Jelen szövegemben – bár továbbra is fontosnak tartom – nem erre a kérdéskörre szeretnék kitérni. Ez alkalommal – mint már említettem – azok a mennyiségi tényezők érdekeltek, melyek két kérdésre adhatnak választ:

1. Vajon az Újvidéki Rádió és Televízió magyar nyelvű műsorai között optimális arányban szerepelnek-e az ifjúsági és gyermekműsorok?
2. Korunk multimediális túlkínálatában érdeklik-e egyáltalán az említett műsorok székvárosunk magyar anyanyelvű fiataljait?⁶

⁶ A kérdőívet, természetesen, érdemes volna egész Vajdaság területén kidolgoztatni a fiatalokkal. Ekkor árnyaltabb szociolingvisztikai képet kaphatnánk az egyes vidékek érdeklődéséről a közszolgálati RTV magyar adásai iránt.

3. A „kínálat”

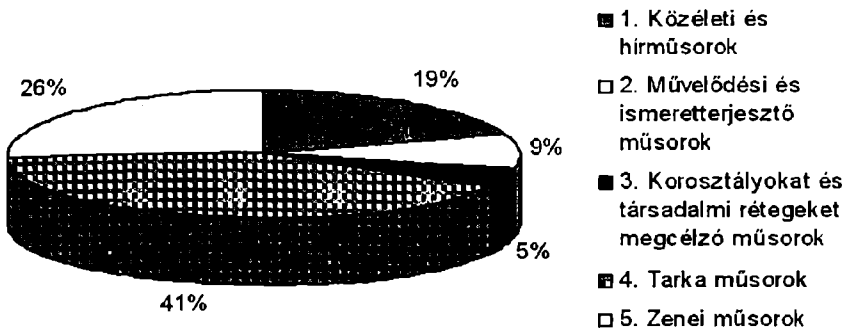
Az Újvidéki Rádió és Televízió magyar nyelvű adásainak részletes áttekintése után a műsorfüzetből vett konkrét műsorokat mind a rádió, mind pedig a televízió esetében öt nagy csoportba osztottam:

1. közéleti és hírműsorok,
2. művelődési és ismeretterjesztő műsorok,
3. korosztályokat és társadalmi rétegeket megcélzó műsorok (ide tartoznak a gyermek- és ifjúsági műsorok is),
4. tarka (vegyes tartalmú) műsorok,
5. zenei műsorok.

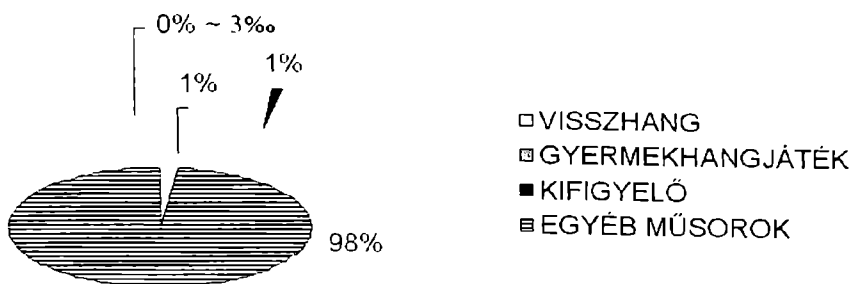
Ezek után pedig kiszámítottam az egyes csoportok részesedési arányát a magyar nyelvű adások heti szórási idejéhez képest, s a következő eredményeket kaptam:

- Az Újvidéki Rádió heti 168 órás magyar adásai között a *közéleti és hírműsorok* 19%-os arányban vesznek részt, a *művelődési és ismeretterjesztő műsorok* 9%-ban, a *korosztályokat és társadalmi rétegeket megcélzó műsorok* 5%-ban, a *tarka (vegyes tartalmú) műsorok* 42%-ban, a *zenei műsorok* pedig 26%-ban. Mint azt az alábbi ábrán is láthatjuk tehát, a *korosztályokat és társadalmi rétegeket megcélzó műsorok* szerepelnek a legalacsonyabb arányban, s ezeken belül a *gyermek- és ifjúsági műsorok* (a **Kifigyelő**, a **Visszhang** és a **Gyermekhangjáték**) együttvéve csak 2%-nyi teret tudnak magukénak a heti műsoridőből.

AZ ÚJVIDÉKI RÁDIÓ MAGYAR ADÁSAINAK MENNYISÉGI MEGOSZLÁSA

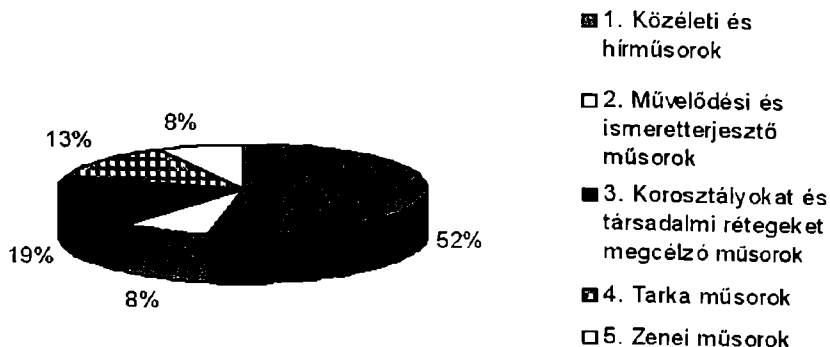

AZ ÚJVIDÉKI RÁDIÓ MAGYAR NYELVŰ GYERMEK- ÉS IFJÚSÁGI MŰSORAINAK ARÁNYA AZ EGYÉB MŰSOROKHOZ VISZONYÍTVA

- Az Újvidéki Televízió magyar nyelvű adásai viszont a kettes csatorna heti 44 órás adásidejének 22–30%-nyi részét képezik, a konkrét hétre vonatkozó műsorrendtől függően. Ezen belül (ugyancsak a heti műsorrend függvényében) a *közéleti és hírműsorok* részesedési aránya mintegy 53%-nyi, a *művelődési és ismeretterjesztő műsoroké* 8%-nyi, a *korosztályokat és társadalmi rétegeket megcélzó műsoroké* 19%-nyi, a *tarka (vegyes tartalmú) műsoroké* 13%-nyi, a *zenei műsoroké* pedig 8%-nyi teret foglal el. A tévének nincs külön gyermekeknek szánt műsora, az *ifjúsági műsor (a F-esztelen)* viszont ismétlésével együtt egy órányi (kétszer 30 percnyi) időt foglal le hetente, ami a magyar műsorok 8%-nyi részét teszi ki.

AZ ÚJVIDÉKI TELEVÍZIÓ MAGYAR ADÁSAINAK MENNYISÉGI MEGOSZLÁSA

A F-ESZTELEN IDŐARÁNYA AZ EGYÉB MAGYAR ADÁSOKHOZ VISZONYÍTVÁ

Nem mondható el tehát, hogy az Újvidéki Rádió és Televízió magyar nyelvű műsorai között optimális arányban szerepelnének a gyermek- és ifjúsági műsorok. Még akkor sem, ha a tévé esetében a **F-esztelen** 8%-nyi részesedése többnek tűnik a **Visszhang** 3%-énél (~ 0%) vagy a **Gyermekhangjáték** felkerekített 1%-ánál. Abszolút értékben nézve ugyanis az előbbi esetben a 8% kétszer 30 perccel (= 1 órát) jelent, akárcsak az utóbbiaknál is a 3% harminc perccel fed, az 1% pedig 55-öt (~ 1 óra), csupán a rádió magyar nyelvű műsorainak abszolút időtartama (10080 perc) mintegy tizenkétszerezését teszi ki a tévé magyar adásidejének (790 perc). De ez olvasható ki abból az adatból is, mely arra mutat rá, hogy a **Kifigyelő** az előbbiekhöz képest „előkelőnek” tűnő heti 105 percével (= 1 óra 45 perc) is 1%-nyi részét teszi ki csupán az összműsoridőnek. Ennyi idő viszont nyilvánvalóan kevés ahhoz, hogy tényleges hatást feltételezzünk e műsorcsoport részéről a fiatalokra, különösen abban az esetben, ha azok nem is érdeklődnek az említett műsorok iránt.

Ennek felmérése érdekében folyamodtam a kérdőívhez, melyben egyúttal a rádió és televízió egyéb adásainak hallgatottságára/nézettségére is rákérdeztem.

4. A „kereslet”

Mint már említettem, a felmérés során három újvidéki/Újvidék környéki általános iskola és két középiskola magyar anyanyelvű diákjai válaszoltak a kérdésekre. Összesen 99 általános iskolás (30 ötödikes, 19 hatodikos, 22 hetedikos és 28 nyolcadikos), valamint 173 középiskolás (46 elsős, 54 másodikos, 40 harmadikos és 33 negyedikes) tanuló (= 272) kapott kérdőívet.

Az eredmények összesítése során az első szembeötlő dolog a sok teljes mértékben üresen visszaadott lap volt, mind a közép-, mind az általános iskolákban. Ilyen szempontból az általános iskolások 34%-a (34 tanuló), a középiskolásoknak pedig 37%-a (64 tanuló) adott át ilyen kérdőívet. Korosztályonként vizsgálva: 37%-a az ötödikeseknek, 47%-a a hatodikosoknak, 55%-a a hetedikeseknek, 7%-a a nyolcadikosoknak, a középiskolások között

pedig 28%-a az elsősöknek, 37%-a a másodikosoknak, 33%-a a harmadikosoknak és 55%-a a negyedikeseknek. A hetedikesek és az érettségizők „maximuma” nyilván korosztályi tényezőkkel magyarázható: egyfelől a kamaszodók, másfelől a „már fontosabb dolgokkal törődők” nem ritkán túljátszott érdektelenségével. Mindamellett azonban a kérdőív egyetlen kérdése sem maradt teljes egészében megválaszolatlan, sőt minden kérdésre jutott minden korosztályból válasz. Az alacsony százalékok ellenére is tehát érdeklődés létezik. Most pedig vizsgáljuk meg részletesebben az eredményeket!

4.1. A kérdőív

A megkérdezett tanulóknak korosztálytól és korcsoporttól függetlenül egységes kérdőívet készítettem, melyben négy kérdés szerepelt, megfelelő válaszlehetőséggel (a műsorok címével és sugárzási időpontjával), valamint kiegészíthető vonalakkal ellátva. A válaszadás tehát bekarikázással, illetve sajátkezű beírással történt. A kérdések a felkínált lehetőségekkel a következők voltak⁷:

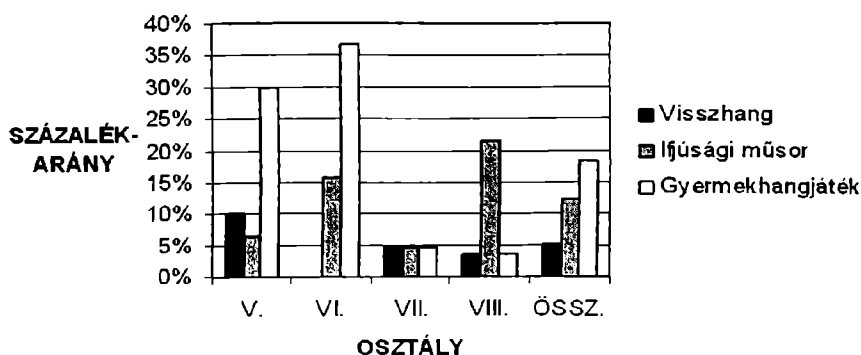
1. Szoktad-e hallgatni az Újvidéki Rádió magyar nyelvű gyermek- és/vagy ifjúsági műsorait? (Visszhang, Ifjúsági műsor [Kifigyelők], Gyermekhangjáték)
2. Szoktál-e más műsorokat is hallgatni az Újvidéki Rádió magyar műsorai közül? (Szivárvány, Irodalom, Művelődés, Szempont, Hírműsorok, Egyéb [kiegészíthető] műsorok)
3. Szoktad-e nézni az Újvidéki Televízió magyar nyelvű ifjúsági műsorát, a **F-esztelent**? (IGEN – NEM)
4. Nézel-e más magyar nyelvű adásokat is az Újvidéki Televízióban? (Napjaink, Jelen-Lét, Hírek, Egyéb [kiegészíthető] műsorok).

4.1.1. *Első kérdés: gyermek- és ifjúsági műsorok a rádióban*

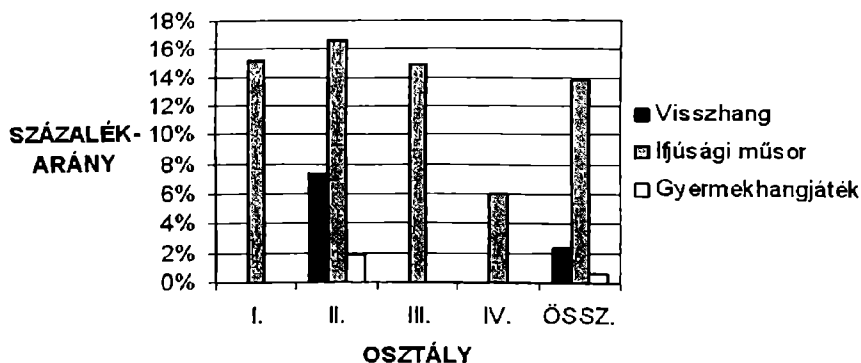
A rádióban szereplő gyermek- és ifjúsági műsorok hallgatottsága, mint az alábbi grafikonokról is leolvasható, korosztályonként igen változatos képet mutat. De ez nem is csoda, hisz a legfiatalabb és a legidősebb korosztály megkérdezettjei között nyolcévnyi különbség van, méghozzá abban az életkorban, amikor az érettség, az érdeklődési körök – a *szocializáció fokának* – tekintetében egyetlen év is sokat számít.

⁷ A helymegtakarítás érdekében itt a kérdéseket és a felkínált válaszokat sűrített formában, nem úrlapként közlöm.

ELSŐ KÉRDÉS – ÁLTALÁNOS ISKOLA

ELSŐ KÉRDÉS – KÖZÉPISKOLA

Így ha megnézzük például az általános és középiskolások grafikonjait, láthatjuk, hogy az értéktengelyen olvasható százalékskála legmagasabb értéke a fiatalabb nemzedéknél nagyobb (40%), mint az idősebbnél (18%), ami arra utal, hogy relatív értékben az általános iskolás diákok jobban érdeklődnek a gyermek- és ifjúsági műsorok iránt, mint a középiskolások. Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a megkérdezett középiskolások nagyobb létszáma miatt az alacsonyabb százalékarány ismét csak magasabb abszolút értéket rejt.

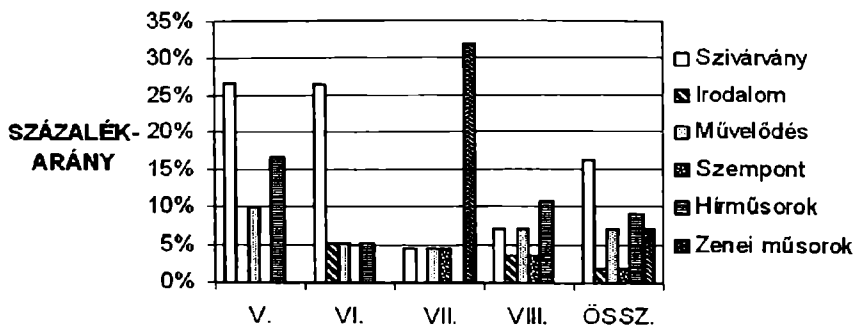
Szépen leolvasható azonban a skáláról az egyes műsorok iránti érdeklődés változása is ötödikes kortól az érettségiző korosztályig. Látható például, hogy az ötödik-hatodik osztályosok körében a **Gyermekhangjáték** a legnépszerűbb (30–37%) – olyannyira, hogy ez kihat az általános iskolások érdeklődésének átlagmutatójára is, s a hetedik-nyolcadikosok igen csekély „szavazatszáma” (4–5%) ellenére ezt a műsort helyezi a vezető helyre. Ötö-

diktől nyolcadikig azonban szembetűnően alacsony a **Visszhang** hallgatottsági foka, hisz az ötödikesek 10%-a is csupán három tanulót rejt, az összes megkérdezett általános iskolást tekintve viszont az 5%-os átlag öt tanulót jelent. A **Kifigyelő** népszerűsége viszont ötödiktől nyolcadikig emelkedő tendenciát mutat (a megkérdezettek 12%-a, tehát 12 tanuló hallgatja a műsort). Ez az irányvonal azonban nem vonatkozik a hetedik osztályra, ahol a 4. pontban említett érdektelenég (akárcsak az érettségiző csoportban) ezen a grafikonon keresztül ugyancsak megmutatkozik. Az ifjúsági műsor iránti érdeklődés ezután a középiskolások körében is kimutatható, olyannyira, hogy – a másodikosokat kivéve – e korcsoport az első kérdés kínálatából csak ezt a műsort karikázta be. Az érdeklődés foka, természetesen, itt is eltérő: az elsősök 15%-a (7 tanuló), a másodikosok 17%-a (9 tanuló), a harmadikosok 15%-a (6 tanuló) és a negyedikesek 6%-a (2 tanuló) nyilatkozta, hogy hallgatja a műsort. Ez az összes megkérdezett középiskolás vetületében pedig 14%-ot, azaz 24 tanulót jelent.

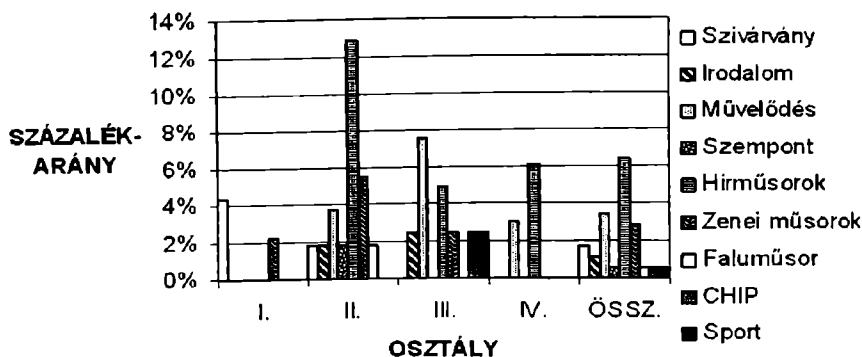
4.1.2. Második kérdés: egyéb műsorok a rádióban

Az előbbi pontban említett eltérés az értéktengelyen olvasható maximális százalékarányt illetően – mint láthatjuk – az egyéb rádióműsoroknál is kimutatható (általános iskola: 35%; középiskola: 14%), tehát a két korosztály relatív érdeklődési foka itt is eltér.

MÁSODIK KÉRDÉS – ÁLTALÁNOS ISKOLA

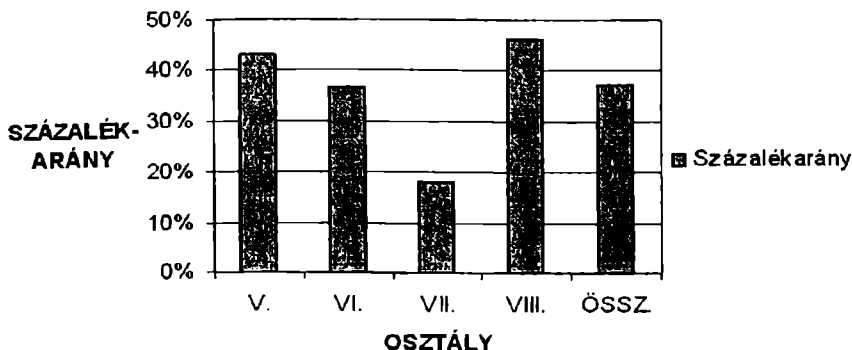
MÁSODIK KÉRDÉS – KÖZÉPISKOLA

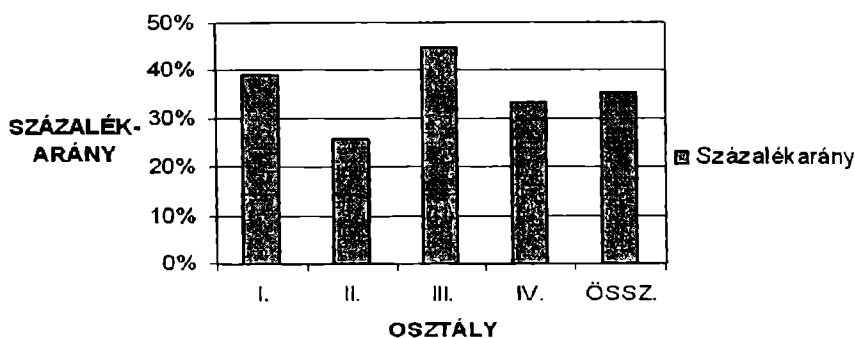
S ugyancsak különbség mutatkozik a legnépszerűbb műsorok tekintetében is: az általános iskolások összátlagát tekintve a minden nemzedéket megcélzó, de a gyermekekhez (is) közel álló **Szivárvány** a leghallgatottabb (16%, azaz 16 tanuló), azzal, hogy az érdeklődés foka a hetedik-nyolcadikban itt is lényegesen csökken. A középiskolások körében ezzel szemben a hírműsorok „vezetnek” 6%, azaz 11 tanuló nagyságban, s a végzősök itt is érdeklődéscsökkenést mutatnak (egyetlen tanuló karikázta be a **Művelődést**, ketten pedig a hírműsorokat).

Ennél a kérdésnél lehetőség nyílt egyéb műsorok beírására is (l. a hírműsorok alatti címetek a grafikonok jelmagyarázatában). Itt megjegyzendő, hogy a hetedik osztályban, majd az elsős, másodikos és harmadikos középiskolásoknál néhányan a „beszélő rádió” mellett a zenei műsorokat tartották lényegesnek megemlíteni (hetedikben a legmagasabb arányban: 32%-ban, ami hét tanulót jelöl, s éles kontrasztban áll az egyéb műsorok iránti érdektelenséggel).

HARMADIK KÉRDÉS – ÁLTALÁNOS ISKOLA

HARMADIK KÉRDÉS–KÖZÉPISKOLA

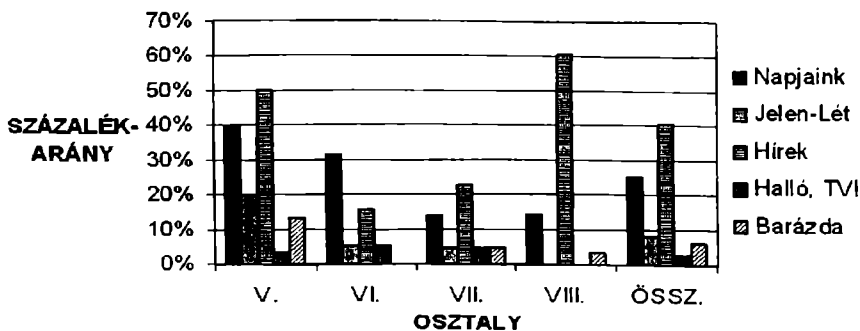
4.1.3. Harmadik kérdés: a F-esztelen

A harmadik kérdés grafikonjait vizsgálva megállapíthatjuk, hogy az értéktengelyen mutató maximum kiegyenlítődött (mindkettő 50%), ami arra utal, hogy a tévé ifjúsági műsorának nézettségi aránya mindkét korcsoportnál magasabb, mint a rádió ifjúsági műsorának hallgatottsága. De mint azt a következő pontban látni fogjuk, ez a tévé egyéb műsorai iránti érdeklődésre is vonatkozik (általános iskola: 70%, középiskola: 45%).

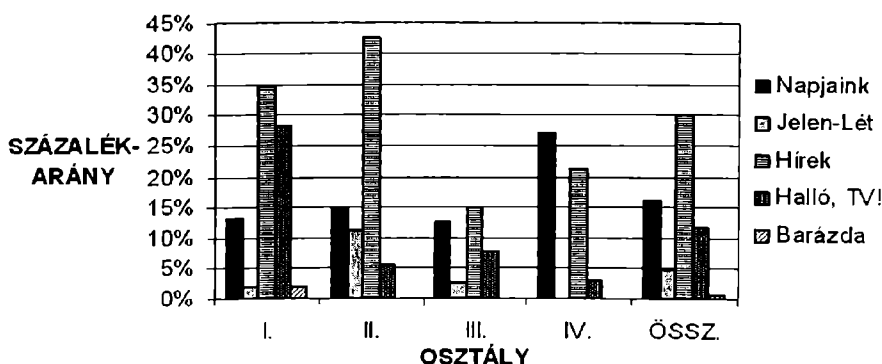
Egyébként az átlagértékeket tekintve az általános iskolások közül összesen 37-en (= 37%), a középiskolások közül viszont 61-en (= 35%) adtak igenlő választ az ifjúsági műsor nézettségére vonatkozóan, ami az eddigi adatokhoz képest kimagasló érdeklődést jelent. Ez esetben pedig – mint a grafikonból látható – még az osztályonkénti nézettségi arány sem annyira ingadozó, mint a rádiós műsorok esetében, bár a hetedikeseknél tapasztalható mélypont itt is jól látható.

4.1.4. Negyedik kérdés: egyéb műsorok a tévében

NEGYEDIK KÉRDÉS–ÁLTALÁNOS ISKOLA

NEGYEDIK KÉRDÉS–KÖZÉPISKOLA

Az egyéb műsorok közül – mint az a fenti ábrákon is olvasható – mind általános, mind pedig középiskolai fokon, átlagban a híradó a legnézettebb (általános iskolában 40%, azaz 40 tanuló; középiskolában 30%, azaz 52 tanuló). Ezt követi a **Napjaink** (általános iskolában 25%, azaz 25 tanuló; középiskolában 16%, azaz 28 tanuló).

Az egyes műsorok nézettségi foka azonban itt is korosztályonként ingadozik. Érdekes módon a **Napjaink** abszolút és relatív nézettségi foka mindkét korcsoport közül az ötödik osztályban a legmagasabb (12 tanuló, 40%), s a **Hírek** relatív nézettségi foka (50%, azaz abszolút értékben 15 tanuló) is a második helyet foglalja el, a nyolcadikosok 61%-os nézettségi aránya (abszolút értékben 17 tanuló) után. S bár a nézettség abszolút létszámával a másodikos középiskolások állnak első helyen (23 tanuló, relatív értékben 43%), elgondolkodtató, hogy miképpen érdekelheti ez a két közéleti és politikai tárgyú műsor éppen a legfiatalabbakat a leginkább. S itt ismét csak – akár csak az előbbieken a hetedikesek és az érettségizők esetében – a korosztályi tényezőket kell segítségül hívunk. A hetedikesekkel ellentétben ugyanis, akik kamaszkori lázadásuk miatt nem ritkán szándékosan a társadalmi elvárások ellenében cselekszenek, az ötödikesekben még fokozottan jelen van az ezek iránti affirmatív magatartásmód. Ennek következtében az ötödikesek (olykor még a hatodikosok is) gyakran túlbuzgón igyekeznek eleget tenni ezen elvárásoknak, még ha azok csupán általuk vélték is. Ezért nem lehetetlen, hogy az ötödikesek – s ez az előbbi grafikonokon is tetten érhető – néha inkább több, mint kevesebb műsort jelöltek be, ami kétségbe vonhatja az eredmények validitását. Szociolingvisztikai vizsgálatról lévén azonban szó, az egyes korosztályok érettségi – szocializációs – fokát s ennek jellemzőit is be kell kalkulálnunk, s a kapott eredményeket ennek szellemében célszerű interpretálnunk.

5. Értékelés

- Jóllehet a gyermekek és az ifjúság részére készített műsorok rendkívül elenyésző arányban szerepelnek az Újvidéki Rádió és Televízió műsorrendjében ahhoz, hogy releváns hatást válthassanak ki az általános és középiskolások (nyelvi) szocializációjára, székvarosunkban mindkét korcsoport egy része továbbra is hallgatja/nézi őket.
- Hallgatnak és néznek továbbá egyéb műsorokat is. S annak a ténye, hogy jelen pillanatban a tévé műsorai a drasztikusan leszűkített műsoridő ellenére is ebben a populációban látszólag népszerűbbek, nem változtat annak szükségességén (lehetőségén?), hogy a rádió ismét elfoglalhassa az őt megillető helyet. Hisz közegünknek rendkívüli szüksége van mindkét anyanyelvi tájékoztatási eszközre. Átfogó és szerteágazó anyanyelvi tájékozódás hiányában ugyanis a szocializáció is csak hiányos lehet.

THE POSSIBLE INFLUENCES OF THE HUNGARIAN-LANGUAGE CHILDREN'S AND TEENAGERS' PROGRAMMES OF THE NOVI SAD RADIO AND TELEVISION ON THE LANGUAGE USE AND SOCIALISATION OF THE HUNGARIAN YOUNG IN VOJVODINA

The results of a form-filling survey

The paper tries to answer the question of how much of a qualitative and quantitative influence Hungarian-speaking programmes for teenagers and children can have on the language use and socialisation of the Hungarian young in Vojvodina. The paper bases its conclusions on the programme offer of the Novi Sad Radio and Television and the programme watching and listening habits of the surveyed primary and secondary school pupils and students. The final analysis is the result of a form filling survey and the programme offer statistical data.

PAPP GYÖRGY

KÉTNyelvűség – KETTŐS SZOCIALIZÁCIÓ**Bilingualism – Dual Socialisation**

A jelen tanulmány az iskoláskori nyelvi tervezéssel foglalkozó középtávú kutatási projektum részfeladatait összegzi a kétnyelvűség és valamely környezeti nyelv hatásának körülményei között. A kutatások abból a hipotézisből indulnak ki, hogy az első nyelvi szocializáció igen környezetérzékeny és modellként szolgál a második, ösztönösen vagy intézményesen tanult nyelvhez nélkülözhetetlen másodlagos szocializációhoz, amelynek révén kommunikációs kompetenciára, performanciára tesz a tanuló szert, és ezen viszonyok zavarai vezetnek a kétnyelvűvé válás problémáihoz is.

Ezekben a modell értékű összefüggésekben kerül vizsgálat alá a szocializáció folyamata, az elsődleges kommunikációs szokások kialakulása, mint a tegezés/magázás, a nyelvi tabukhoz való viszony, az ingerszegény környezet hátrányos nyelvi hatásai és a differenciáltság átsugárzása a második nyelv elsajátítására és használatára.

A nyelvi szocializáció makroértelmezése eljut egészen a fordítói tevékenységig, amelynek folyamatában relevánssá válik a teljes nyelvi valóságháttér, pl. a nyelvi szétfejlődés-érzékenység tükrözése a forrásnyelv vízszintes és függőleges tagolódása iránt.

Kulcsszavak: nyelvi szocializáció, nyelvi szétfejlődés, nyelvi tabu, kódkorlátozottság, kódérzékenység

0. A Bölcsészettudományi Kar nyelvészeti projektumain 2005-ben új kutatások indultak, amelyek legegyszerűbben *nyelvi tervezés az iskoláskorú anyanyelvhasználatban* címmel foglalhatók össze. Ez a vizsgálati alapállás feltételezi egyrészt a kétnyelvűséget, additív módon pedig a többnyelvűséget, másrészt a környezeti nyelv nyelviségi és jogállási meglétét, amelyben kötelezően feltételezi beszélőközösségek érzelmi hatását, jelenlétét, másrészt egy *többségi és egy kisebbségi jogállású nyelvet*, amelynek használatát ezek a körülmények nem egyformán serkentik, készítetik, kényszerítik a másik nyelv elsajátítására.

Az elsajátítás befolyásoltsága, az érintkező nyelvek presztízse szükségessé teszi a másik tényező, a szocializáció konkrét változóként való vizsgálatát is.

I. Az anyanyelvi szocializáció sajátosságai

1. A szocializációnak még ma is széles és tágas értelmezésvonulata van, köztük marxista előjelűek is, amelyek erősen építettek az ideológiai összefüggésekre. Ennél használhatóbbnak tűnnek olyan általános keretek, amelyek szerint a szocializáció kódrendszert is használó közösségbe illeszkedés, illetve a közösség viselkedési, értékítéleti mintáinak folyamatos elsajátítása. Ebből kiindulva a nyelvi szocializáció az adott egyszerű vagy összetett közösség nyelvhasználati szabályainak megismerését, adekvát, helyes használatát jelenti, amelyhez folyamatos mintát szolgáltat a környezet, vagy minőségét, meglétét épp a minták hiánya, gyengesége befolyásolja. Ebben a folyamatban rajzolódik ki az adott nyelv valóságháttere, sőt teljes világképe is.

Legjobb, illetve az egyszerű esetekben ez a készség és kommunikációs megvalósulás egyszerre szolgálja a társadalmi felzárkózást és különböző szintű csoportaffirmációkat, illetve a családból mint társadalmi alapsejtből induló önazonosságot, identitást, kisebbségi, többnyelvűségi helyzetekben azonban szükségszerűen kettéválk, és nehezen körüljárható kérdés, hogy még/már egyetlen szocializációról van-e szó.

Mindezt megközelíthetjük a nyelvi kompetencia és performancia felől is, olyan passzív és aktív képesség felől tehát, amire az egészséges nyelvismeretű, nyelvérzékű személy képes kommunikációs helyzetének, közlési szándékainak a lehető legtokéletesebb verbalizáltságú megjelenítésére, adott kódrendszerben, ha egy nyelvről van szó. Ha többről, akkor hozzárendelődik a jel és jeltárgy koordinált szétválaszthatósága, másik kódhoz rendelődése. Az a képesség tehát, hogy egyik nyelvet a másik rendszerén átszűrve, viszonyítva tudja használni, és ha kell, nyelvi valósághátteret is behelyettesít, tehát konverzáloként vagy fordítóként két irányban is szervülni képes.

2. Ezt a közösségbe, verbális kultúrába épülést egyetlen vagy domináns nyelv esetében sem könnyű nyomon követni, a többnyelvűség érzelmi, közösségi kötődései pedig sokkal bonyolultabbak. Az is kérdés, hogy egyszerre épül-e ki a két nyelv társadalmi gravitációja a személyiségben, vagy elsődleges-másodlagos kódrendszer szerint tagolódik.

A kutatási előzmények még mindig szívesebben vizsgálódnak egyszerűbb, primitívebb közösségekben, például Torgyik Judit (TORGYIK 2005), Réger Zita (RÉGER 2002), Eugene Garcia (GARCIA 2002), Lucas-Henze-Donato (uők 1990). Hivatkoznak a Pápua Új-Guineában élő kaluli népcsoportra, akiknél nincs igazi gyerekközpontú kommunikáció, csak helyzetcentrikus érintkezés, de már a modern közösségekre vonatkozó megfigyeléseknek is hangot adnak, miszerint a szocializáció tartós, folyamatosan gyarapító tevékenység.

3. Az egynyelvű szocializációról a tanulmányok során sok minden kiderült. Például Mérei Ferenc mutatott rá (MÉREI–V. BINÉT 1981), hogy a gyermek a beszélni tanulás kezdetén sokkal több hangot képez, használ, mint amelyekre a beszélőközösségnek szüksége van. Pl. a magyar gyerekek francia nazálisokat, afrikai csettintőket, mély torokhangokat is hallatnak egy darabig.

3. 1. Ez a kezdeti bőség egyébként a szóképzésekre is érvényes. Van olyan gyermek, aki akár száz eredeti lexémát alkot, amelyek aztán szűrődnek ki nyelvhasználatából.¹ Ez különösen a család első gyermekére érvényes, mert a második már közvetlenül testvérétől tanul, ezért korábban kiszűrődnek nyelvhasználatából az egyéni lelemények, szóalkotások.

3. 2. Azzal, hogy hogyan bonyolódik le a szocializáció, a minták utánzása, pszicholingvisztikai vonatkozásokban is kevesen, keveset foglalkoztak. Füst Milán egy szólás „átöröklődését”, használatának utánzását ragadja meg remekül:

„Vadászkutyáit például láncsal verte, s mikor könyörögtem vagy sirtam értük, hogy ne tegye, könnyed mosollyal jegyezte meg:

– Ne sokat hadarj, mert te is megkapod. Miért nem lett püspök? – kérdezte kedélyesen. – És maga mért nem lett püspök? – szerettem volna megkérdezni tőle.”

Egy későbbi szituációban aztán beáll az utánzó alkalmazás:

„Már a bányába menet is azon törtem a fejem, hogy mi lesz, Úristen, ha én a pónimon fogok kivágtatni a bányába, hogy mit fog ehhez szólni Emmácska. Erre hát elkezdtem ügetni, mintha máris a pónimon ülnék. Ugyan erősen meghajszoltam magamat, vesszővel verdesve faromat, mutatván, hogy én is kegyetlen vagyok a pónival.

– Nincs kegyelem, mért nem lettél püspök – mondtam neki apám módja szerint.”

4. A kódelsajátítást (a verbális természetűek mellett a nem verbális jeleket is) és a közösség részévé, tagjává válást összekapcsoló szocializáció egy nyelven, környezetben belül is sokarcú jelenség. Az éppen beiskolázott gyerek a családi érintkezési sajátosságoknak a tükré.

4. 1. Például a *nyelvi tabu* tekintetében. Több tanító számolt már be róla, hogy I-II. osztályos gyerekek szemrebbenés nélkül beszélnek, vagy éppen kéri meg a pedagógust az anyagcsere folyamatait elősegítő szívességre, az otthoni minták alapján.

¹ Idősebb lányom alkotott kb. 100 sajátos, új szót, amely csak évek múltán szűrődött ki beszédéből, de a jelentését ma is tudja mindegyiknek.

4. 2. Épp ezekre a szívességre kérések hozzák felszínre a gyerek udvariassági eszköztárát. Gyakori az olyan kontamináció, mint:

– Tanító néni, légy szíves, adja fel a kabátomat!

Ezek szerint a gyerekek a *légy szíves!* mondatformát zárt, megkövült szerkezetnek tekintik. Hasonló tapasztalataink voltak a köszönési formákat illetően is. Lányos házhoz először ment be az ifjú udvarló, és a szülők maguk elé idézték, sőt annak rendje és módja szerint be is mutatkoztak neki. Minderre a fiú csak annyit tudott mondani:

– Sziasztok!

A szülők számára érthetetlen volt ez a magatartás, meg is sértődtek, míg meg nem értették, hogy az ifjúnak ennyiből állt a köszönéscserepedárja, ott-hon ugyanis mindenkit tegezhetett, tehát a fatikus, kapcsolatteremtő-fenntartó közlési elemeket nem kellett differenciálnia.

4. 3. Ma már családokon belül szinte általános a korosztálytól független tegeződés, bármilyen generációs különbségtől függetlenül. Igaz, még lehet olyat találni, hogy a gyerekek magázzák szüleiket, de az unokák tegeződnek velük. Ahol együtt él több nemzedék, az sem ritka, hogy a gyerekek Tündének, Anikónak, Gábornak, Attilának hívják szüleiket, mert a nagyszülőktől ezt a szólító- és említőnevet hallják.

4. 4. Arra is van példa, ha nem is gyakran, hogy az anyós és após tegeződik a mennyel, vővel, ami hagyományos társadalmi csoportokban elképzelhetetlen.

4. 5. A szolidáris, illetve alá-fölérendeltségi kód, a tegeződés-magázódás az egész magyar nyelvterületen átalakulóban vagy legalábbis változóban van. Az anyaországi szokások szerint az előbbi azonos neműek és foglalkozásuk között általános és automatikus szinten szabályozott érintkezési forma, kisebbségi környezetekben azonban távolról sem az. Tegyük hozzá, érzésünk szerint ez a tegeződés nem teszi sokkal meghittebbé az emberi, kollegiális kapcsolatokat.

5. Egyéni, környezeti sajátsággént kell kezelnünk az ingerszegény, tehát hátrányos helyzetű kódhasználatot is, amelynek, ha nem is sérült, de szegényes, differenciálatlan a kódja. Ez elsősorban a migrációs szórvány csoportjaira jellemző, ha a nyelvvesztő környezetek felé irányult, mondjuk, Belgrád, Becskerek, sok esetben Újvidék felé is. Primitív tagolódása, igénytelensége sajnos sokszor csak a korán elidegenített anyanyelvre vonatkozik.

6. Általános tapasztalat a nyelvhasználat szétfejlődése miatti elkülönülő szocializáció, jelentés-dezintegráció. Nem olyan mértékben persze, mint az angolban, amelyben a nyelvi valóságháttérben is jelentős elkülönülések ta-

pasztalhatók, de hatásaival gyakran él a szépirodalom is. Eric Knight például német kémeket lepleztet le hőseivel ilyen effektusokra építve, akik összekeverik a soccer-pályát a rögbivel, noha az előző a nálunk is játszott változat, az utóbbi labdája ovális alakú, szabályai is mások (Eric Knight: Sam Small csodálatos élete. Európa Kiadó, 1971). Máshol ugyanazon szó területi jelentésszakadására épít (Minden jenki hazudik):

„Saw a tűzbe nézett.

– Gabona megterem maguk felé?

– Megterem, megnő tizennégy lábnyira is!

– Tizennégy lábnyira – lihegte Saw. Hüha... Mindjárt gondoltam, hogy a maguk hídjai nagyobbak lehetnek, mert különben hogy mennének át a 14 láb búza felett!

– Én nem mondtam, hogy búza, én azt mondtam, gabona.

– Az ugyanaz! – csattant rá Saw.

– Dehogya. A búza kalászban nő, a gabona meg csutkán, széles hosszú levelei vannak.

– Hé, hiszen az kukorica!”

A félreértésre az adott okot, hogy a corn Nagy Britanniában búza, az Egyesült Államokban és Ausztráliában kukorica, Írországbán és Skóciában pedig zab.

Ekkora különbségek a magyar nyelvterületen még nincsenek, de a fahéj helyetti címet, a tanár helyett is használt tanító és sok száz más példa már ezt a tendenciát sejtetik. A területi sajátosságok különösen a társadalmi felépítmény elemeinél találhatók. Elegendő csak a magyarországi mozaikszórendszert említenünk, amelynek jelentése a határon túli magyarság számára feloldhatatlan, tehát érthetetlen.

Idáig csak az egy nyelven, nyelvközösségen belüli szocializáció általános vagy területenkénti érvényéről szóltunk, arról tehát, amely bázisa, hozzárendelési alapja a kétnyelvű kommunikációs és érintkezési helyzeteknek. Ezt viszi a kétnyelvű beszélő a már többé-kevésbé kétnyelvű közlési folyamatokba. Sok múlik azon, hogy milyen állapotban, kiépítettségben.

II. Kétnyelvűség, kettős szocializáció?

Más nyelvet, környezeti nyelvet az adott célnyelvi közösség, a releváns helyzetek viszonyítása nélkül nem lehet megtanulni. Hosszú az út a közeli-tő nyelvtől a célnyelvi kommunikálói, illetve fordítói és a nyelveket váltakozva használóiig. Azt mindenekelőtt leszögezhetjük, hogy a környezeti nyelvet egyik itt élő etnikum sem sajátítja el úgy és annyira, amilyen lehetősége lenne rá, ennek pedig fő oka a hiányos és kis valószínűségi érintő szocializáció.

1. Az első gond ezzel a kérdéssel kapcsolatban az, hogy, mondjuk, a vajdasági magyarok nem azonos életkorban, feltételek és körülmények között válnak kétnyelvűvé. Egyik nemrégiben elvégzett észak-bánati kérdőíves felmérés (Törökkanizsa, Majdán, Rábé, Oroszlámos) szerint igen nagy azoknak a száma, kik nem az iskolában tanultak meg szerbül, hanem a családban, rokonságban (valószínűleg vegyes házasság révén, ismerősöktől, szomszédoktól, kortársaktól, barátoktól, sőt a katonaságnál vagy a munkahelyen). Tehát a nyelvközösségi hátterek szinte összehasonlíthatatlanok.

Mindebből az is következik, hogy külön kell választanunk az intézményes és ösztönös nyelvelsajátítást, de az intézményes nyelvoktatás sem okvetlenül didaktikai súlypontú. Történelmileg is, szinkronitásban be kell vezetnünk egy opposziós párt, azt, hogy a második nyelvet tanulónak (ezzel a terminussal elkerülhetjük a többségi, kisebbségi nyelv sok mindennel terhelt minősítéseit), azt tudniillik, hogy a többé-kevésbé kétnyelvűnek teljes-e, ép-e az első nyelvi, anyanyelvi valóságháttére, világképe, vagy eleve töredezett, mozaikszerű a világképe, vagyis a nyelvhasználatnak, gondolkodásnak vannak anyanyelvi és környezetnyelvi „tartományai”. Olyképpen, hogy a családi élet nyelve magyar, és esetleg a kiskörnyezeté, de már a középiskoláé, egyetemé, munkahelyé, környezetnyelvi kötődése nem, a katonaságnál töltött időszaké pedig sohasem. A valóság lehet ennél is bonyolultabb, ha vegyes házasság színezi, ha mondjuk óvodába valaki szerbül járt, majd magyar elemibe, szerb általános iskolába, és végül identitása, valóságértelmezése nem köti sehova, ahelyett, hogy mindkét irányból élne a gravitációval.

2. Elképzelhető valamilyen támogató intézményesség vagy oktatásszervezési elgondolás is. Legrégibbi segítség a *cseregerek-vállalkozás* volt még a két háború között is, amikor egy évre elment a magyar fiú a német családhoz, a német a magyarokhoz, de a megfelelő szerb viszonylatok is ki voltak építve. Minden bizonnyal ez volt a legsikeresebb, noha bizonyos elit körülményeket feltételezett.

A II. világháború utáni időkben két másik modellel is próbálkoztak: az ún. *szabadkai gyakorlattal*, illetve a Lendva környéki, *nyelvileg osztatlan tagozatokkal*. Ezek valamiképpen illeszthetők a hagyományos multikulturális többnyelvű iskolai programokkal, amelyeket a klasszikus szakirodalom aszerint osztályoz, hogy segítik-e, és milyen mértékben segítik az anyanyelv megmaradását, az anyanyelvi kompetenciák fejlesztését. *Skuntnabb-Kangas* (uő, 1997) az oktatási programok négy fő típusát különbözteti meg:

- a kisebbségi szegregációt támogatót;
- az anyanyelv-támogatót;
- a „mélyvíztechnika”- programot;
- és végül az ún. belemerítési programot.

A szegregációs, a kisebbségi gyerekeket külön, alacsonyabb színvonalon oktató gyakorlat nem egészen ismeretlen, csak néhol gyógypedagógiai tagozat a neve, és alacsony presztízsű tannyelvet érint.

- Az anyanyelv-támogató modellnél kétnyelvű tanárok oktatják a tanulókat, de második vagy többségi nyelven is. Ez mifelénk ritka madár.

- Sajnos bizonyos környezetekben legáltalánosabb a „mélyvíztechnika”, amikor a kisebbségben lévő tanulót a többségi nyelvoktatásba vonják be, úgy, hogy a tanár nem is beszéli a kisebbség nyelvét. A szabadkai gyakorlat részben, bizonyos tárgyaknál volt ilyen.

A belemérítési programoknál a többségi diákok önként választják az idegen nyelvet, kétnyelvű tanároktól tanulják a magas státusú kisebbségi nyelvet, Lendván ezt a magyarokkal együtt tették, csak így a kellő elsajátítási, begyakorlási időt nehéz biztosítani és megszervezni.

3. Az iskolán kívüli intézmények, közösségek sokkal szűkebb, egyoldalúbb mozgásteret biztosítanak a nyelvtanulásra, mint a munkahely, katonaság, korosztályi csoportok, viszont itt a nyelvökölógiai környezet, a környezeti minták nagyon életszerűek, bár az érintkezési kód gyakran idegen, mert a közösségek elsődleges nyelve a szerb volt, és nem tudják, nem is akarják az érintettek lecserélni, mert a szerb argóval (čale, keva), katonai műszóval (prekoredni, gležnjak, dežurni) stb. a csoportaffirmációt is kódolják, és helyettesíti is azt, amit magyarul az érintettek vékony rétege miatt nem lehet megvalósítani.

Az említett közösségek közül a munkahelyi nyelvhasználat szokott a legintenzívebb lenni, és a leginkább kötelező érvényű.

4. Az említett közösségek szocializációs kötöttségei természetesen nem lehetnek egygyökerűek, mert a közösség egyik részének anyanyelvéhez kötődnek, a másikéhoz pedig nem.

4. 1. Az együttélés folytán gyakran fogadja be egyik csoport a másik kódját, szokását, kulturális modelljét, jelezve valamilyen szintű összetartozást. Ezeket gyakran minősítik interferenciának, de nem az, annyiban, hogy szándékos az átvétele, mint például a gyászjelentéseken feltüntetett ragadvány- vagy csúfnevek, amelyek a szerb férfiak estében hagyományosak, az újságok gyászjelentéseibe is belekerülnek. Ezekben az esetekben a szomszédság, munkahelyi vagy egyéb többnyelvű közösség körvonalazódik meghatározóként.

5. Eltérő szocializációs pályák, kötődések gyakran érhetők tetten a köszönésformákban, mindennapi érintkezésekben, főleg a vegyes házasságok révén, amelynek következtében a gyerekek is több irányban, szokásrendhez

kötődnek. Nagyon lényeges, hogy mindkét használt nyelv konkrét személyekhez kötődjék. Más kérdés, hogy az iskola a környezeti nyelv tanulásához mennyire tudja biztosítani, szimulálni a valós élethelyzeteket.

6. Ami a nyelvi kötődéseket, világképet illeti, említsünk csak egy jellegzetes példát. A horvát–szerb háborúskodások idején Vukovárról menekült el egy adorjáni magyar tiszt haza családotul. Lánya tudott magyarul, de a miséről, vallásról csak horvátul lehetett vele beszélni, mert hittanra Vukováron járt.

7. Ami a kommunikációs célokat illeti, nyelvtanulásnál, nyelvváltásnál a fatikus, kapcsolatteremtő és -tartó formákkal van a legtöbb gond.

A már érintett tegezést-magázást az eltérő délszláv szokások tovább bonnyolítják. Nem tűnik például sértésnek ha egy huszonéves férfi letegez egy idősebb nőt. Másrészt a szervusznak megfelelő *zdravo* (egészséget) magyarul gyakran válik tegezővé magázott személynek köszönve, holott ez ilyen tekintetben semleges. Terjedőben van a fiataloknál a „Szerbusz, Zoli!” megszólítás levélben, szerb mintára, olyat pedig eminens folyóiratunkban, a *Létünkben* olvastam egy politikai kiáltvány élén, hogy „Szervusz, munkás, szervusz földművelő!”, a „*Zdravo, seljače, zdravo, radiče!*” mintájára. Ám ha mi tömeget mozgósítani akarunk, elegendő a „Munkások! Parasztok!” megszólítás.

A következő jelenség magyarul meglehetősen tudó szerbecnél fordul elő, amit egy szerb kollégám egyszer szegedi magyar fogorvosnak mondott: „Ha, te orvos, én most elmegyek, de majd visszajövök. Ő elment, az orvos meg-hökkenne nézett rám, míg el nem magaráztam, hogy a szerbben a doktorhoz nem járul okvetlenül még egy megszólítás-elem, az úr.

8. A szocializációs hátterek, tudástípusok rendszerét Kiss Jenő vázolta fel 1995-ben Angelusz–Tardos nyomán. Hármass felosztásának mindegyik tagja a mi nyelvi viszonylatainkban is előfordul. Az *elsődleges* szocializáció (munkatevékenység, informatív tartalmak, könyvtárhasználat, szakmai egyesületek – bár sok kisvárosban egyetlen gyerek sem visz ki olvasni a környezetnyelvi irodalomból, a házi olvasmányokon kívül); *kapcsolatteremtő önreprezentációs* stílus (konferenciák, munkatevékenységek, ünnepek, jelképek, jelkép) s *szövegalkotás* (pl. szólások, alakzatok stb).

9. Érdekes az a fordítói tapasztalat, miszerint a tőlünk, Vajdaságtól távolabb eső területek délszláv alkotásainak, nyelvi megnyilatkozásainak fordítása jóval nehezebb, mint a vajdasági szerzőjű szövegeké. Nagy eltéréseket, pl. a muzulmán kultúrából, jóval nehezebb tükröztetni, mint a velünk együtt élőkét.

Nagyon érdekes a fordítást érintő másik szocializációs példánk is. Annak idején Létmányi István lefordította a Svijetlost Kiadónak Kosztolányi Pácsi című művét, de szocializációs háttérrel váltva végezte el munkáját. Az alföld jellegzetességeit, realitait hegyvidékiekkel, keleti szokásokkal cserélte fel, így lett a befőttből, kompótból slatko, a rétesből baklava. Talán azért, hogy a közönség magára ismerve, mohóbban vásárolja és olvassa a Kosztolányi-regényt. Bármilyen áron!

Ha már itt tartunk, mondjunk még egy példát: Dragoslav Mihajlović Petrinya koszorúja című művét, amely tele van a legintenzívebb nyelvjárással, ilyképpen fordították magyarra: A dugványozó fát fűrónak, fűrónak mondják mifelénk, az övembe tűztem, és levágtam az egyik csibét (nem csirkét, jércét). Így tehát a teljesen iskolázatlan Petrinya nyelve akadémiai magasságokban teljesedett ki.

Irodalom

- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (1987): Kulturális-kommunikációs rétegződés. Szociológia, 209-231. l.
- Garcia, Eugene (2002): Student Cultural Diversity Understanding and Meeting the Challenge Third Edition, Houghton Miffling Company Boston-New York
- Kiss Jenő (1995): Társadalom és nyelv. Bp.
- Lucas, T. – Henze, R. – Donato, R. (1990): Promoting the success of Latino in language-minority students: An exploratory study of six high schools. Harvard Educational Review 60 (3), 315–340.
- Réger Zita (2002): Utak a nyelvhez. Bp.
- Mérei Ferenc – V. Binét Ágnes (1981): Gyermeklélektan. Bp.
- Skuntz-Kangas, Tove (1997): Nyelv, oktatás és kisebbségek. Bp.
- Torgyik Judit (2005): Nyelvi szocializáció és oktatás. Pedagógiai Szemle, 3.

BILINGUALISM – DUAL SOCIALISATION

This paper summarises the subtasks of the middle-term research project on school age linguistic planning under the influence of bilingualism and a second language. The starting hypothesis of the research is that first language socialisation is rather environment-sensitive, and serves as a model for the secondary socialisation necessary for either the acquisition or the institutionalised learning of a second language. Through this secondary socialisation, learners acquire communicative competence and performance, and the interference between these two socialisations causes the problems in becoming bilingual.

The process of socialisation, the formation of primary communicative habits, like being on first and second name terms, the attitude towards linguistic taboos, the detrimental linguistic effects of an environment poor

in stimuli and the effect of differentiation on second language acquisition are examined in the light of the abovementioned interrelations.

The macro-understanding of linguistic socialisation reaches as far as translation, in the process of which the whole linguistic reality background becomes relevant, e.g. how linguistic development and sensitivity is reflected upon the horizontal and vertical stratification of the source language.

ANDRIĆ EDIT

A KÖRNYEZETI NYELV ELSAJÁTÍTÁSÁNAK GONDJAI

The Difficulties of Second Language Acquisition

A dolgozat a szerbnek mint a társadalmi környezet nyelvének az elsajátításával kapcsolatos gondokat taglalja. Először egy kutatás eredményeiről számolunk be, amelynek során felmértük, hogy gyerekeink hol, melyik korosztályban, milyen mértékben beszélnek a szerb nyelvet. A kutatás alapján levonjuk a következtetéseket, és számba vesszük a szerb nyelv elsajátítását befolyásoló tényezőket. Végül néhány gondolatot fogalmazunk meg a környezeti nyelv elsajátításának javításával kapcsolatban.

Kulcsszavak: környezeti nyelv, a nyelvtanulást befolyásoló tényezők, nyelvtanítási módszerek

1. Bevezetés

Vajdaságban környezeti nyelven a magyart és a szerbet is kell érteni. Még mindig léteznek – bár elvétve – olyan homogénnek mondható magyarlakta vidékek, ahol az ott lakó szerb lakosság számára a magyart kellene a fenti terminussal jelölni. Mi ezúttal a környezeti nyelven a szerbet értjük, de egy mondat erejéig hadd említsük meg, hogy az utóbbi néhány évben az újvidéki Bölcsészettudományi Karon észrevehetően nőtt azon hallgatók száma, akik túlnyomórészt magyar környezetből kerültek Újvidékre, és csak most tudatosodott bennük, hogy mit veszítettek azzal, hogy nem szülőhelyükön sajátították el a magyart, ahol több lehetőség és alkalom is mutatkozott rá. Talán át kellene gondolni, hogyan tudnánk vonzóbbá tenni a magyar környezetnyelvi programokat és tanterveket.

A szerb nálunk államnyelv és a társadalmi környezet nyelve is egyben. Vajdaság különböző részein a nemzetiségi arányok nagyon különbözőek, s így a társadalmi környezet is változó képet mutat. A gyerekek a homogénebb magyar környezetekben a szerbet leginkább csak az iskolában sajátítják el, illetve csak ott kezdik el tanulni, és a mindennapi társas kapcsolataik során nincs is módjukban használniuk azt. Ezzel szemben a heterogénebb környezetekben és ott, ahol a szerbet beszélnek túlsúlyban, a gyerekek a családban, az utcán, a tömegtájékoztatói eszközök hatására tanulnak meg szerbül, olyan-

nyira, hogy nem ritkán az válik náluk domináns nyelvvé, mégpedig néha az anyanyelv rovására. A szerbnek mint a társadalmi környezet nyelvének tanulása az általános iskola első osztályától kötelező a nemzetiségi tagozatokon. A gyerekek között már iskolába induláskor is nagy különbség van szerb nyelvű kommunikációs kompetenciájukat tekintve.

Először is fontosnak tartjuk felmérni azt, hogy gyerekeink hol, melyik korosztályban, milyen mértékben beszélik a szerb nyelvet ahhoz, hogy a nyelvtanítást a meglevő konkrét körülményekhez lehessen szabni.

2. A kutatás eredményei

Három évvel ezelőtt a tanulók nyelvhasználatát vizsgálva többek között egy kérdőíves felmérést is végeztem, melynek során a diákoknak olyan kérdésekre is válaszolniuk kellett, hogy hol és körülbelül mikor tanultak meg szerbül, hogyan viszonyulnak a kétnyelvűség kérdésköréhez, nekik maguknak kellett értékelniük magyar, illetve szerb nyelvtudásukat, valamint nyilatkozniuk kellett arról, hogy a legszemélyesebb nyelvhasználatuk során melyik nyelv kerül előtérbe. A kutatást Szabadkán, Újvidéken, Zentán, Ürményházán és Kupuszinán végeztem el.

2.1. Szabadkán 41 diák (33 általános és 8 középiskolás) választott kérdéseimre, ezekből 7 vegyes házasságban született. Arra a kérdésre, hogy milyen nyelven beszélnek a szüleikkel, többségük azt válaszolta, hogy magyarul, csak három gyerek beszél az édesanyjával horvátul, egy az édesapjával szerbül és két gyerek az édesapjával mindkét nyelven.

85 százalékuk előbb magyarul tanult meg beszélni, 9 százalékuk mindkét nyelvet egyszerre sajátította el, két diák nem válaszolt a kérdésre. Szerbül 16-an (39 %) a családban tanultak meg, 12-en (29 %) az iskolában, 5-en a szomszéd gyerekektől játék közben, 3 diák kijelentette, hogy nem tud szerbül (közülük 2 középiskolás), 5 viszont nem válaszolt a kérdésre. Ebből arra lehet következtetni, hogy ők sem beszélik az államnyelvet, s ez akkor a diákok egy ötöd részét képezné.

A tanulók közül a legtöbben 3-assal osztályozták szerb nyelvtudásukat (12-en), egyforma azoknak a száma, akik 2-est és akik 4-est adtak maguknak (9-9 tanuló), 3 gyerek saját megítélése szerint egyesre tud szerbül, öt pedig nem értékelte szerb nyelvtudását. 31 diák (75,6 %) érzi úgy, hogy magyar nyelvtudása erősebb, 2-en viszont meglepő módon a szerbet jelölték meg erősebbnek, míg 7 diák (17 %) mindkét nyelvi kompetenciáját egyforma szintűnek ítéli meg.

A tanulók majdnem kivétel nélkül magyarul álmodnak, imádkoznak és számolják a pénzt. Érdekes módon többségük mindkét nyelven káromkodik, még azok is, akik nem beszélnek szerbül.

A diákok túlnyomó többsége pozitívan vélekedik a kétnyelvűségről, csak ketten válaszoltak elutasítóan. Egy diák érzi a kétnyelvűség előnyét, de szerte annak hátrányos mozzanatai is lehetnek:

– A kétnyelvűség szerintem előny, abból a szempontból, hogy az illető, aki két nyelven beszél, ebben az országban bárkivel kapcsolatot tud teremteni. Kevesebb megaláztatást és szégyent érez. Viszont ezek az emberek sokszor nem tudják eldönteni, melyik nemzetiséghez tartoznak. Úgy érzik, nem tartoznak sehova.

2.2. Újvidéken 67 diák vett részt a felmérésben. Közülük 15-en (22,3 %) vegyes házasságban születtek. 46 anya (68,65 %) csak magyarul beszél a gyerekeivel, 3 (4,5 %) csak szerbül, 18-an (26,8 %) pedig mindkét nyelven. Az apák közül mindössze 53,7 százalékuk (36-an) beszél csak magyarul, kb. 9 %-uk (6-an) szerbül és 37,3 %-uk (25-en) mindkét nyelven. A gyerekeknek több mint a fele előbb a magyar nyelvet sajátította el (37-en), 24 gyerek (35,8 %) egyszerre tanulta meg a magyart és a szerbet, 1 viszont előbb a szerbet. A szerbet legtöbbször (34-en) a családban sajátították el, és pedig mindannyian 1,5 – 5 életévük között, többnyire kb. 2 éves korban, a többiek az utcán, az óvodában, a barátok között, illetve környezetüktől tanultak meg szerbül beszélni. Csak 8-an (kb. 12 %) találkoztak a szerbvel először az iskolában.

Vagy csak magyarul vagy mindkét nyelven álmodnak, inkább csak magyarul imádkoznak, de mindkét nyelven káromkodnak, s a pénzt magukban leginkább magyarul számolják.

Nincs olyan gyerek, aki ne tudna szerbül (43-an jelesnek vagy kitűnőnek minősítik nyelvtudásukat – 64 %). 32 diák úgy érzi, hogy jobban beszél magyarul (47 %), 10 (15 %) hogy a szerb nyelvtudása az erősebb, 25-en (37,3 %) pedig, hogy egyformán beszélnek a két nyelvet¹.

Amikor a kétnyelvűség hasznosságára kérdezzük rá, a tanulók nagy része előnyként értékeli azt, van közöttük két diák, aki hátránynak tartja, és meg is indokolja véleményét („Hátrány, mert keverik a két nyelvet.”), háromnak viszont nincs határozott álláspontja ezzel a kérdéssel kapcsolatban.

2.3. Zentán 14 tanuló vett részt a felmérésben, közülük csak egy tanuló született vegyes házasságban, mégpedig az apa szerb. A szülők (egy apa kivételével) magyarul beszélnek a gyerekeikkel. Ebből következik, hogy mindannyian előbb a magyart tanulták meg, szerbül csak később, az iskolában vagy a környezetüktől, de vannak olyanok is közöttük, akik úgy nyilatkoznak, hogy nem tudnak szerbül. Érdekes, hogy kivétel nélkül magyarul álmodnak, imádkoznak és számolják a pénzt magukban, de 7-en mindkét nyelven káromkodnak (még az is, aki nem beszél szerbül).

¹ Ne tévesszük szem elől, hogy a felmérést magyar osztályokban folytattuk le.

Csak két tanuló érzi úgy, hogy szerb nyelvtudása jeles, hárman közülük viszont úgy nyilatkoznak, hogy egyáltalán nem, négyen pedig hogy csak alig beszélnek a nyelvet (ez az arány összesen 50 %-ot tesz ki). 13-uk szerint a magyar erősebb a szerb nyelvi kompetenciájuknál, s csak egy egyenlíti ki a két nyelvet, mégpedig jeles szinten.

Két vélemény kivételével mindannyian határozottan előnynek ítélik meg a kétnyelvűséget, de már konkrétabb, gyakorlatiasabb, középiskolásokhoz illő indoklással.

2.4. Ürményházán 19 gyerek töltötte ki a kérdőívet, egy negyedük vegyes házasságból származik. Az édesanyák közül 14-en (73,6 %) csak magyarul beszélnek gyerekeikhez, a két szlovák nemzetiségű csak az anyanyelvén, egy anya csak szerbül, 2 (10,5 %) viszont szerbül és magyarul is kommunikál. Az apák (kettő kivételével) csak magyarul beszélnek otthon. Öt gyerek kivételével (26,3 % – egy előbb a szerbet, négyen pedig egyszerre sajátították el mindkét nyelvet) először magyarul tanultak meg beszélni (73,6 %). A szlovák szülők gyerekei három nyelvet beszélnek. A szerbet vagy a családban (6) vagy pedig az iskolában/óvodában sajátították el (13). Tehát az utóbbiak vannak túlsúlyban, 68,4 %-kal.

Szerb nyelvtudásukat a legtöbben négyessel értékelték (10-en), hármuk szerint 3-ast érdemelnek, ketten viszont úgy érzik, hogy kitűnően beszélnek szerbül. Ötüknél (26,3 %) a magyar erősebb, négyüknél (24 %) a szerb, kilenc diák (47,36 %) pedig úgy értékelte, hogy egyforma nyelvi kompetenciával rendelkezik mindkét nyelven.

Körülbelül egyformán álmodnak magyarul és szerbül, magyarul imádkoznak és számolják a pénzt, de inkább szerbül káromkodnak.

Kivétel nélkül előnynek tartják a kétnyelvűséget, méghozzá tisztán gyakorlati okokból kifolyólag.

2.5. Kupuszinán 14 hetedik osztályos tanuló vett részt a kutatásban, egynek az édesanyja horvát, egynek pedig az édesapja szerb. Az anyák egy kivételével magyarul beszélnek a gyerekekkel, az apáknál ez a kivétel kettőt tesz ki. A tanulók mindannyian csak magyarul álmodnak és imádkoznak. Ketten mindkét nyelven számolják a pénzt, a többiek viszont csak magyarul. 11 diák mindkét nyelven káromkodik, három pedig csak magyarul.

Egy gyerek kivételével mindegyik előbb magyarul tanult meg. Hárman a családban (21,4 %), nyolcan (57 %) az iskolában tanultak meg szerbül, ketten azt válaszolták, hogy edzésen, illetve a piacon, egy viszont bevallotta, hogy nem tanulta meg az államnyelvet.

Szerb nyelvtudását egyik gyermek sem értékelte ötössel, még tiszta négyessel sem. Egy tanuló értékeli tudását 3-as és 4-es közöttinek, öten hármassal, heten kettessel, egy viszont elégtelennel osztályozta magát. Ez azt

jelenti, hogy a tanulók szerb nyelvtudásának átlaga elégséges (2,3). Csak egy diák tartja azt, hogy egyformán tud magyarul és szerbül. A tanulók kivétel nélkül csak magyarul olvasnak és írnak, és pedig csak regényt és újságot olvasnak, és csak házi feladatot írnak.

Mindezek ellenére a kétnyelvűséget mindannyian előnyösnek tartják.

3. A szerb nyelv elsajátítását befolyásoló tényezők

A felmérés azt mutatja, hogy a tanulóknak nagyrészt megvan a hajlandóság a szerb nyelv elsajátítására. A kutatás, valamint többéves megfigyeléseink alapján az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

3.1. A gyerekek kétnyelvűsége, illetve szerb nyelvtudása Vajdaságban leginkább a település földrajzi fekvésétől függ. Attól, hogy milyen távolságra helyezkedik el az anyaország határától.

3.2. A szerb nyelv elsajátítására hatással van a település nemzetiségi összetétele. A homogén magyarlakta vidékeken sokkal kevésbé sikeres ez a folyamat, a gyerekek csak az iskolában kezdenek tanulni szerbül, s az iskolán kívül nincs hol fejleszteniük, gyakorolniuk tudásukat.

3.3. Az előbbivel függ össze egyrészt a település nagyságának tényezője is, ugyanis a városok – pszichológiai terminussal élve – ingerdús környezetek ilyen szempontból a falvakhoz viszonyítva.

3.4. Nagyon fontos a szélesebb társadalmi környezet viszonyulása a kétnyelvűség kérdésköréhez. Az, hogy hogyan vélekedik a település vezetősége az államnyelv elsajátításáról, és hogy van-e kezdeményezőkészsége a nyelvtanítást befolyásoló körülmények javítására.

3.5. A konkrét iskola, illetve az azt igazgató személyek szerepe is rendkívül fontos. Hogy hajlandóságot mutatnak-e a tanárokat a gyerekek motiválására különböző programok és rendezvények, versenyek szervezésével, audio- és vizuális feltételek megteremtésével, könyvek beszerzésével stb.

3.6. A szülők magatartása is nagyon fontos. Ha a szülő nem tud szerbül és nem érzi szükségét annak, hogy gyermeke megtanulja az államnyelvet, ez a viszonyulásmód tükröződni fog a gyerek magatartásában is, fölösleges tehernek, pluszórának fogja tartani a szerb nyelvű foglalkozásokat. Saját mikroközösségén belül ugyanis boldogulni tud anyanyelvén, s nem gondol arra, hogy érvényesülése érdekében esetleg szüksége lesz a szerb nyelvre. Talán ez az oka annak, hogy sok magyar érettségiző meg sem próbálkozik beiratkozni az Újvidéki Egyetemre, hanem tanulmányait Magyarországon folytatja, vagy pedig, ha itthon marad, olyan (még mindig ritkaságszámba menő) tanszéket választ, amelyen magyar tannyelvű az oktatás.

3.7. A pedagógus, illetve a tanár személyiségétől és felkészültségétől is függ a sikeres kimenetel. A tanárnak ismernie kell a két nyelvrendszert és a közöttük fennálló különbségeket, hogy milyen nehézségekbe ütközhet egy-egy módszeres egység elsajátítása, hol várható, hogy a diák tévedni fog.

Ebben fontos szerepet játszik a tanár végzettsége és tapasztalata, valamint a kontrasztív nyelvészeti irodalom. Az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karán működik egy olyan tanszék, amelyen nemzetiségi (magyar és szlovák) osztályokban tanító szerb nyelvtanárokat képeznek. A szándék és az elgondolás a tanszék megalakításakor kitűnő volt, azonban a gyakorlatban ekörül is felmerül néhány gond, kezdve attól, hogy nagyrészt azok iratkoznak oda, akiknek nem sikerült más tanszékre bejutniuk. Ebből következik, hogy a hallgatókat nem túlzottan érdekli a magyar nyelv, és nem viszonyulnak megfelelő komolysággal a munkához. Az itt diplomát szerző hallgatók ugyanakkor nem a szakmájukban helyezkednek el, hanem más pályát választanak. Ezért van az, hogy a szerb nyelvet sokszor olyan tanárok tanítják, akik maguk sem ismerik jól az államnyelvet, vagy ismerik ugyan, de más szakosak, és akár szerb, akár magyar nyelvtani tudásuk igen hiányos.

3.8. A tárgy oktatási programja és annak megvalósítása is döntően befolyásolja a sikert.

4. Néhány gondolat a környezeti nyelv elsajátításának javítására vonatkozóan

4.1. Véleményem szerint tájékoztatni kell a szülőket arról, hogy a szerb nyelvtudás, pontosabban a kétnyelvűség milyen előnyökkel jár, és eloszlatni azt a téves hitet, hogy a környezeti nyelv elsajátítása az anyanyelv rovására történik.

4.2. Az iskolákat és különösen a tanárokat motiválni kell az oktatás különböző formáinak a megszervezésére és a változatos módszerek alkalmazására. Különböző szintű és méretű nyelvtanulási kurzusokat kell szervezni. Az iskolában a rendes órák mellett pótkutatást és emelt szintű oktatást kell bevezetni. A tanárokat külön motiválni kell a tanítási módszerek korszerűsítésére.

4.3. A környezetnyelvi programokat korszerűsíteni kellene, a tanterveknek néhány alapvető követelménynek kell megfelelniük.

4.3.1. A tantervi anyagot az anyanyelvi ismeretekre kell alapozni, és pedig nemcsak a nyelvi, hanem a többi tantárgy keretében elsajátított ismeretekre is. Az egyes módszeres egységeket rendszerben, pontosabban a rendszer részeként kell elsajátíttatni.

4.3.2. Előtérbe kell helyezni a nyelvhasználati szokások kialakítását, azt, hogy az elsajátított ismereteket a gyerekek használni is tudják, tehát a kommunikatív kompetencia fejlesztésére kell törekedni. A tanulót képessé kell tenni arra, hogy a beszédhelyzetnek megfelelő megnyilatkozási formát tudja választani.

4.3.3. A tanárnak fokozottabban kell koncentrálnia a két nyelvrendszer eltérő jelenségeire, s olyan feladatokat adnia, amelyekkel az interferenciára módot adó jelenségek az automatizmus fokáig begyakorolhatóak.

4.3.4. A fokozatosság elvét is tiszteletben kell tartani: kezdetben kisszámú szókinszerekre kell az egész nyelv alapstruktúrájának elsajátíttatását alapozni, a megnyilatkozási formáknak megfelelő mintamondatok segítségével. Kezdetben csak a tanár legyen tudatában a nyelvtani szabályoknak. A struktúrák számát és a nyelvtani szabályokat évről évre növelni kell. Az egyszerűbbtől kell haladni az összetettebbig, és az új tananyagnak az előzőre kell épülnie. Tovább kell fejleszteni a már elsajátított tudást, hogy a diákok a mondanivalójukat képesek legyenek kombinálni, újrakreálni, átformálni.

4.3.5. Ezzel függ össze az is, hogy a nyelvtan tanításakor óvakodni kell a két véglet alkalmazásától (az egyik, ha teljesen kizárjuk, a másik pedig ha csak azt tanítjuk); a szabályokat el kell sajátíttatni, de nem csak azokat. A nyelvtanulás kezdeti szintjén a diák nincs tudatában a nyelvtani szabályoknak, mint ahogyan az anyanyelvi beszélőnek sincs fogalma róluk, ezeket csak később kell fokozatosan tudatosítani. A nyelvtan nem önmagában cél, hanem a nyelv elsajátításának a funkciójában áll, ennek a nyelvtannak tehát funkcionálisnak kell lennie. Később már lehetőség – és szükséges is – van az elméleti általánosításokra, az anyanyelvvél való összehasonlításra (kontrasztálásra), a nyelvtani terminológiák bevezetésére, a rendszerezésre, hogy a szabályokat elvonatkoztatva a konkrét példától, azt más szituációban is alkalmazni tudják.

4.3.6. A tananyagnak tiszteletben kell tartania a tanulók életkorát és egyéni képességeit. Az oktatási tartalmak összetettsége, terjedelme és szintje, feldolgozásuk módja feleljen meg a diákok képességeinek. Kezdetben a mindennapi beszédhelyzetekre s a hozzájuk közel álló hétköznapi témákra kell alapozni.

4.3.7. Fontos az is, hogy a tudásszerzés során próbáljuk bevonni a gyerekek szellemi tevékenységét, ha csak lehet ők vonják le a következtetéseket, ne csak a kész tényekkel szolgáljunk nekik, amelyeket utána fejből megtanulnak és felmondanak, reprodukálnak.

4.3.8. A tanulók egyéni képességeit is figyelembe kell venni, egyéni különbségek egy korosztályon, egy mikroközösségen belül is vannak: eltérnek a testi, a szellemi, az emocionális, az akarati képességek, a munkaszokások, a tanulási motiváltság, a családban használt nyelv stb. A tanítás ütemét, amennyire erre mód van, a gyerekek egyéni képességéhez kell mérni.

4.3.9. Az irodalmat kezdetben ne nyelvjárási és népmesei szövegek alkossák, mert azok nagy része archaikus nyelven íródott, hanem a mai szerb vagy szerbre fordított gyermekirodalom képezze.

4.3.10. A diákokhoz közel álló témákat feldolgozó szövegeket tartalmazó tankönyveket és kiegészítőket kell készíteni.

4.3.11. Vizuális szemléltető anyagot készíteni a számukra, vagy készíteni velük.

4.3.12. A nyelvhasználati alapok lefektetésével meg kell határozni a kommunikációs kompetencia minimális, alsó szintjét, amelyet minden diáknak el

kell érnie, hogy a konkrét beszédtevékenység során, konkrét szituációban az alapvető nyelvi formákat szabályosan alkalmazva, alapszintű kommunikációt le tudjanak folytatni.

4.4. A gyerekeket különböző módon minél gyakrabban sikerélményben kellene részesíteni, hogy kedvet kapjanak a nyelvtanuláshoz. Szavaló-, szövegmondó-, fogalmazási, színjátszóversenyeket, vetélkedőket, rendezvényeket kell szervezni a tanulók korosztályának és egyéniségének megfelelően.

4.5. Környezetnyelvi folyóiratot is lehetne indítani, amelyet a tanulók írásai töltenének ki.

4.6. Nem utolsósorban pedig egy korszerű, többszintű, interaktív számítógépes nyelvtanulási programot is ki lehetne dolgozni, amelyet a gyerek az iskolában a tanár segítségével, esetleg otthon egyedül is tudna használni.

*

Végezetül el kell mondanunk azt is, hogy ezekbe a programokba nemcsak az államnak, hanem a Nemzeti Tanácsnak is bele kellene segítenie, mert a környezetnyelv elsajátítása, a nyelvi szocializáció nem annyira a többségi nemzet, mint inkább a nemzeti kisebbség érdeke.

THE DIFFICULTIES OF SECOND LANGUAGE ACQUISITION

The paper deals with the difficulties in acquiring Serbian as a second language. Firstly, the paper reports on the results of a survey which attempted to determine where, at what age and to what extent Hungarian children in Vojvodina speak Serbian. Then it presents the inferences drawn from the survey and lists the factors affecting the acquisition of the Serbian language. Finally, it gives a few thoughts on improving second language acquisition.

RAJSLI ILONA

NÉV ÉS IDENTITÁS*Gondolatok idegen keresztnéveink helyesírásáról és kiejtéséről*

Name and Identity

Thoughts on the orthography and pronunciation of Hungarian first names of foreign origin

Az elemzés napjaink idegen személynévhasználatának helyesírási és kiejtési kérdéseit tárgyalja. Egy 1998 és 2006 között gyűjtött, mintegy 6000-nyi adatot tartalmazó szinkron utónévkorpusz anyagát vizsgálva tipologizálja az egyes írás- és ejtésbeli jelenségeket. A névadás és identitás kérdéskörét érintve a különleges névválasztás jelenségére is kitér.

Kulcsszavak: névtan, névadási divat, identitás, Vajdaság, helyesírás, kiejtés, különleges névválasztás

I. Bevezetés

1. A névadás problematikája, a névnek és viselőjének kapcsolata számos megközelítésben vizsgálható; mindenekelőtt ide tartozik az identitás kérdésköre, hiszen névadáskor egyénítés, az én azonosítása történik. (BALÁZS 1998; 49)

Másrészt a névadás aktusához rendkívül fontos érzelmi attitűdök társulnak, a névhez érzelmi viszony is fűződik, hiszen: „Az ember saját neve tulajdonképpen én-jének egy vetülete.” (BALÁZS uo.) Mindez korunk körülményei és viszonyai közepette még nagyobb hangsúlyt kap.

2. Utónévadásunk¹ változásának folyamatában az idegen eredetű utónévvel több okból is fontos tüzetesebben foglalkozni. Nem hiába hangsúlyozzák: a névtudomány szükségszerűen a nyelvészet legnemzetközibb diszciplínái közé tartozik. (Vö. G. MÁTRAHÁZI 1981; 15)

F. Kovács Ferenc *Gondolatok a személynévről* című tanulmányában – meglehetősen nagy korpusz alapján – megállapítja, hogy évről évre növekszik a különleges (főleg idegen eredetű) nevek iránti igény Magyarországon. (F. KOVÁCS 1992; 27)

¹ Hajdú Mihály: Általános és magyar névtan. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.

Ehhez hozzátehetjük a határon túli magyarok névadásában működő tendenciák közül azokat, amelyek az identitástudat megőrzését, illetve elhalványulását, elvesztését támogatják. N. CSÁSZI Enikő egy felvidéki vegyes iskola névadását jellemezve ki is mondta: „Főként a magyar nőnevek választásánál tapasztalható az a törekvés, hogy kevésbé lehessen lefordítani szlovákra: Anikó, Hajnalka...” (Névtani Értesítő 19., 49. l.). Az identitástudat őrzésének egyik módja, lehetősége tehát a hagyományos, megszokottnak számító nevek adása, amelyek „lefordíthatatlansága” azért fontos érv, mert a szlovákiai nyelvtörvény nem teszi lehetővé (esetleg hosszas és kérdéses kimenetelű procedúra után) a magyar nevek anyakönyvezését. (N. CSÁSZI 1997; 45)

A keresztnemek bejegyzését, anyakönyvezését illetően a magyarországi helyzet nagyjából követhető: az 1971-es, Ladó-féle Utónévkönyvet² is megelőzték névlajstromok, amelyek igencsak elavultak a XX. század második felére. Mind a bejegyezhető nevek állományát, mind pedig ezek írásképet ez a könyv szabályozta, míg nem az anyakönyvi jog rendelkezései igyekeztek a változó körülményekhez és szükségletekhez idomulni. Természetesen időközben sokasodtak az újabbnál újabb nevet igénylők beadványai, így időszerű volt 1989-ben a Bíró Ágnes által átdolgozott, korszerűsített Ladó-könyvet³ kiadni. Ez a kiadvány csaknem 800 névvel bővült, és valamennyi benne található név és névváltozat – a könyvben előírt írásmóddal – anyakönyvezhető Magyarországon.

Vajdaságban törvény szabályozza a kisebbségek nyelv-, illetve névhasználatát. Az újszülött anyakönyvi bejegyzéskor a szülők kérésére a cirill betűs államnyelvi adat mellé bekerülhet a magyar nyelvű név is; ennek rögzítése azonban teljes egészében az anyakönyvvezető tájékozottságától, felkészültségétől függ. Mint azt kérésre az óbecsei községi anyakönyvi hivatal vezetője elmondta, igyekeznek a szülők igényeinek, kéréseinek megfelelni, ezért a magyar nevek beírásakor ezek az óhajok is szem előtt vannak. Mindennek lényeges momentuma, hogy nincsen egy hivatalosan használatos – a kisebbségek névadását szabályozó céllal készült – névlista, amely behatárolná a nevek bejegyzését.

Hasonló a gyakorlat az egyházi születési anyakönyvezésnél is, az egyházi adminisztrátorok készségesen bejegyzik a szülők névadási óhajait is, természetesen mindenekelőtt szem előtt tartva azt, hogy ez a névadás nem sértheti a gyermek személyiségét, továbbá a nemnek megfelelő nevet kell választani stb. Az egyházi személyek többé-kevésbé fel vannak készülve a néha nem mindennapi idegen nevek lejegyzésére, ám rögzített névállomány náluk sincs érvényben, a Ladó–Bíró-féle Utónévkönyvet is csak itt-ott ismerik.

² Ladó János: Magyar utónévkönyv. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.

³ Ladó János–Bíró Ágnes: Magyar utónévkönyv. Vince Kiadó, Budapest, 1998

II.

1. Mindebből az következik, hogy mind az állami, mind pedig az egyházi születési anyakönyvezésben igen nagyfokú változatosság tapasztalható a keresztnévek írásmódját illetően. Az alábbi vizsgálódás során csupán az idegen eredetűekre korlátozzuk a figyelmet, jóllehet a hagyományos, úgymond magyarosnak nevezhető keresztnévek írásában is sok az írásképi és ejtésbeli ingadozás.

1998 és 2006 között módomban volt mintegy 6000 végzős (tehát az általános iskolát, illetve a három- vagy négyéves középiskolát befejező) vajdasági diák saját kezű aláírását rögzíteni és elemezni. Ez az adatbőség megfelelő korpuszt biztosított az idegen eredetű és főleg az újabb keletű nevek helyesírási és kiejtési problémáinak vizsgálatához.

2. A keresztnévek helyesírásával mindig foglalkozott az éppen aktuális helyesírási szabályzat. Az idegen keresztnévek írásmódjára már az 1832-ben megjelent *Magyar helyesírás és szóragsztás főbb szabályai* III. fejezetében találunk utasítást: „A’ melly tulajdon nevek olly nemzetéi közé tartoznak, mellyek a’ deák vagy görög betűformáktól és alphabettől felette eltérnek, a’ hova a’ keleti ’s némely nyugoti (p. o. oláh, serbus, illyrus stb.) nemzetek számíthatnak, azok kiejtésöknek leginkább megfelelő magyar módon írassanak.” (AkH. 1832; 7)

A későbbi helyesírási szabályzatok is kitérnek az idegen nevek, s ezen belül az idegen keresztnévek helyesírására. Kiemelhetjük a sorból az 1923-ast, amely a kiejtésnek leginkább megfelelő magyar írásmód hangsúlyozásával meghatározza az alapelvet – hogyha a nevek „idegenből származnak is, nincs helye idegen írásmódnak.” (AkH. 1923; 19). Ugyanakkor már ebben a szabályzatban hangsúly kerül a *ch* és az *x* betűk megőrzésére; pl. a *Richárd* vagy a *Xavér* nevekben.

Eltekintve most a ma érvényben levő szabályzat megfelelő pontjainak idézésétől, a továbbiakban kizárólag a vajdasági névhasználat gyakorlatában felmerült névanyagot és a kérdéses eseteket tekintjük át.

A mássalhangzókra vonatkozó szabályszerűségek megvalósulása

1. Az idegen névanyag *s* jele többféleképpen realizálódik mind írásban, mind pedig az ejtésben.

– Az *s>sz* átírás az utóbbi időben rendkívül gyakori: *Szebasztián, Mariszella, Szamanta, Ibisz, Vanessza, Denisz* (nem tévesztendő össze a *Dönizzel*, illetve a *Denízával*), *Borisz, Szeverina, Krisztál, Szanella, Larisza* stb.

– Az idegen *s* jel nagyszámú név esetében megmarad, a szülők ilyen formában kérik az újszülött anyakönyvezését: *Sybilla, Dolores, Silvano, Astrid, Simonetta* (ennek a *Szimonetta* alakváltozata is fellelhető). Előfordul az *Írisz*

név kettős helyesírása is: *Íris* és *Irisz*, míg a Ladó–Bíró által ajánlott *Írisz* változat nem bukkan fel. Az *s* jelölése gyakran okoz olvasati, kiejtési nehézségeket és következetlenségeket, hiszen a névadó szándéka nem világlik ki az írásképből. Ilyen pl. a *Bernadett Susanna* kettős keresztnév utótagja, ahol úgyszintén keveredik a magyarosítás és az eredeti forma. Hasonló esetben a *Stefani* olvasható akár *Stefaninak* (a *Stefánia* esetleges rövidebb formájaként) és *Sztefaninak* is; valószínűleg ez utóbbira gondoltak a név bejegyzésekor is. Érdekes – és csak egyetlen becsei példa volt rá – a *Sara Kristina* kettős utónév írásképe is, a név mindkét tagjában *s* betű van, tehát egyértelmű az idegen írásmódra való törekvés.

– Az *s* betűt esetenként *z*-re írjuk át: a francia *Denise* > *Deniz* formát és ejtést nyer, Ladó János a *Döniz* változatot ajánlja. Ilyen továbbá az *Ines* > *Inez* név is, itt találunk *Inesz* átírási formát is.

– Külön ki kell térnünk a térségünkben elég gyakori *Sztella* névre. Nagyon megoszlik a név írásmódja: a *Sztella* gyakoribb, de a *Stella* forma is jelentős előfordulású; ám ez utóbbi sem az *s* ejtését sugallja. Másrészt a latin *Stella Maris* (a Tenger Csillaga) olvasata, valamint a rokon nevek: *Eszter*, *Eszter* is az *sz*-es ejtést erősítik. A *Stella* írás- és ejtészváltozat mellett az 1989-es utónévkönyvben meg is jelent a *Sztella*.

1. A helyesírási szabályzat utasítása szerint a *h*-nak ejtett *ch* megmarad a névben. Ez környezetünkben főként a mind gyakoribb és divatosabb *Richárd* névre vonatkozik, ahol a szabályzatban ajánlott forma mellett mind gyakoribb a teljes fonetikai átírás: *Rihárd*, de az idegen kiejtésű *Ricsárd* (Óbecse) írásképe is. Emellett a *Richárd* rövid *a*-s változata is megtalálható.

– A *Michel* feltehetően az eredeti francia ejtésből eredően *s*-sel ejtendő, az írásképe azonban ezt nem árulja el.

1. A hangérték nélküli *h* főleg *t* után jelentkezik, változatos fonetikai helyzetben: legtöbb esetben név végén: *Elizabeth*, *Judith*; név belsejében szokatlanabb, és eléggé idegenszerű írásformát eredményez: *Mathias* vagy *Theodora*, az utóbbinak már van egy – részben a magyar helyesíráshoz igazított – *Theodóra* változata is. Hasonló a *Szamantha* névalak is.

2. Az idegen névben szereplő *c* betű a kiejtésben és az írásban is legtöbbször *k* vagy *sz* lesz.

– A név eleji *c* > *k*: *Klaudia*, *Karolina*, *Krisztofer*.

– Sok esetben a szülők az idegen helyesírás szerint jegyeztetik be a nevet: *Claudia* (magyar vezetéknevvel!); teljesen idegen névformában: *Christina*, *Christoph*.

– Szó belsejében is sok az ingadozás: *Eric* ~ *Erik*; ugyanez női változatban is, továbbá *Dominica* ~ *Dominika*. Ellentmondásos kombinációk jönnek létre a napjainkban ismét divatba jövő kettős utónévnévadás tagjaiban, hiszen

a fonetikai átírás és az idegen név formai megőrzése egyazon személynél is gyakran keveredik: *Tifani Erica* (Óbecse).

– A *c>sz* megfelelésre jóval kevesebb példa van, ugyanakkor az egyre népszerűbb *Cynthia* – amennyiben átírják – kivétel nélkül az *sz-es* alakot (és ejtést) kapja: *Szintia*. Elég sok a *c*-vel kezdődő, felemás forma: *Cintia* (Szenttamás, Csantavér) Nincs arról tudomásom, hogy vidékünkön lenne *Cintia* olvasata.

– *Ck>k*. Feltehetően a *Rocky*, illetve *Rick(y)* formából alakult ki, és a '70-es évek közepe táján született fiúk körében lendült fel a *Roki* és *Riki* névpár.

3. A névben szereplő *x* betűt nem írjuk át. Ezt a Helyesírási szabályzat 204. és 209. pontjában találjuk meg. Pl. *Alexandra*, *Félix*. A vajdasági névanyagban azonban szinte mindegyik ilyen típusú utónévnek megvan a *ksz-szel* átírt változata: *Alekszandra*, Péterrévén 2000-ben *Kszénia* formában jegyezték be nevet, jöllehet ez a név már régóta *x* betűvel honos. Az *Alex* is elég gyakori manapság, Csantavéren *Aleksz* formában írták be. Itt mindenestre felmerülhet a szerbben érvényes átírás hatása.

– A *Beatrix* írását illetően egészen a közelmúltig nem merült fel kétely, egy mostani gyűjtés során Szabadkán az eddig ismert alak mellett az *sz-es Beatrix* változat jelent meg.

4. A szó eleji *j*-ből vagy *zs* vagy *dzs* lesz: *Jennifer>Dzsenifer*, *Jessica>Dzsesszika*. *Zs*-vel került át a *Zsaklina* (Jacqueline) és a *Zsanett* (Jeanette). Pacséron fellelhető az eredeti francia helyesírású *Jacqueline* is. Újabb keletű a *Dzsenita*, az új Utónévkönyv sem tartalmazza.

5. A név elején levő *g*-t a szabályzat úgyszintén *zs-s* átírással ajánlja: pl.: *Jeannette>Zsanett*; ennek ellenére ritkán bár, de előfordul az olaszos *Dzsina* írás- és ejtésforma, illetve a *Giuliano* és változatai.

6. Az *Edvin* variánsaként egy esetben az *Edwin* forma bejegyzését kérték a szülők.

7. Ritkán fordul elő a *ph* betűkapcsolat: *Christoph* (Pacsér), egyébként általában átírásban szerepel: *Krisztofer*, *Filip*.

8. A nevek rövid és hosszú mássalhangzós változatai is tartítják az eddig kialakult képet: *Liana~Lianna*, *Brigita~Brigitta*, *Larisza~Larissza*, *Melita~Meliitta*, *Roland~Rolland*, *Diana~Dianna*, *Rebeka~Rebekka* stb.

9. A *š>s* átírás. A szerb nyelvből átvett *Natasa* elég gyakori nemcsak a egyes házasságban született gyerekek névadásában. Írásmódja eltérő: *Natasa* és *Nataša* egyaránt előfordul.

A magánhangzókra vonatkozó szabályszerűségek megvalósulása

1. A szó végén álló néma *e* hangot nem jelöljük: *Henriette>Henriett*, *Bernadette>Bernadett*, *Adrienne>Adrienn*, *Alice>Aliz* stb. Ritkán előfordul *e* nevek eredeti, idegen helyesírású bejegyzése is. Az *Odett* is *e* nélkül honosodott meg.

2. A név végén levő magánhangzó megléte, illetve hiánya külön típusba sorolandó. Mivel a néma *e* hangot nem jelöljük, a női nevek végén valamilyen kompenzációképpen az *a* hangzó jelenik meg, más esetben az eredeti *e*. Pl.: *Anett~Anetta, Zsaklin~Zsaklina, Elizabett~Elizabetta, Nikolett~Nikolette a~Nikolette stb.*

3. A magánhangzók váltakoznak a szó végén: a már meghonosodott és beilleszkedett *Henriett* forma mellett a *Henriette~Henrietta* alakokat is megtaláljuk. Ehhez hasonló a *Bernadetta~Bernadette* ingadozás, vagy a *Dianna~Dianne, a Natália~Natalie* formák.

4. Az *y*-nal jelölt hangot némely esetben *i*-nek ejtjük, ez írásba is így kerül: *Yvette>Ivett, Kitty>Kitti, Molly>Molli, Betty>Betti* stb. Számos esetben azonban az idegen névalak kerül be az anyakönyvbe: *Amarylla, Fanny, Riky, Roky, Sybilla, Kyra* stb. Ez utóbbi név olvasata több ejtésbeli nehézséget felvet: *Kira* vagy *Kijara* lenne a megfelelő? Ha az *y-t-j*-nek ejtjük, akkor írásban is így jelöljük: pl. *Maja*, jóllehet Csókán ezt a nevet egy esetben *Maya* formában jegyezték be.

5. A névváltozatok számát jelentős mértékben megnöveli a név végén, illetőleg a név belsejében levő magánhangzótartam variálódása. Szó végén: *Orlando, Márió, Fernandó, Renátó, Leó* stb. A szó elején hangsúly hatására, illetve a név belsejében is gyakori a magánhangzó-megnyúlás: *Ramóna, Olivér, Szimóna, Manuêla, Mánuel*. Variánsok keletkeznek így: *Ármin~Armin, Márió~Mario, Olivér~Oliver, Antónia~Antonia, Benjámin~Benjamin* stb. Ez utóbbi – eredeti írásmódra törekvő – névforma ejtésbeli kételyeket ébreszt, netán az angolos [bëndzs(e)min] ejtést sugallja.

6. Meglehetősen ritka a név végi rövid magánhangzó: pl. *Leo*, ennek azonban az utóbbi időben megjelent a *Leon* változata, feltehetően a filmvászonról véve a mintát. Egyéb példák a rövid magánhangzós formákra: *Huanita*, ahol nyilván analógias hatásra történt a rövidülés; a *Tabita*, amelynek *Tábita* formáját tartja az Utónévkönyv elfogadhatónak.

Magánhangzókat és mássalhangzókat egyaránt érintő szabályszerűségek

1. Az *i~j* változat: pl. *Leila~Lejla* (de Csókán bejegyezték *Leilla* alakot is!), *Miriam~Mirjam*.

2. Az *ia*-hangpárt *i* váltja fel: *Bianka>Blanka*; ez utóbbi jóval gyakoribb.

3. Az *u~v* váltakozás: *Eduárd és Edvárd*.

4. Rövid magánhangzó + hosszú mássalhangzó + magánhangzó váltakozik hosszú magánhangzó + rövid mássalhangzó + magánhangzó kombinációjával. Pl.: *Adrianna~Adriána, Daniella~Daniéla*.

Változatok

Mind a három eddig tárgyalt szabálysoporton belül kitértünk a felmerülő variációs lehetőségekre. Ezeken kívül még számos egyéb indítékú változat alakulhat ki: pl. egy-egy keresztnév más-más nyelvből eltérő formában került be a magyarba, vagy sok esetben nyelvi érintkezés révén a meglévő mellé új forma kerül. Így pl. a *Dorottya* mellé (főleg vegyes házasságokban) bekerül a *Dorotea* írásváltozat is, az *Alexander* és *Alex* mellé a fonetikusán átírt *Alekszandar* forma stb.

Újabban megjelent az *Ernő* mellett az *Erneszt* változat, a *Natália* mellett a *Natalin*, a *Krisztinának* is van *Krisztianna* (s nem *Krisztiána*!) és *Krisztin* változata, sőt egy kétfélmű utónévben egyazon név két változata: *Berec Krisztofer* *Krisztof*.

Egyedi névmegoldások és problémák

Harold – feltehetően az északi germán eredetű *Harald* és ennek mai német változata, a *Herold* kontaminációjából származik.

Rajmond – e forma nyilván az angol ejtéshez próbált közeledni, noha a *Rajmund* már elfogadott névváltozat.

Hendrik – ismeretlen okból alakult ki a *Henrik* forma mellé.

Dévid – a magyarban a *Dávid* forma a hagyományos, Vajdaság két pontján (Óbecsén és Csantavéren) is fellelhető volt az angol (*David*) kiejtés szerinti átírás anyakönyvezése

Giuliano – a szülők a *dzs-s* kiejtés bejegyzését kérték, az egyházi anyakönyvbe *Giuliano* formában került be.

Elisa – feltehetően *Eliza* ejtésű lehet, az *Elisabeth* rövidítéséből, mint ahogyan az *Aliznak* is előfordult *Alisa* változata.

Eddig még nem besorolt nevek (a teljesség igénye nélkül): *Dorol*, *Ervild*, *Zinella*, *Monella*, *Piramidella*, *Maliz*, *Szabrinka*, *Elinorella*, *Denisz-Denis*, *Dejna*, *Revenetta*, *Diego*, *Enrike*, *Szinetta*, *Huanita* stb.

III. Összegzés

Raátz Judit huzamosabb ideje kíséri figyelemmel a különleges névválasztás eseteit, s nemcsak a magyarországi, hanem a németországi gyakorlatot is jól ismeri. Számtalan névválasztási kérvényt tekintett már át, s egyik tanulmányában a németországi tapasztalatait is összegezve megállapítja: „egy li-

berálisan működő országban is vannak keretek, vannak szabályok, amelyek a gyermek személyisége mellett védik a népet, a nemzet identitását is.” (RAÁTZ 1996; 79) Ahogyan azt Lőrincze Lajos már 1969-ben a II. Névtudományi Konferencián hangsúlyozta: „Bármennyire tiszteljük hát az egyéni szabadságot, bizonyos hagyományok (...) kötnek bennünket. S a legtöbb esetben úgy gondoljuk, hogy – megfelelő módon – védelmeznünk is kell a névadási szokásainkat, hagyományainkat, nyelvünket is. És igen sok esetben védelmeznünk kell a szülő feltűnési vágya ellen tiltakozni még nem tudó csecsemőt, akinek valamikor esetleg sok keserű órát szerez, talán az egész életét elrontja a pillanatnyi divat vagy meggondolatlan ötlet alapján ajándékozott név. De védekeznünk kell az összevisszaság, a zűrzavar ellen is, amit az eredményezne, ha például ki-ki gusztusa szerint írná be a neki tetsző idegen nevet.” (Idézi RAÁTZ 1996; 78–80) Mindehhez Raátz Judit egy lényeges momentumot tesz hozzá: „Mert a név nem csak az egyén, hanem a nemzet is.” (uo.)

Hivatkozások

- BALÁZS 1996: Balázs Géza: Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón. Budapest, A–Z Kiadó
 F. KOVÁCS 1992: F. Kovács Ferenc: Gondolatok a személynévadásról. Magyar Névtani Dolgozatok 113. Budapest
 G. MÁTRAHÁZI 1981: G. Mátraházi Zsuzsanna: Napjaink különleges keresztnévdívatja. Magyar Névtani Dolgozatok 15., Budapest
 N. CSÁSZI 1997: N. Császi Ildikó: Névválasztási és becenévhasználati sajátosságok egy szlovákiai vegyes iskola neveinek tükrében. Névtani Értesítő 19., Budapest 45–51. l.
 RAÁTZ 1996: Raátz Judit: A névválasztás különleges esetei. Névtani Értesítő 18. Budapest 75–85.
 RAÁTZ 2003: Raátz Judit: Gondolatok idegen keresztneveink helyesírásáról és anyakönyvezéséről = A nevekről. A névtan oktatása és kutatása az ELTE Tanárképző Főiskolai Kar Magyar Nyelvtudományi Tanszékén 1984–2003. Budapest, 269–278. l.

NAME AND IDENTITY

Thoughts on the orthography and pronunciation of Hungarian first names of foreign origin

The analysis details the issues of orthography and pronunciation related to today's first names of foreign origin. It divides into types the orthographic and pronunciation phenomena to be found in the synchronous first name corpus, which contains about 6000 pieces of information and was collected between 1998 and 2006. Touching upon the question of identity, the paper also deals with the phenomenon of choosing unusual names.

MOLNÁR CSIKÓS LÁSZLÓ

NYELVI SZOCIALIZÁCIÓ A VAJDASÁGI CSALÁDOKBAN

Linguistic Socialisation in Families in Vojvodina

A szerző, miután a biológiai egyénné a társadalmi lénnyé válásával kapcsolatos általános kérdéseket taglalja, a szocializáció nyelvi viszonylataira irányítja a figyelmet. Arra a kérdésre próbál választ találni, hogy az etnikailag vegyes területeken élő családokban a gyermekek milyen nyelvek lesznek. Felvázolja a lehetséges megoldásokat, és népszámlálási adatok alapján bemutatja a nyelvi szocializációs tendenciákat, különös tekintettel a vajdasági magyarokra.

Kulcsszavak: nyelvi szocializáció, homogén és heterogén család, nyelvválasztás, népszámlálási adatok

A szocializáció értelmezésében három szemléletmód különíthető el. Az elsőnek (amelybe a rekonstruktivizmus elmélete, a strukturalista-funkcionalista szociológia, a tudásszociológia stb. tartozik) középpontjában az áll, hogy az újabb nemzedékek tagjai újjáteremtik azokat a kulturális és szociális mintázatokat, amelyek már szüleik világában is megvoltak. Az egyén kulturális mintázatokat sajátít el, és beilleszkedik egy normatív társadalomba. Ettől eltérően az ún. „kritikai irányzatok” arra mutatnak rá, hogy a beilleszkedés keretei nem természeti adottságok, hanem emberek és embercsoportok között történelmileg kialakult és változó viszonylatok. Így a marxisták azt mondják, hogy a magatartást és a gondolkodást szabályozó normák olyan keretnek számítanak, amelyek a mindenkori osztályviszonyoknak felelnek meg. A reformpedagógia azt hangsúlyozza, hogy az iskolarendszer, az oktatás és a fegyelmezési módszerek háttérbe szorítják a gyermekek tehetségét és spontán érdeklődését. A harmadik szemlélet, a „konstruktivizmus” a beilleszkedést felszínes jelenségnek tartja, ugyanis a társadalmi élet szereplői nem passzív befogadók, hanem olyan cselekvők, akik környezetükből szelektálnak. Egyes helyzetek szereplőiként maguk az emberek határozzák meg és értelmezik magatartásuk normatív és szabályozó támpontjait.

A szocializáció fogalma arra vonatkozik, hogy hogyan válik társadalmi lényvé a biológiai egyén, és miként fonódnak össze a társas interakciók. A szocializáció fogalma az emberi személyiség alakulására irányuló szempontból fogja át a világot, mert a szocializáció egyik legfontosabb funkciója a személyi identitás megformálása.

Az európai társadalmakban a csecsemő- és gyermekhalandóság csökkenésével párhuzamosan terjedt el az a szemlélet, miszerint a gyermek gondolkodása ártatlan, naiv, erkölcsi pedig vadak. Szervezete ápolásra, szelleme művelésre, egész lénye irányításra szorul. A családnak a nyilvánosságtól való elkülönülésével jelenik meg az intimitás kultusza. A polgári intimitás normái új feladatokat jelöltek ki, mégpedig higiéniai követelményeket, gyermekruhák, gyermekszobák és gyermekjátékok szükségességét. Voltaképpen a gyermeki szocializáció munkamegosztása során megváltozott a társadalmi környezet, a gyermeki, felnőtt szerepek és a család. A gyermeki szocializáció változásában fontos szerepe volt a népesedési folyamatok alakulásának, miszerint a járványok visszaszorultak, a közegészségügy javult, az átlagos élettartam pedig növekedett. Ezen hatások következtében a nemi érés lerövidült, hosszabb lett a kamaszkor.

Fontos megemlíteni a „funkcionális differenciálódás” elméletét, amely Smith nevéhez fűződik. Ennek lényege: minél modernebb egy társadalom, annál komplexebb és dinamikusabb a szervezete. A differenciálódással egyidejűleg új módjai és intézményes közgei alakulnak ki a társadalmi alrendszerek működésének és kölcsönhatásainak. A differenciálódás folyamata elkülöníti és funkcionálisan szabályozza a szocializáció intézményeit (család, iskola, egyház, kortárs csoport). Ez a szabályozás kiterjed az intézményesült társadalmi státuszokra, szerepekre, a szereplők kapcsolataira, a tevékenységekben foglalt kognitív készletekre és az egyének magatartására, illetve az együttműködésüket szabályozó értékekre és motivációkra.

A kultúra a kollektív mintázati tárgyak, eszmék, normák és hitek sokaságát jelenti. Tagjai számára a társadalom ezt különböző mechanizmusok révén örökíti át. Az átörökítésben fontos szerepe van a nyelvi kommunikációnak, hiszen a nyelvi kommunikáció intencionális jellege és az emberi kultúra dialogikus szerkezete felel meg az ember társadalmi természetének, szociabilitásának és a valóság szociális konstrukciójának. Az emberi gondolkodás fejlődését nagymértékben meghatározza a beszédkészség alakulása és fejlődése. A nyelv elsajátításával a gyermek megtanulja összekapcsolni a kommunikáció különböző funkcióit, a jelölést, a személyközi megértést, a normatív cselekvést és az így kialakuló gondolkodás szociális kompetenciáját. Fontos szerepük van az elsődleges szocializáció intézményeinek, a gyermekkori szocializációban ezek az intézmények funkcionálisan kiemelkedő helyen szerepelnek a szocializáció és a gyermeki fejlődés tekintetében. Elsősorban a család a szocializáció legfontosabb tere.

A nyelvi szocializáció a társadalomba való beilleszkedés folyamatának alapvetően meghatározó részeként írható le, amelynek során az ember nyelvi és kulturálisan kompetens tagjává válik az őt körülvevő közösségnek, megtanulja anyanyelvének grammatikailag helyes használatát, lexikai bázisát, továbbá elsajátítja az adott beszélő közösségben adekvát nyelvhasználati módokat, szabályokat, a kulturálisan elfogadott nyelvhasználattal szorosan összefüggő viselkedési formákat. A nyelvi szocializáció kulturálisan szervezett, interaktív folyamat, a nyelv használata minden emberi kultúrában jelen van, ebből adódóan a nyelv az egyik legfontosabb kulturális univerzálé. A nyelv megtanulása szorosan kapcsolódik a kulturális környezethez, a gyermeket körülvevő, az őt gondozó felnőtt személyek, az anya és a közvetlen társas környezet hozzá közel álló tagjaihoz. A nyelvi szocializáció a családban kezdődik el, a gyermek az őt körülvevő felnőttek és gondozó személyek mintái nyomán tanulja meg az első szavakat, mondatokat, nyelvtani szabályokat, a velük való interakció során sajátítja el anyanyelvét.

Mérei szerint a különböző anyanyelvű gyermekek, bármilyen nyelven is beszéljenek, jóval többféle hangot képeznek, mint amennyi az anyanyelvükben előfordul. Példaként említi, hogy csecsemőink a magyar nyelvben nem létező mély torokhangokat, a francia nazálisokat, az afrikai csettintőket is hallatják. A sokféle hang áradatából azonban csak azok maradnak meg, amelyek a környezet beszédében előfordulnak. A hanggal való kezdeti spontán játék a későbbiekben a külső minta utánzására való átállást jelenti. A csecsemő a hangképző szervei által lehetséges hangok közül azokat rögzíti, amelyeket az őt körülvevő felnőttek beszédében hall.

A Pápua Új-Guineában élő kalulik körében az anyák nem tekintik nyelvi megnyilatkozásnak a gyermek gügyögését, úgy vélik, felesleges időpazarlás és haszontalan dolog lenne ekkor beszélni a gyermekhez. A kaluli anyák nem játszanak a gyermek nyelvi megnyilatkozásaival, saját beszédüket nem igazítják a gyermek nyelvi fejlettségéhez. Az első 18 hónapban minimálisra tehető az anya–gyerek közötti verbális kapcsolat, azonban a gyermek mindvégig hallja a körülötte lévő felnőtt személyek társalgását, fűtanúja a körülötte élők beszédmintáinak. A gyermek alig válik címzettjévé a nyelvi interakciónak, és csak ritkán jelent kommunikációs partnert a beszélgetésben. A kalulik úgy vélik, a nyelvelsajátítás akkor kezdődik, amikor a gyermek kimondja az „anya” és a „mell” szót. Ekkor változásra kerül sor a kommunikációs folyamatban, elkezdik a gyerekek a beszéd tanítását. A kaluli anyák ekkor sem teremtenek a gyerekre méretezett nyelvi helyzeteket, hanem a spontán módon jelentkező nyelvi szituációkba vonják be a gyermeket.

A kalulik tehát az ún. helyzetközpontú kommunikációs stílust követik. A gyermekközpontú és a helyzetközpontú stílus kategóriáját Ochs és Schieffelin alakította ki annak alapján, hogy különböző kulturális háttérű gyerek-gondozók interakciós mintáit figyelték meg. A gyermekközpontú kommunikáci-

ős stílus jellemzője a gyermekhez való alkalmazkodás, a gyermeknek mint potenciális kommunikációs partnernek a megjelenése a beszéd folyamatban. Ezzel szemben a helyzetközpontú stílus esetén a felnőttek azt várják a gyermektől, hogy ő alkalmazkodjon a beszédhelyzethez, arra hajlanak, hogy ne egyszerűsítsék le a beszédet a gyermek szintjére.

A nyelvi szocializáció sajátos azoknál a népeknél, ahol az írott kultúra hiányzik, és a nyelv csupán orálisan, szóban él. Egyes etnikai közösségekben is évszázadokon keresztül csupán szóban élt a nyelv, például az első roma meséket, történeteket is csak nemrégiben írták le, és mostanában készültek el az első roma olvasókönyvek is. A hagyományos roma közösségekben felnövő gyermek még napjainkban is ritkán találkozik családjában a nyelv írásbeli használatával, beleértve az írás-olvasási események széles skáláját. A roma gyermekek jelentős részének nyelvi nevelődéséből hiányzik az iskoláskor előtti írás-olvasásra való szocializálás.

Sajátos nyelvi szocializációs problémát okoz az olyan helyzet, amikor két etnikum határán megjelenik egy kettős identitású csoport. Leginkább kisebbségi nyelvű és többségi nyelvű csoportok érintkezése hoz létre ilyen kategóriát. A többé-kevésbé kettős identitású, vegyes szocializációs háttérű, két kultúrájú és nyelvű személyekből álló csoport tagjainak létszáma rendszerint nem számottevő, bizonyos környezetekben viszont nagyobb lehet, mint az előbbi két csoporté együttvéve. Teljesen esetlegesnek tűnik, hogy az asszimilációs folyamat különböző stádiumában lévő személyekből álló csoport tagjai mikor milyen nemzetiségűnek és anyanyelvűnek vallják magukat.

A kisebbségi közösséghez való tartozás egyik sajátos ismérve a kisebbségi származás tudata. Ez igen fontos az egyén szempontjából, mert meghatározza identitását. Aki vállalja kisebbségi közösséghez tartozását, az természetes adottságként jelenítheti meg hovatartozását. Aki viszont nemzeti és származása ellenére a nemzeti etnikumhoz tartozónak tekinti magát, az a generációkon végbement változás alapján dönt.

Nyelvi szocializáció szempontjából igen nagy jelentősége van a családnak. Ha a szülők azonos nemzetiségűek és azonos anyanyelvűek, akkor feltehetően gyermekük is követi mintájukat, és szocializációja során szüleinek nemzetiségével és anyanyelvével azonosul. Többségi helyzetben ez általában be is következik, ha viszont az adott településen kisebbségben van a szóban forgó nemzetiség, illetve nyelv, akkor a gyermek szocializációja más irányt vesz. Ha például nem anyanyelvén tanul, mintája lehet az iskolai nyelv. A homogén család elsősorban többségi helyzetű faluban biztosítja a nemzeti és nyelvi szocializációt, városi környezetben kisebb a megtartó ereje. A homogén családnak különösen emigrációban nehéz érvényesítenie nemzeti és nyelvi megmaradását. Az emigráció rendszerint szórványhelyzetbe való jutást eredményez, vagyis olyan körülményeket, hogy a homogén családnak szinte nincsenek is közvetlen kapcsolatai más hasonló családokkal.

Szórványhelyzet külföldre való vándorlás nélkül is bekövetkezhet mint a kisebbségi helyzet szélsőséges esete.

A heterogén (vegyes nemzetiségű és nyelvű) család természeténél fogva labilis, és általában valamelyik szülő dominanciáján alapul a gyermekek szocializációja. A gyermek nemzetisége és anyanyelve rendszerint az egyik szülő nemzetiségének és anyanyelvének megfelelően alakul. Előfordulnak azonban sajátos esetek is, amikor a gyermek szüleiétől eltérő nemzetiséget és nyelvet választ. Erre különösen akkor kerül sor, ha mindkét szülő kisebbségi hovatartozású. Ha a családban tolerancia uralkodik, a gyermek kettős identitású lesz, mind apjának, mind anyjának az identitását vállalja. Többes identitás is előfordulhat, amikor a gyermek szüleinek eltérő identitását egy további, külső identitással egészíti ki. Sajátos identitáskonstrukciók is megjelenhetnek, amelyekben például az egyik szülő identitása a származási országnak és a befogadó országnak az identitásával kombinálódik.

Mielőtt a vajdasági helyzettel foglalkoznánk, érdemes egy pillantást vetnünk az erdélyi adatokra, különösen azért, mert igen részletesen fel vannak dolgozva. Varga E. Árpád az 1992. évi romániai népszámlálás alapján tanulmányozza a családok nemzetiségi struktúráját. Megállapítja, hogy a vegyes házasságok rendszerint a városokban gyakoribbak. Nemi eltérések is jelentkeznek az exogámiában. A vegyes házasságban élő nők aránya Erdélyben a magyarok és a németek esetében nagyobb, a cigányok körében viszont kisebb, mint a férfiaké. A kisebb létszámú nemzetiségek esetében különösen jelentős az urbánus exogámia. Országos átlagaikhoz képest szembevetően nagy az exogámia aránya a város lakó lengyel, horvát, cseh, bolgár, ukrán, szerb és szlovák férfiak körében. Ezeket a nemzetiségeket egyébként a városiasodásnak az átlagosnál alacsonyabb szintje jellemzi; urbanizálódott rétegeik pedig hagyományos lakóhelyüktől többnyire távolra sodródva, jellegzetes szórványban élnek.

A rurális és az urbánus környezet közötti eltérések a magyarok körében is kimutathatóak. Városi környezetben a vegyes házasságban élő magyar férfiak aránya nagyobb az átlagosnál (17,1 százalék, az országos 12,4 százalékkal szemben), a város lakó magyar nők közül pedig csaknem minden ötödiknek más nemzetiségű a férje.

Romániában a vegyes házasságok 91,6 százalékát (szám szerint 152298-at) a románokkal kötötték. Ezen belül 94413 a román–magyar (56,8%), 23836 a román–német (14,3%), 7416 a román–cigány (4,5%) házasságok száma. Legkisebb arányban a tatár férfiak választottak román nőt feleségül (49,4 százalékban), de a horvát, szlovák, cseh, német, bolgár és török férfiak nemzetiségen kívüli házasságaiban is viszonylag nagy (25,7–35,4 százalék között van) a nem román párválasztás aránya. Az összeírók országosan 166,3 ezer nemzetiségileg vegyes házasságot találtak (az összes házasság 2,9 százalékát). Több mint négyötödüket (szám szerint 136,3 ezret) Erdélyben kö-

töttek, ott a vegyes házasságok aránya (7,2%) két és félszerese az országos, és több mint tízszerese a Kárpátokon túli vidéki átlagnak (amely mindössze 0,6%). A vegyes házasságok tekintetében a szerző szerint értelemszerűen a soknemzetiségű vagy számottevő kisebbséggel bíró erdélyi megyék állnak az élen: Temes (14,6%), Szatmár (10%), Arad (9,6%), Krassó-Szörény (8,7%), Maros, Brassó (6,9-6,9%), Hunyad (6,6%), Bihar (6,5%), Szeben (6,4%), Kolozs (6%) és Kovászna (4,9%).

A románokkal kötött vegyes házasságokban a gyermekek szinte törvényszerűen (négyből három családban) az apa nemzetiségét viszik tovább, ha a családfő román, más nemzetiségű családfő esetén viszont az anyához való erősebb kötődés folytán válnak ötből majdnem három családban románná. A másik nemzetiséghez tartozó szülő román férj mellett csak minden ötödik, de román feleség mellett is csak legfeljebb minden harmadik családban örökíti át nemzetiségét a gyermekeire.

Városi környezetben a román apák négyötöde (78,0%), falun pedig csak kétharmaduk (67,0%), és ugyanitt a román nemzetiségű anyáknak már csak a fele (51,5%) nevei gyermekeit az államnemzetnek. A falusi román férjeknek több mint egynegyede (27,2%), a román feleségeknek pedig több mint kétötöde (42,5%) átengedi házastársának a gyermek nemzetisége fölötti döntés jogát.

A települési környezet szerinti vizsgálat azt mutatja, hogy a vegyes házasságok több mint háromnegyedét (127 ezer házasság) a városokban kötötték (az összes házasságból 3021,7 ezer, vagyis csupán 53 százalék jut a városokra), ebből 83,4 ezer (65,7%) gyermekes házasság (országosan 2129,7 ezer, 58,5%). A vegyes házasságban élő románok száma a városokban 116752 (az összes vegyes házasságban élő román 76,6 százaléka), a magyaroké 82743 (78,2%), a németeké 25897 (80,3%), az egyéb nemzetiségűeké 24413 (72,8%).

A romániai városokban a gyermekes vegyes házasságokból a gyermekek nemzetisége 53433 esetben román (64%), 14358 esetben magyar (17,2%), 6865 esetben német (8,2%), 1300 esetben cigány (1,6%), 3419 esetben egyéb (4,1%), 4053 esetben pedig a szülőkétől eltérő (4,9%). Ezzel egyidejűleg a családokban 77638 román (46,5%), 56303 magyar (33,8%), 15007 német (9,0%), 3221 cigány (1,9%) és 14697 (8,8%) egyéb nemzetiségű szülőt számláltak.

A szerbiai helyzettel Ruža Petrović és Mirmics Károly foglalkozik. Ruža Petrović az 1951 és 1981 közötti népszámlálási adatok alapján kimutatta, hogy a magyarok heterogámiája Szerbiában igen nagy (26,6%-os), meghaladja a többi kisebbség mutatóit. Vajdaságon belül valamivel kisebb volt (25,4%), másutt viszont jóval nagyobb (Belgrádban és más szerbiai városokban 93,6%-ot ért el). Horvátországban szintén rendkívül nagy arányban vettek részt magyarok etnikailag vegyes házasságban (82%-ban). A Szerémségben és Dél-Bánátban a vegyes házasságok aránya meghaladja a vajdasági

átlagot, a Tisza mentén viszont nem éri el. A kisebbségi tömbben nincs annyi vegyes házasság, mint a szórványban.

Mirnic Károly szerint az etnikailag vegyes házasság elvileg egyéni döntésen alapul, de nem teljesen mentes bizonyos politikai intézkedések és a rosszindulatú propaganda hatásától. Ez a hatás abban nyilvánul meg, hogy a szerb közéletben lebecsülik a kisebbségek nemzeti és kulturális értékeit. Az is hátrányosan befolyásolja az egyén döntését, ha nincsenek megfelelő ismeretei a kisebbség kultúrájáról. Ezért a vegyes házasságban született gyermekek gyakran nem vállalják a kisebbségi tudatot, a kisebbség nemzeti és kulturális értékeit. Mirnic szerint a huszadik század nyolcvanas éveiben olyan erős propaganda-hadjárat alá vették a nemzetiségeket, főként pedig a vegyes házasságban élő magyarokat, hogy változtassák meg a maguk vagy gyermekük nemzetiségét, hogy teljesen elnyomorították az önazonosság-tudatot. Eszerint nemzetiségi családokban természetellenes, ha a gyermek egyik vagy másik szülője nemzetiségét viszi tovább, vagy ha az egyik vagy másik szülővel azonosul, s az a természetes, ha jugoszlávnak vallja magát. Magyar szülők házasságából általában magyar gyermek születik; de a magyar szülők házasságából született gyermek olykor jugoszláv nemzetiségű lesz; a magyar anya, délszláv (szerb, horvát stb.) apa házasságából született gyermek rendszerint jugoszlávvá válik; magyar anya és délszláv (szerb, horvát stb.) apa házasságából leginkább szerb, horvát stb. gyermek születik.

Erdélyhez hasonlóan Vajdaság is soknemzetiségű terület, és ez hatással van az ott lakók családi viszonyaira, illetve a nemzetiségi és nyelvi szocializációra. Az 1981-es népszámlálás szerint 46 635 magyar nő élt gyermektelen házasságban; 39107-nek a férje magyar volt; 1221-nek horvát, 2426-nak szerb, 605-nek a férje jugoszlávnak vallotta magát stb. A 47 968 gyermektelen házasságban élő magyar férjek egy része szintén vegyes házasságban élt: 978 magyar férfi horvát nővel, 1526 szerb nővel, 315 jugoszláv nővel élt. Hasonló volt a helyzet a gyermekes családokban is. 65 968 olyan családot mutat ki a népszámlálás, ahol az anya magyar; 51158-ban mind az anya, mind az apa magyar nemzetiségűnek vallotta magát, 6331-nek viszont szerb volt a férje, 2340-nek horvát, 986-nak jugoszláv. Adatok mutatják azt is, hogy 63 077 magyar apa élt gyermekes családban: 54 158 magyar nővel, 2271 horvátal, 4924 szerbvel, 986 jugoszlávval.

Ezekben a családokban a gyermekek nemzetisége különféleképpen alakult. A családok közül csak 53 380-ban volt a gyermekeknek a szüleikkel azonos magyar nemzetiségük. Tehát még csak nem is 54 158-ban, amint joggal feltételezhetnénk. Ez azt jelenti, hogy még a tiszta magyar családokban sem tartotta magát a gyerekeknek egy része magyarnak (kb. 750 családról van szó). 8349 magyarral vegyes házasságban a gyermekek nemzetisége azonos volt az apáéval; ebből 1287 esetben Crna Gora-i, 1630-ban horvát, 4678-ban szerb, 722-ben jugoszláv. Ezek mintegy 10%-ot, kb. 9000-et tesznek ki.

Mirnic Károly szerint a népszámlálásnak a vajdasági családra vonatkozó adatai arra utalnak, hogy az apa nemzetisége nemcsak a szerbek esetében meghatározó szerepű, hanem a magyaroknál is. Azokban a vegyes házasságokban is, ahol az apa nemzetisége magyar, nagyszámú gyermek fogja a későbbiekben magyarnak vallani magát még akkor is, ha az anyanyelve nem magyar. Viszont csak 875 nem magyar apa – magyar anya típusú vegyes házasságban egyezett meg az anya és a gyermekek nemzetisége. Nyilvánvaló tehát, hogy a magyar nők a vegyes házasságban általában megválnak a maguk nemzetiségétől, csupán gyermekeik érvényesülése érdekli őket. A 9023 csonka családban, ahol a magyar anya egyedül élt gyermekével, 7688 esetben a gyermek és az anya nemzetisége azonos volt. Az 1753 csonka családban, ahol magyar apa élt egyedül a gyermekkel, 1636 esetben azonos volt nemzetiségük. Más tényezők közvetlen hatásával együtt ezek a családtípusok idézik elő a nemzetiségi hovatartozás és az anyanyelv egymástól való folyamatos eltávolodását.

Az egyszerűség kedvéért gyakran a nemzetiségi adatokból következtünk a nyelvi szocializáció jellegére, ugyanis a népszámlálási adatok nálunk ritkán terjednek ki az anyanyelvre és a nyelvhasználatra. Ez azonban bizonyos pontatlansággal jár, mivel a nemzetiségi és a nyelvi adatok nincsenek mindig korrelációban egymással. Az 1981. évi népszámlálás adatai szerint 385 356 személy volt magyar nemzetiségű, ebből azonban 33 625 a szerb nyelvet jelölte meg anyanyelvének, másrészt viszont 2535 horvát, 1073 szerb és 12172 ún. jugoszláv nemzetiségű a magyart tartotta anyanyelvének. Nyilvánvaló tehát, hogy a nemzetiség és anyanyelv nem feltétlenül felel meg egymásnak, illetve hogy a nemzetiségi és a nyelvi szocializáció különböző utakon járhat.

A népszámlálási és az anyakönyvi adatok nem mindig tükrözik a valós helyzetet, ugyanis sajátos logikán alapulnak. Másrészt nem adnak kellő támpontot a nemzetiségi és a nyelvi szocializáció tanulmányozásához. Az 1948., 1953. és 1961. évi népszámlálás alkalmával a 10 évnél fiatalabb, az 1971., 1981. és 1991. évi népszámlálás alkalmával pedig a 15 évnél nem idősebb gyermekek nemzetiségét a szülők határozták meg. Ha valaki két nemzetiségi hovatartozást jelölt meg, a két adat közül minden népszámláláskor következetesen az elsőt osztályozták, kódolták. Az anyanyelvre vonatkozó személyes kijelentést általában úgy fogadták el, ahogyan a kijelentés megtörtént. Több nyelv használata esetén rendszerint az első bejegyzett nyelvet kódolják az 1981. évi népszámlálás kivételével, amikor a családban használt nyelvként két nyelvet is elismertek. A születési, halálozási, illetve házasságkötési vagy válási adatok bejegyzésekor az anyakönyvi hivatalok kötelezően feltüntetik a nemzetiségi hovatartozást. A kérdőíveken, bejelentőlapokon a nemzetiségi hovatartozás megállapításának módszertana azonos a népszámlálásával. A születéseknél mindkét szülő nemzetiségét beírják, a gyermek nemzetiségét azonban nem.

Mirnic Károly szerint eddig még sohasem adtak közre olyan statisztikai-demográfiai feldolgozást, amelyből látható lenne, hogy a gyermek azonos nemzetiségű családban vagy vegyes házasságban született-e. A születési adatok feldolgozását évkig az apa nemzetisége szerint végezték, majd később váratlanul áttértek a szüléseknek az anya nemzetisége szerinti kimutatására. Azonban akár az anya, akár az apa, akár mindkét szülő nemzetisége szerint történik is a feldolgozás, még semmi közelebbit nem tudunk meg a gyermek nemzetiségéről. Egyébként az, hogy a gyermek milyen nemzeti-ségű lesz, sokkal később dől majd el, amikor a gyermek már felnőtté válik. A népszámlálások alkalmával a 15 évnél fiatalabb gyermekek nemzetiségét a szülőknek kötelezően meg kell határozniuk, viszont a gyermek születésekor ezt nem kérik tőlük. Ilyen nehézségek elhalálozás, házasságkötés vagy válás esetén nem merülnek fel a nemzetiségi hovatartozás megállapításakor, hiszen ezek az adatok valóban az illető személyre jellemzőek, és az adott pillanatban egyértelműek. Ezeknél az eseményeknél pontosan bejegyzik a nemzetiségi hovatartozást.

Irodalom

- Mérei Ferenc–V. Binét Ágnes: Gyermeklélektan. Gondolat Kiadó, Budapest, 1985.
 Mérei Ferenc: Társ és csoport. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989.
 Mirnic Károly: A népszámlálások és a vajdasági magyarok identitása, Regio – Kisebbségi Szemle, 1992. 3. évf. 3. sz., 1–14. l.
 Mirnic Károly: Kétnyelvűség a vajdasági magyar családban. Üzenet, 24. évf., 1994. 12. sz., 898–905. l.
 Mirnic Károly: Nemzeti kisebbségből szórványnépeség = Kisebbségi létjelenségek. Szór-vány- és szociolingvisztikai kutatások. Magyarágkutató Tudományos Társaság, Szabadka, 2003, 25–84. l.
 Ochs–Schieffelin: Language acquisition and socialization: The developmental stories = Shweder, R.–Le Vine, R. (szerk.): Culture theory: Essay on mind, self and emotion. Cambridge University Press, New York, 1984, 276–320. l.
 Petrović, Ruža: Etnički mešoviti brakovi u Jugoslaviji. Beograd, 1985.
 Radó Péter: Asszimiláció és nyelváltás a magyarországi szlovének körében. Regio, 1996., 7. évf. 1., 142–170. l.
 Réger Zita: Cigánygyerekek nyelvi problémái és iskolai esélyei = Andor Mihály (szerk.): Romák és oktatás. Iskolakultúra, Pécs, 2001, 85–92. l.
 Réger Zita: Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció – nyelvi hátrány. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.
 Schieffelin, Bambi B.: Language Socialization. Annual Review of Anthropology, 1986. 15., 163–192. l.
 Varga E. Árpád: A családok nemzetiségi és felekezeti összetétele Romániában az 1992. évi népszámlálás eredményei alapján. Regio, VII. évf., 1996. 3., 81–138. l.

LINGUISTIC SOCIALISATION IN FAMILIES IN VOJVODINA

After it details the general issues of a biological individual turning into a social being, the paper focuses on the linguistic elements of socialisation. It attempts to answer the question of which the first language of children living in ethnically diverse territories will be. The paper outlines the possible answers, and presents the linguistic socialisation tendencies based on census data, paying special attention to Hungarians living in Vojvodina.

CSEH MÁRTA

ÉLŐNYELVI SAJÁTOSSÁGOK FÖLÖLVASOTT SZÖVEGBEN

Egy falusi értelmiségi magnószalagon rögzített beszédéről

Living Language Features in a Text Read Aloud

On the talk of a village intellectual recorded on tape

A tanulmány azokkal az élőnyelvi jelenségekkel foglalkozik, amelyek egy egyedi beszélő magnószalagon rögzített ejtéssajátságait jellemzik.

A megfigyelések alapján a szerző arra a megállapításra jut, hogy ezek az ejtéssajátságok háromirányú kötődésűek:

a) egyéni artikulációs jellemzők;

b) nyelvjárásiasságok és

c) a nyelvhasználat írásban rögzített formájához köthető beszédjelenségek.

Főleg fonetikai jelenségeket vizsgál, azonban vannak a tanulmánynak lexikológiai (szóhasználati), morfológiai és mondattani (szófüzési sajátságokkal foglalkozó) vonatkozásai is.

Kulcsszavak: lingvisztika, mai magyar nyelvhasználat, a vajdasági magyarok nyelvhasználat, az élőnyelv tanulmányozása, lexikológia, fonetika, morfológia, szintaxis, dialektológia

„Gyűjteményeimnek az alábbi címet adtam:
Hallottam, olvastam, láttam és lejegyeztem.”

(Fehér Lajos)

0. A '90-es években egy magnószalag került hozzám. Aki a főlvételt „1992-ben, október végén” készítette, azzal adta át a kazettát, hogy őrizzem meg, kezdjek vele, amit jónak látok, főlvette rá több „főljegyzésének” szövegét. (Szívesen használta a *főljegyzés* szót, amikor az írásairól beszélt, nyilván nem tartotta illendőnek *tanulmányok*-nak nevezni őket.) A kazettán ez áll: „Rózsa Sándorról, a faluról, az iskoláról stb., stb.” Főleg főlolvasás, de spontán szöveg is van rajta (rövidebb monológok) és egy interjú, mintegy 100 percnyi nyelvi anyag. A jegyzetek tematikai felsorolása több mint 5 percen át tart. Idézem a „főljegyzések” „címjegyzékét”: „*Egyházi ünnepek; A templom; Népszokások; Balladák; Táncmulatságok Jermenovcin; Tóth*

Ferenc: A néphit és a népszokások Ürményházán; Írók véleménye a nőkről és a házasságról; Röviden a faluról, a falu életéről; A jermenovci iskola múltjából; Lakodalmi szokások; Csapadékok 1959–1963; Lakosság: születés, halálozás; Jermenovci művelődési életéből; Régi jegyzőkönyvek, kivonatok; Bölcs mondások, közmondások (vagy 4000 belőle); Időjárási viszonyok; Mondókák, csúfnevek, csúfolódók; Jószágterelők; Erotikus mesék. Továbbá: Iskolánk története; Rózsa Sándorról; Újságcikkek; Emlékkönyvbe való gondolatok; Gondolatok az elköltözések-, elvándorlásokról; A könyvtár működéséről; (ismét:) Gondolatok, följegyzések; A határ földrajzi nevei; Plandište község falvairól szóló újságcikkek; Adomák és egyéb apró történetek Fehér Lajos feljegyzéseiben. Továbbá: Erotikus mesék; és sok-sok kisebb-nagyobb följegyzések.”

A „följegyzések” szerzője Fehér Lajos nyugalmazott ürményházi tanító, akit a faluban mindenki ismert, becsült, hiszen helybeli volt, s évtizedeken át tanította generációk sorát a betűvetésre, az olvasás, számolás tudományára. A falubelieknek – öregnek, fiatalnak – ő volt „a” Tanító bácsi. Idén szeptemberben halt meg 90 esztendőskorában. Legyen az itt következő elemzés a kegyelet virága helyett a tiszteletadás jele a falu Krónikása előtt, aki negyven éven keresztül, az ötvenes évek elejétől – mint a szalagon mondja: 1953-tól – gyűjtötte az újságokban megjelent cikkeket, emlékeket, adatokat arról a közösségről, amelyben és amelyért az életét leélte.

1.1. A szóban forgó kazetta tartalmának földolgozása mind ez idáig csak részben történt meg. (A Rózsa Sándor-történet a Híd 1995. április–májusi számában olvasható.) Ezúttal a beszélő (fölolvasó) beszédmódjának jellemzőivel foglalkozom.

1.2. Fehér Lajos ejtéssajátságainak a magnószalagra vett anyag nyelvézeti szempontú megfigyelése alapján több „síkja” ismerhető föl, főképpen a következők: a) az egyéni ejtéssajátságok; b) a beszélő anyanyelvjárásának jellemző vonásaihoz köthető beszédjelenségek és c) a fölolvasásból (írott szöveg hangoztatásából) adódó jellemzők. Ezeket szétválasztani szükségesnek mutatkozott az elemzés számára, bár ezzel csorbát szenvedett az az egységes kép, amely a „befogadót” lenyűgözően magával ragadja a szalag hallgatása közben.

2. Egyéni ejtéssajátságok

2.1. A beszédjelenségek közül a legjellegzetesebb, hogy a több szótagos, hosszabb szavak hangoztatásakor igen gyakran kerül sor a szóbelő bizonyos elemeinek sorvadtt ejtésére: a beszédtempó átmenetileg fölgyorsul, az érintett szórészetek, hangkapcsolatok megrövidülnek, mintha hadarna a beszélő: *bevezetésére, elhalálozási, elmarasztalólag, épületet, fogadására, fogadóiroda, gyermekket, harmincadiki, hozzájuttattam, ideszállításához, iskolaiépületekről, Janibácsi,*

*katolikus, képviselőtestületi, kilen^{ced}di, kim^{ut}atás, kivon^{at}, kivon^{at}okat, korsze-
ri^{sít}ettük, kör^{ül}vevő, követelményeknek, köv^{et}kező, köze^{le}ti dolgozó, ku^{ta}tások,
lére^jött, mezőga^{za}dasági, naftak^{ter}melő, Nagybecs^{ke}reken, nyolc^{ad}ik nap, öle^{le}ik,
pol^{iti}kával, ráköv^{et}kező, sza^{va}mha, szolg^alati, tagozatokban, társada^{li}mi, telek^adó,
televíziós, torⁿateremnek, törté^{ne}lmi, vala^mikor, végérv^enyesen, vízvezet^ékes.*

Nem emlékszem, hogy Fehér Lajos spontán megszólalásai során hadart volna, illetve hogy föltűnően ingadozott volna beszédének tempója. A szalagra vett anyagnak ez a sajátsága bizonyára kapcsolatba hozható azzal, hogy a beszélő saját írott szövegét „hangosítja”.

2.2. Van, hogy a rövidülés csak egyetlen beszédhangot érint: *emlⁱt meg, grófkisasszonyrol, illetve, köztudomásu, kulturájából, tanít^olakás.* Lehet, hogy ezek az egyedi esetek rokoníthatóak azokkal a nyelvjárási sajátságokkal, amelyekről a 4. pont alatt lesz szó (kettőshangzók ejtése, rövid–hosszú szembenállás).

2.3. Egy ízben az azonos magánhangzók egybeolvadnak: *igazgatóságá* lá [= igazgatósága alá].

2.4. A mássalhangzók közül az *r* mutat helyenként eltérést a köznyelvi normától, mássalhangzó előtt néhány esetben sorvadt (*ho^rdozói, kör^{ül}belül*), máskor a szokásostól hátrább képzett (*érdeker^ületei, koronát, Rárótról, rész, szervezetek, traktorok*).

3. Nyelvjárási jellegzetességek

3.1. A beszélő ejtéssajátságai közé tartozik az *ë*-zés: *bëjegyzésëk, engëm, érdekës, nézëgettem, „mënekültekre bïszták”.*

3.2. Az *e~ö* váltakozás által érintett köznyelvi alakváltozatok közül számos esetben az *ö*-zö alakot használja: *följegyzések, fölvételezem, föntiek-ből, „traktorok zakatolása veri föl a falu csönygyét”.* Egy helyütt azonban megjegyzi: „*az ürményházi lakósok nem beszétek ö-zövel*”, s ez alatt azt kell érteni, hogy bár az ürményházi családok között vannak, akiknek ősei a „szögedi” kirajzáshoz tartoznak, ennek ellenére sem hallható a faluban – bárki megtapasztalhatja – az a fajta nyelvjárási *ö*-zés, amely Bánát több más magyarok lakta helységében (pl. Törökbecsén, Csókán stb.) napjainkban is megfigyelhető. Az *e~ë~ö* váltakozást mint ejtéssajátságot azonban izgalmas módon árnyalja a fölolvásás körülménye, ezért az ehhez köthető jellemzőkkel a 4. pont alatt külön foglalkozom.

3.3. *Í*-zés. Toldalékmorfémákban fordul elő; erőteljesen jelentkezik az *-é* birtokjel esetében (*éleñbe, építésire, fejítöl*), de van példa a *-ság~ség* képző magas hangrendű változata *i*-zö alakjának használatára is: „*szükségem lesz rá*”.

3.4. A rövid–hosszú szembenállás mind a magánhangzók, mind pedig a mássalhangzók hangoztatását érinti, s elsősorban a hosszú beszédhang meg-rövidülését, ill. rövidebbé válását kell érteni alatta.

3.4.1.1. Szótövekben: köz^{le}ti dolgozó; arhivumot, iroódott, *áj*mentesen, *tandj*, *papirokból*, *tanító*i, szívesen; *Kolonia* (így nevezik Ürményházán a falu egyik részét), *ovodát*, *Rozsa Sándor* (többször azonban *Ruzsa Sándor*; 1. a hangok minőségi változásáról a 3.5. alatt!); mezőgazdasági, sző^{re}n (~sző^{re}n?); *kulturájából*, *sujos*, *ugy mongyák*; gyűjtemény (de gyűjtögette is!) „*eltűnt kis nényét*”.

A képzőket illetően az -*ít* igeképző kezdőhangjának helyenként röviden való hangoztatása szinte általánosnak tekinthető: *említettem*, *építeni* (de *épi^{te}ek*, *építésire* is!), *indítványozza*, *kerítették*, *tanítás*, *tanító*. Két hosszú magánhangzó is megrövidül a *korszerűsítettük* szóban.

A magánhangzó rendszerszerű rövidülése a delativus, az elativus és az ablativus ragjában is megfigyelhető: *álapotáról*, *falurol*, *grófkisaszonyrol*, *hazurol* [= hazulról], *iskoláról*, *iskolaiépületekről*, *korszakáról*, *Rákospusztáról*, *szegről-végről*, *Ürményházáról* (de *Ürményházáról*, *Rárótról* és *róla* is!); *föntiekből*, *hejségből*, *miből*, *papirokból* (továbbá itt említhető meg a *belőle* szóalak is, amelyben a magánhangzó megrövidülésével párhuzamosan megnyílik a rákövetkező mássalhangzó); *fejítől*, *tantermektől* (de *lét-számától* is!). A -*ról* rag magánhangzója egy ízben nem rövidül meg, hanem nyíltabbá válik: *lakosságról*.

3.4.1.2. A *lakos* szóban rendre megnyílik a köznyelvi rövid magánhangzó: *lakósok*. Az *o* hang megnyúlása más szavakban is megfigyelhető (*dógát*, *fő^lételek*, *nyócas*, *vóna*, *vót*), azonban ilyenkor a pusztán mennyiségi váltás mellett más jelenség is bekövetkezik: az *l* kiesése, esetleg sorvadása. (Vö.: a következő, 3.4.2. pont alatti példákkal!)

3.4.2. A polifonemikus *ő* megjelenése sem ritka; helyenként – sorvadtan – a rákövetkező mássalhangzó gyengén hallható: *nyőcadikos*, *vőt*, *vőt*, *vőt*, *vő^lna*, *vő^lna*; szē^b; *Ā^lfő^d*, *āra* (=arra). Hogy ez a jelenség mégsem nagyobb mértékű, s más szóba vehető hangot (*ē*, *ā*) kevésbé érint, az azzal magyarázható talán, hogy a diftongusok uralják a beszédet (még fölolvadás közben is).

3.4.3. Záródó diftongusok [*ó*, *ő*, *é* helyén]: „*voó^ltak reégi jegyzőökönyvek*”, „*a szoó igazi értelmében*” „*nem is igen voó^lt*”, *iroódott*, *joómódúak*, *joól*, *joóval*, *joóváhagyásával*, *Magyar Szoóban*, *nyoóc* (de *nyolc*, *nyócas* is!), *nyoócadik* (de *nyőcadikos* is!), *szoórakozás*, *szoóvá teszi*, *tanító*i, *voó^lt*, *voót*; „*legyen mit őő^lolni a malmoknak*”, *jegyzőüi*; „*az eén jó anyám*”, *eépi^tetek*, *eépi^letet*, *eépi^lült*, *eé^ldekében*, *eévet*, *eévben*, *heét*, *heétbe*, *keésőbb*, *keét év*, *reégi*. A záródó típusú kettőshangzók a dunántúli területekről való telepítés(ek) emlékét őrzik.

3.4.4.1. A mássalhangzók közül a hosszú *l* rövidülése figyelhető meg elsősorban, s nem is kizárólag csak hosszú magánhangzót követően: *á^lami*, *á^landó*, *á^lapotáról*, *á^latok*, *elemi iskola*, *gerilacsapat*, *halotta*, *ideszállításához*, *iletőségű*. A *mileneumi* szóban mindkét hosszú mássalhangzót röviden ejti a beszélő a szalagon. A *t* és az *sz* hangok rövidülésére is van példa, bár

lehet, hogy ezek inkább egyéni ejtéssajátságoknak tekinthetők: *éépitetek* (=építettek), *kőzepete*, *őszetartás*.

3.4.4.2. Hosszú magánhangzó és mássalhangzó között a rövid / gyakran csak nyomaiban hallható (esetenként még így sem): *á'tam*, *á'talános*, *beszél'gettem*. (Vö.: a 3.4.1.2., a 3.4.2. és a 3.4.3. pontokban felsorolt esetekkel!)

A *pénz* szóban a *tő* nazálisa kiesik, és nem válik orrhangúvá az előtte álló magánhangzó: *pé'zbe vetni ki rájuk*, *pé'zben fizetnek*.

3.4.4.3. Néhol megfigyelhető a rövid mássalhangzó nyúlása is intervokális helyzetben – ahogy a köznyelvben is némely szavakban: „*bé'jjegben károsujjon*”, *egé'sszen*, *he'jj*, *magnó'szallagra*, *munká'jját*, *szí'vessen*: „*szí'vessen muzsiká'jják az asztali citerások is*” (de *szí'vesen* is!).

Képzéshely szerinti teljes hasonulás megy végbe a *tunnak* [=tudnak] igealakban.

3.5. Helyenként hangváltás következik be. Magánhangzókbán: *henem*, *örmén'házi* (de *ü'rményházai*, *Ü'rményházán* is!), (*Mü'lekker*) *Bodóg*, *Ruzsa Sándor*. Egy esetben a vidékünkön szokásos módon zártabbá válik az -l igeképző előtt a magánhangzó: *átlá'bolható*.

Mássalhangzókbán: *örmén'házi* (depalatalizáció; de *örmén'yházi* is!). Hát-araható zöngésségi hasonulás tapasztalható a *Plantište* helységnév *Plandište* változatában.

3.6. Csak felsorolásszerűen néhány tájszó, különös, egyéni szó, jellegzetes állandósult szókapcsolat, beszédfordulat: *itten* (=itt), *rá'ja* (=rá), *mas-kulancia* (=magnetofon), *dutyi*, *irodisták* (=hivatalnokok), *uj'ba* (= ismét, újra, újból), *az mel'lett* (=amellett), *jó termő* (=jól termő), „*csökkenése végett* (=miatt)”, „*koc'smaipari vállalat*” (=koc'sma), „*négy csalá'ggya*” (=gyermek), „*ide-oda* (=innen-onnan) *a 14-et is meghaladja*”, „*no, ez a dolgon nem változtat*”, „*szemé'ji saját elképzelésem*” (=a magam elképzelése), „*elég asz hozzá*”, „*beté'vő falattyá*”, „*traktorok zakatolása veri föl a falu csöngyét*”, „*menekült átmeneti tábor Fehértemplomban*”, *halálát lel'te*, *voltak író'dva*.

3.7. A földrajzi neveknek főleg a magyar változatai hallhatók a magnószalagon: *Fehértemplom*, *Örményország*, *Teré'zia-csatorna* (*Teré'zia-ként* is!), *Ürményháza*, helyenként azonban a szerb nevet használja a beszélő: *Jermenovci*, *Jermenska*, *Plantište*.

3.8. Alaktani kérdések. Bizonyos esetekben a magánhangzós végű földrajzi nevek -i képzős származéka a tövégi magánhangzó nélkül használatos: *örmén'házi* (de *ü'rményházai* is!), *Deliblá'ti homokpuszta*.

Megfigyelhető a ragkeveredésnek az a típusa, amely manapság már szinte általánossá (és lassan elfogadottá) válik a köznyelvben is (a -*ba*~*be* rag használata a -*ban*~*ben* helyett): *heé'tbe*, *biztonság'ba* legyenek (de „a tulipános ládá'*ban* tartotta”!).

A tárgyas ragozás nem illeszkedő -i ragjának használata, amely erősen stigmatizált a köznyelvben, s tapasztalataim szerint az ürményházi népnyelvben jelen van, a hangfelvételen Fehér Lajos beszédében nem fordul elő.

4. Az írott szöveg hatása

A hangszalagra rögzített nyelvi anyag legnagyobb része írott szöveghez kötődik: egy-egy írás (írásrészlet) felolvasása révén létrejött hangzó beszéd. (Gyakran belehallatszik a fölvételbe a papír zizegése, ahogy a jegyzeteit lapozza a beszélő.) Azonban sokszor az ejtéssajátságok is jelzésértékűek, például jelentősen megnövelik az alakváltozatok számát: egyszer az íráskép kerül előbbre, máskor a spontán beszédmód. Ez utóbbi sem homogén jelleggel, mert hol a nyelvjárási(asabb), hol pedig a köznyelvi(esebb) ejtészváltozat hallható. A szövegformálás módja, a szóhasználat is érzékelhetően az írás, az írástudás, a fogalmazás szabályait követi, ritka a rosszul formált, ill. csonka mondat.

4.1. Gyakorlatlan szónokok szarvashibája, a betűejtés csak elvétve hallható a fölvételen (elfoglalt^ságom, nagy\ját, vas\szekrény), ellenben rendre végbemennek azok a hangváltozások, amelyek tekintetében a hangzó beszéd eltér az írásképtől: akatt, elkallóttak, elmarattak, előattunk; bemutatkosztam, biztosságba, készlek, megegyeszték; monygyák; bizonyiccsa; kin^{cs}tári stb.

4.2. A nyelvjárási ejtésvariánsok mellett (l. a dolgozatom 3. részében!) köznyelvi formában is elhangzik a *dolgozni, nyolc, volna, volt*, megmarad egyhelyütt hosszúnak az *építetek* (= építettek) *i*-je, s nem általános a többi fölismerhetően élő nyelvjárásiasság sem.

4.3. A legmarkánsabban árulkodó jele az írott szövegen alapuló beszédnek a labiális—illabiális megfelelés egyik jelensége, az *e~ö* váltakozás. Érdemes lenne gyakorisági számításokat végezni, olyan vizsgálatokat, mint amilyeneket Imre Samu ajánl egyik tanulmányában (IMRE 1962). Ilyenek híján itt csak a váltakozás tényét jelzem.

Példák sokaságával illusztrálható a köznyelvi lexikális *fel~föl* váltakozás: *fel, felépíteni, fejjegyzés* – és a 3.2. alatt már idézett példák –: *följegyzések, fölvételeztem*. Az *e~ö* váltakozásra vonatkozó adatok: *lesz és lész*; „menekült átmeneti tábor” és „a menekültekre biszták”; továbbá: *legyen, nyelven, építetek, ezek szerint, szegről-végről, jegyezgettem, megmentettem, értettem, megjegyzem, természetesen, középületeknek, betyárok, marhakupecok* – s ezzel szemben: *béjegyzésük, elrejtették, engem, érdekös, nézgettem, „szükségem lész rá”*.

5. Nyelvi idegenszerűségeket – a szerb földrajzi neveknek a magyar megnevezésekkel való váltakozó használatán túlmenőleg (vö. 3.7.) – nem talál-
tam a beszélőnél.

Hivatkozás

IMRE, 1962: IMRE Samu, Nyelvjárási jelenségek statisztikai feldolgozása. Magyar Nyelv-járások VIII. 11.

LIVING LANGUAGE FEATURES IN A TEXT READ ALOUD

On the talk of a village intellectual recorded on tape

The paper deals with the living language phenomena characterising the pronunciation of a single speaker's talk caught on tape.

Based on her analyses, the author has come to the conclusion that these peculiarities in pronunciation are threefold:

- a) individual articulatory features;
- b) dialectal features; and
- c) speech phenomena which can be related to language used in the written text.

The paper primarily studies phonetic phenomena, but it also makes lexicological, morphological and syntactical references. The first referring to word usage, while the latter two to word sequencing peculiarities.

KOVÁCS RÁCZ ELEONÓRA

SZÓALKOTÁS A GUNARASI DIÁKNYELVBEN

Word Formation in the Gunaras School Slang

A dolgozat a gunarasi diáknyelvben tapasztalható szóalkotási módok bemutatásával foglalkozik. Ugyanakkor röviden áttekintem a diáknyelv meghatározásának történetét is.

Kulcsszavak: diáknyelv, szókészlet, szóalkotás, játszi szóképzés, szóösszetétel, alárendelő és mellérendelő összetett szavak, ikerszó, szócsonkítás, játszi szórövidítés, játszi szóferdítés, metatézises szóferdítés, névtávitel, szókölcsonzás.

1. Diáknyelv, csoportnyelv

Az első részletes, 1898-ban Budapesten megjelenő magyar diáknyelvi tanulmány szerzője Dobos Károly. Ezt követően tanítók és tanárok igyekeznek mind több diáknyelvi szót összegyűjteni, és szótár formájában kiadni.

A magyar diáknyelvvvel 1900 táján kezdenek el foglalkozni igazán. Ekkor azonban csak az anyaggyűjtés történik meg, a diáknyelv fogalma nem nyer meghatározást. Egyesek a titkos nyelvek közé sorolták (pl. Balassa József), mások valamelyik csoportnyelvvvel – pl. a tolvajnyelvvvel – azonosították (pl. Velledits Lajos). Vajthó László (MATIJEVICS 1972) az argó és diáknyelv hasonlóságára hívta fel a figyelmet. A nagyszámú, argóból kölcsönzött diáknyelvi szókészletre én magam is figyeltem. Azt tapasztaltam ugyanis, hogy a diákok nagyon fogékonyak a pejoratív kifejezések iránt. Tulajdonképpen ez nem izolált jelenség, hiszen újabban a kereskedelmi televíziók csatornáin gyakran előfordulnak pejoratív kifejezések. A cél ugyanis a széles népréteg tetszésének elnyerése, és az argó szókészlete alkalmasnak tűnik erre. Valószínűleg többek között a kereskedelmi televízió gyakorol oly nagy hatást a diákok nyelvhasználatára.

Ma a kutatók a diáknyelvet a csoportnyelvek közé sorolják. A csoportnyelvek az azonos életkorúak, az azonos szórakozást kedvelők, az azonos életmódúak körében alakulnak ki. A Magyar értelmező kéziszótár a következőképpen definiálja a csoportnyelv fogalmát: „Valamely nyelvnek egy-egy társadalmi vagy foglalkozási csoport sajátos szókincsétől meghatározott vál-

tozata, zsargon” (ÉKsz. 1992, I., 208). A definíció két fontos momentum a foglalkozási csoport és a szókincs fogalma. Mindebből világossá válik ugyanis, hogy a csoportnyelv elkülönülését nem nyelvtana, hanem a szókincs különbségei adják. Az elmondottakat alátámasztják a gunarasi diáknyelv szókészletéhez kapcsolódó felméréseim is, melyek igen érdekes kutatópontnak bizonyultak.

Fontosnak tűnik még a diáknyelv meghatározásával kapcsolatban Matijevics Lajos (MATIJEVICS 1972) megállapítása, mely szerint a diáknyelv nem azonos a zsargonnal, hiszen a zsargon egyaránt jellemzi pl. az argót, a diáknyelvet és más csoportnyelveket is. A különbség a szókészletben érhető tetten. A diáknyelv szókészlete ugyanis az iskolai életre vonatkozik, míg más csoportnyelvek témaköre eltér ettől.

1.1. Diáknyelv és iskoláskor

A diákévek önálló fejezetet alkotnak az emberi életben. Ezekben az években alakul ki a gyermekben a közösséghez tartozás tudatos vállalása. A közösséget az iskolán belül képezheti az osztály, a különböző önképzőkörök, a sporttal kapcsolatos tevékenységek stb.

A diákok közösséggé formálódásának másik fontos indukálója az a nagyívű szellemi fejlődés, melyen a tanulók iskoláskoruk folyamán átesnek. A serdülő fiatal önmaga és társai felé fordul, mert úgy érzi, itt talál igazán megértésre. A közösséghez tartozás vágyát erősíti az a tény is, hogy szellemi fejlődésében szüksége van társai példájára. Ezért fordul a barátok, a padtárs, az osztály felé.

A közösséghez tartozást külső kényszerítő erő is elősegíti, az iskola intézménye, amely meghatározott magatartást, viszonyulást vár el a diákoktól. Mindezek a feltételek arra utalnak tehát, hogy a diáknyelv kialakulása, főként a verbális kommunikációban történő népszerűsödése, szükségszerű fejlemény a diákélet verbális megnyilatkozásai során. Összegezve tehát az elmondottakat, a következő tényezők játszanak szerepet a diáknyelv kialakulásában: „a közösséghez, a csoporthoz tartozás érzése, a kívülről állóktól való elkülönülés, szembeszegülés a felnőttekkel, a tréfálkozás, a csúfolódás, a gúnyolódás, az utánzás, a feltűnés, a vagánykodás és a konvencionális dolgok megváltoztatása” (MATIJEVICS 1972; 24).

A diáknyelv a csoportnyelvek sajátos változata. „Nemegyszer valami elmondandónak – például az iskolai kellemetlenségeknek, kudarcoknak, ügyetlenkedéseknek stb. – az enyhítésére, egy-egy kínos helyzet tréfás feloldására a diákok fantáziadús szó- és kifejezőkészséget hoznak létre” (BÍRÓ 1989; 232).

A vajdasági diáknyelv kimerítő vizsgálata Matijevics Lajos tízéves kutatómunkájának az eredménye. „A diáknyelv az egy közösségben azonos céllal élő tanulóknak a csoportnyelve, sajátos beszéde, azaz olyan nyelvi eszköz,

amely az irodalmi nyelvtől, köznyelvtől és a népnyelvtől csak a szókéncben tér el, s ezek az eltérő szavak főként az iskolai életre vonatkoznak, és olyan sajátos jelek, amelyek csak a beavatottak számára szimbolizálják a valóság valamelyik mozzanatát” (MATIJEVICS 1972; 24).

A köznyelv és a diákn nyelv csupán szókéncsbeli különbségét mutatja a gunarasi diákn nyelv szókénczletének vizsgálata is. A diákn nyelvi szóalkotás módok ugyanis megegyeznek a köznyelv szóalkotásaival (pl. a szókénczés fajai, szóösszetétel, szócsonkítás, szókölcsonzés stb.). Fontos még tudnunk, hogy az eltérések ellenére a diákn nyelv számos köznyelvi szót is tartalmaz.

2. A gunarasi diákn nyelv szókénczletének eredete és sajátosságai

A gunarasi általános iskola felső négy tagozata a tizenkét és tizenöt év közötti tanulókat öleli fel (kb. 97–103 tanulót). A tanulók nagy százaléka földműveléssel foglalkozó családból származik.

A gunarasi diákn nyelv szókénczlete nem csupán az iskolai életre vonatkozik, hanem kiterjed az élet szinte minden területére. Szókénczletét a belső keletkezésű, az idegen nyelvekből és az argóból kölcsonzétt szavak jellemzik, valamint a tájnyelv hatja át.

Az írásbeli válaszokban is a diákn nyelv beszélt jellege tükröződik, mivel sokszor beszélt nyelvjárási formában íródtak. Az erre vonatkozó példák a szókénczlet nyelvjárási jegyeinél találhatók.

A szóalkotási módok nem különíthetők el teljesen egymástól, ezért ugyanaz a szó több kategóriába is tartozhat. Ilyen szavak pl. az anyuci (képzett és gyermeknyelvi), dobi (szókénczés + szócsonkítás), petkó (idegen és képzett) stb.

A szóalkotási módok közül domináns kategóriákat képeznek a szókénczés-sel keletkező, valamint az idegen nyelvekből és az argóból eredő szavak. A specifikus iskolai diákn nyelv főként szókénczéssel keletkezik, és csupán az iskolai életre vonatkozik. Ilyenek pl. a tantárgyakra, osztályzatokra, tanfelsze-relésre stb. vonatkozó szavak. A peremszókéncset a gazdálkodás nyelvezetéből, állattenyésztésből, az argóból és részben a gyermeknyelvből kölcsonzódik a tanulók. Az idegen nyelvi hatás mind a specifikus iskolai diákn nyelvekre, mind a peremszókéncsre rányomja bélyegét.

3. Szóalkotás a gunarasi diákn nyelvben

3.1. A játszi szókénczés (egyszerű szavak)

A játszi szókénczés során nem változik meg sem a szó szófaja, sem jelentése, csupán tréfás, esetleg gunyos jelentésárnyalata domborodik ki.

(Megjegyzés: A >, < jel a keletkezés irányát, a ~ pedig két vagy több szóalak párhuzamos megjelenését jelöli.)

- Az egyszerű szavak csonkított szótövéhez járuló kicsinyítő képzők példái a következők:

-i

bátyi 'bátyj'
bicikli > bici 'kerékpár'
bizi 'bizonyítvány'
bratyi 'fiútestvér'
ceri 'ceruza'
cigi 'cigaretta'
csini 'csinos'
csoki 'csokoládé'
csüti 'csüti' / 'csüti' / 'csüti'
dagi 'kövér'
dobi 'dobbantó'
döci 'kövér'

-csi

nencsi 'lánytestvér'
pulcsi 'pulóver'
suskovác > susi > csucsi 'orkánkabát'
tancsi 'tanár'

-ka

boriska 'bor'
batyuska 'fiútestvér'
nőcike 'nő'
apucika 'apa'
cerka 'ceruza'
ceruszka 'ceruza'
anyuka 'nő'

-ci

anci 'anya'
anyuci 'anya'
apuci 'apa'
csajci 'lány'
nőci 'nő'

• Egyéb kedvelt képzők:

-esz, -osz

baka > bakesz 'katona'
genyosz 'egyes osztályzat'
macsesz 'macska'
patika > patesz 'tornacipő'
zabál > zabesz(-ol) 'eszik'

-us, -usz

anyus 'nő'
batyus 'bátyj'
fizikusz 'fizika'

-szi

csaj > csajszí 'nő'
csókszi 'csók'
trakszi 'traktor'

-ó

bátyó 'bátyj'
bunkó 'buta'
dinkó 'buta'
dínó 'dinoszaurusz'
dobbantó 'ugródeszka'
kifló 'kifli'
ragó 'ragasztó'

- A csonkított, kicsinyítőképzős szótó az előtte álló határozott névelő hatására szókezdő hanggal bővül:

zigi < igi 'igazgató'

- A csonkított szóvéghez járuló kicsinyítőképző zöngés-zöngétlen változata igen gyakori előfordulást mutat két szó esetében:

-ka (-ga)

cajga 'kerékpár'

cajka < milicajac 'rendőr'

- A kerékpár esetében két csonkított szóvégváltozat igen gyakori még:

cajga 'kerékpár'

cajgla 'kerékpár'

cajgli < bicaj 'kerékpár'

- Az összetett szó előtagjának csonkított tövéhez járuló képzők:

föci 'földrajz'

oszi 'osztályfőnök'

tesi 'testnevelés'

toli 'tolltartó'

röpsi 'repülőgép'

- Az összetett szó összevont alakjához járuló képzők:

bigi 'biológia'

föci 'földrajz'

moci < motorbicikli 'motorkerékpár'

4. Szóösszetétel

4.1. Alárendelő összetett szavak

- A jelző és a jelzett szó kapcsolatából keletkezett összetett szavak:

agygép 'számítógép'
apafej 'férfi'
bobimotor 'motorkerékpár'
bukszaposta 'pénztárca'
csinibaba 'csinos'
dinkatök 'buta'
dinnyefej 'fej'
fogpiszkáló 'sovány'
gereblyenyél 'sovány'
görbecső 'kifli'
jómadár 'férfi'
manizsozsó 'pénz'
nagynapló 'osztálynapló'
öcsibogyó 'fiútestvér'

- Megtörténhet, hogy a jelző maga is két szó kapcsolata. A jelzett szó ekkor az összetett szókapcsolatból álló jelzőhöz kapcsolódik:

fűrészporraktár 'fej'
vöröskörösztyegy 'kettes'(osztályzat)

- Jelöletlen tárgyas szerkezetek is alkothatnak diáknyelvi szót:

bagóleső 'száj'
fogpiszkáló 'sovány'
kobakfödő 'haj'
lepényleső 'száj'
manitartó 'pénztárca'
suskatartó 'pénztárca'
tökfödő 'haj'

- A megváltozott hangalakú összetett szók a következők:

apafi 'apafej'
görkori 'görkorcsolya'
kisdoli 'dolgozat'
sulitáska 'iskolatáska'

- Idegen előtaghoz kicsinyítőképzős magyar utótag is kapcsolódhat. A tesztekben azonban az is előfordul, hogy magyar előtaghoz idegen eredetű utótag kapcsolódik:

árpaszokk 'sör'
montkabi 'orkánkabát'

4.2. Ikerszók a diáknyelvben

Az ikerszók dallamos hangzást idéznek elő, s emellett még csúfolódó hangnem (pl. igi-bigi, bizbasz) is érződik belőlük.

bizbasz 'kis tárgy'
fülimüli 'fül'
igi-bigi 'igazgató'
miszmasz 'kis tárgy'
ugribugri 'ugródeszka'

5. Szócsonkítás

- Az utolsó szótag a diákszó:

vics 'szendvics'

- Az összetett szó előtagja a diákszó:

dobbantódeszka > dobbantódeszka 'ugródeszka'
rágó 'rágógumi'
törlő 'törlőgumi'

- Az összetett szó utótagja a diákszó:

gumi 'törlőgumi'
napló 'osztálynapló'
toll 'töltőtoll'

- Az összetett szó első tagja csonkított, a második teljes:

örkíró 'örökíró, golyóstoll'

- Amennyiben az összetett szó mindkét tagja csonkított, mozaikszóra emlékeztet:

örki 'örökíró'
szemge 'szemüveg'

Mint látjuk, a szócsonkítás a hangok, a szótagok, összetett szó esetén az elő- vagy utótag elhagyásával jár együtt. Az ilyen fajta szóalkotás mind a diáknyelvre, mind az argóra jellemző.

6. Játszi szórövidítés

Főként azoknál a szavaknál következik be, ahol a második szótag -i magánhangzóra végződik. Az utána következő szórész lekopik, és az így keletkezett szó kicsinyítőképzős származéokra emlékeztet:

fizi 'fizika'
kémi 'kémia'

7. Játszi szóferdítés

Játszi szóferdítés alatt a hangzásbeli dallamosságot értem, amely oly módon jön létre, hogy vagy a diáknyelvi vagy pedig a köznyelvi alakban felcserélődnek a hangok, esetleg új hangok pótolják a meglévő szótőváltozatot. Az is előfordul, hogy a szótő megrövidül, és képzőt kap.

bici 'kerékpár'
csocsó 'csók'
csokomokó 'csokoládé'
dizsi 'diszkó'
gercsa < gebercs < gebe 'sovány'
harmónia 'harmonika'
kéta 'kréta'
körmöc 'köröm'
körökíró 'golyóstoll'
köröző 'körző'
kráter 'kréta'
mícia < milicia 'rendőr'
pávaszem < pápaszem 'szemüveg'
réta 'kréta'
röppentyű 'repülőgép'
saja 'sajt'
salgó 'sajt'

8. Metatézises szóferdítés

Metatézises szóferdítés során a köznyelvi vagy a már diáknyelvi szó más-salhangzói helyet cserélnek:

fikli 'kifli'

9. Mozaikszók

A mozaikszó nem gyakori jelenség a gunarasi diáknyelvben. Tulajdonképpen nem is a specifikus diáknyelvet jellemzi. A felnőttek nyelvhasználatát tükrözi, köznyelvi alappal rendelkezik.

tévé 'televízió'
tővő 'televízió'
vöcö 'WC'

10. Hangzásbeli hasonlóság

Ide olyan szavak tartoznak, amelyek hangzásukban hasonlítanak egymáshoz:

bekampanyóházik, bekampózik 'egyest kap'
bepittyent, pityizál 'iszik'
pácó, vaspáca, cápa, sóspáca, fapáca 'szerzetes'
pávaszem, pápaszem 'szemüveg'

11. Névátvitel

„... [A] névátvitel esetén egy fogalom jelölésére egy addig csak valamely vele kapcsolatos más fogalmat jelölő nevet foglalunk le; a másik fajta változás, a jelentésátvitel esetén egy névhez bizonyos asszociációs kapcsolatok folytán egy addig más névhez tartozó jelentést fűzünk” (TEMESI 1961; 181). A névátvitel gyakori szóalkotási mód a diáknyelvben, hiszen játékos hangulatot teremt. A diákok ezenkívül kedvelik az olyan megnyilatkozást, amely csak a „beavatottak” számára érthető.

Gyűjtésem során számos névátvitellel, ill. jelentésátvitellel találkoztam. A szóképzés, a névátvitel, valamint az argóból és idegen nyelvekből kölcsönzött szavak domináns kategóriák a gunarasi diáknyelv szóalkotásában.

A jelenésátvitellel keletkezett diáknyelvi szókészlet leginkább köznyelvi alapú. Alig akad néhány kivétel (pl. klikker, fogdmeg, ugribugri, blöki, bukszaposta, mütyür, becsicsókázik, kornyika, digitron, zaba, dinkatök).

- A tárgyképek hasonlóságán alapuló névátvitel

bot 'sovány'
bozót 'haj'
cérna 'sovány'
csontváz 'sovány'
digitron 'számítógép'
dinnye 'fej'
dobbantó 'ugródeszka'
dunsztosüveg 'szemüveg'
fogpiszkáló 'sovány'
gamó 'egyes'
gereblye 'sovány'

- Tulajdonságok alapján történő jelentésátvitel.

agygép 'számítógép'
angyalka 'rendőr'
árva 'szegény'
bagóleső 'száj'
barom 'buta'
blöki 'kutya'
boci 'négyes osztályzat'
börtön 'iskola'
bukszaposta 'pénztárca'
butykos 'pénztárca'
cella 'tanterem'
cérna 'sovány'
csikorgó 'hegedű'
csilingelő 'iskolacsengő'
csöpögő 'ragasztó'
csöves 'szegény'
deszka 'fiú'
dinkatők 'buta'
kétes 'kettes osztályzat'
kopasz 'igazgató'
kornyika 'zeneóra'
krajcár 'pénz'
krumpli 'orr'
kukker 'szemüveg'
vigyorgó 'száj'
zaba 'étel'
zsiráf 'magas ember'

- Cselekvések alapján történő jelentésátvitel.

becsicsókázik 'berúgik'
bedöglik 'meghal'
befen 'berúgik'
behúz ~ lehúz 'pofozkodik'
béna 'ügyetlen'
benyal 'berúgik'
beszív 'berúgik'
beugrik 'elhisz valamit'
bevágódik 'váratlanul bemegy valahova'
bevesz 'elhisz valamit'
bezsong 'egyest kap'
csattanós 'pofon'
dobolnak 'csengetnek'

12. Szókölcsönzés

12.1. Az argóból kölcsönzött szavak

Az argót A mai magyar nyelv rendszere a következőképpen definiálja: „... eredetében afféle titkos nyelv: sajátos szavaival az a célja, hogy a be nem avatottak ne értsék meg. Szókincse épp ezért igen változékony. Ugyanez magyarázza azt is, hogy szavai és kifejezései más nyelvi környezetben hangulati telítettségük miatt eléggé hatáskeltőek” (A mai magyar nyelv rendszere 1961; 30). A serdülőkorban lévő fiatal a feltűnési vágy arra készteti, hogy túlzó jelzőket, durvaságokat alkalmazzon beszédében, ugyanis a feltűnés egyik módja a szokatlan nyelvhasználat.

A '60-as és '70-es években az argó szavainak száma nagymértékben megnövekedett a diáknyelvben, s ez a folyamat azóta is tart. Mára a diákság nyelve mind szókészletében (pl. a tanárookra és a testvérekre vonatkozó jelzők), mind szólásaikban eldurvult.

Az argó és a diáknyelv közös tulajdonsága, hogy mindkettő az elkülönülni akarás, a csoportosulás következménye. Amíg azonban a diáknyelv nagyrészt az iskolai életre korlátozódik, addig az argó egy teljesen más életvitel jegyeit hordozza. A diáknyelvbe átkerülő argó jellemzője, hogy nagy része nem az iskolai életre vonatkozik.

Amint látni fogjuk, a gunarasi diáknyelvben az argó főként a helyváltoztatásra (igék) vagy más cselekvésre (pl. táplálkozásra), a nemek és rokoni

viszonyok, osztályzatok, a testrészek megnevezésére, valamint a túlzó jelzők alkalmazására vonatkozik.

(Megjegyzés: Az argóból kölcsönzött szavak elemzésénél az A betű a szó argóban használatos jelentését, a DNY pedig a diáknyelvi jelentést mutatja.)

akaszt ~ akeszol A: 'siet', DNY: 'siet'
anyós ~ anyus 'nő'
anyós A: 'nő', DNY: 'lány'
apafej ~ apafi A: 'férfi', DNY: 'férfi, fiú'
állati 'szép, jó'
átszálló 'pofon'
bagó 'cigaretta'
bagózik 'cigarettazik'
baka 'katona'
balek 'ügyetlen'
banya 'öregasszony'
beakaszt 'berúgik'
bedől 'elhisz vmit'
befeny 'berúgik'
begenyőzik DNY: 'egyest kap'
behúz 'pofozkodik'
bekefél 'berúgik'
beköp 'elárul'
bekrepál 'meghal'
belő 'berúgik'
bevágódik 'váratlanul jön'
bigyó 'apróság'
bratesz 'fiútestvér'
bringa 'kerékpár'
buli 'házi mulatság'
bunyó 'verekedés, veszekedés'
bunyózik 'pofozkodik'
taknyol 'beszél'
tök A: 'fej' DNY: 'fej, buta tanuló'
tyúk A: 'nő', DNY: 'lány'

vedel A: 'iszik' DNY: 'iszik, berúgik'
vigyorgó A: 'idegosztály a kórházban' DNY: 'száj'
zabál 'eszik'
zsaru 'rendőr'
zsugázik 'kártyázik'

13. Összegzés

A gunarasi diáknyelv szóalkotás tekintetében igen változatos. A kicsinyítő képzők alkalmazása, valamint az argóból kölcsönzött szavak a legkedveltebbek, de névátvitellel és jelentésátvitellel is igen sok diáknyelvi szó keletkezik. Mindezek mellett előfordulnak még idegen nyelvi elemek, valamint nyelvjárási szavak is. Érdekes és tanulságos lenne a vajdasági diákok nyelvének újabb, átfogó vizsgálatát elvégezni.

Irodalom

- Magyar értelmező kéziszótár (ÉKsz.) I. (1992). Akadémiai Kiadó, Budapest, 228. l.
 MATIJEVICS Lajos (1972): A vajdasági magyar diáknyelv. Forum, Újvidék
 HOFFMANN Ottó (1996): Szóalkotási módok a 10–14 évesek ifjúsági nyelvében. Magyar Nyelvőr, 3., 294–302. l.
 HORVÁTH László (1998): Egy tininyelvi szógyűjtemény hibáiról. Magyar Nyelvőr, 4., 418–426. l.
 BÍRÓ Ágnes, szerk. (1989): Szaknyelvi divatok. Gondolat, Bp., 232–233. l.
 TEMESI Mihály (1961): A jelentésváltozás. = A mai magyar nyelv rendszere. Szerk. Tompa József. Akadémiai Kiadó, Bp., 176–182. l.

WORD FORMATION IN THE GUNARAS SCHOOL SLANG

The paper presents the word formation methods used in Gunaras school slang. It also gives a short survey of how the definition of school slang developed.

CIP – A készülő kiadvány katalógizálása
A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

821.511.141+811.511.141

HUNGAROLÓGIAI Közlemények = Hungarološka saopštenja = Papers of Hungarian Studies : az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Tanszékének folyóirata / felelős szerkesztő Bányai János ; főszerkesztő Harkai Vass Éva. – 8. évf., 26/27. sz. (1976)–.– Újvidék : Magyar Tanszék, 1976–.– 24 cm

Háromhavonta. – A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei folytatása

ISSN 0350–2430

COBISS.SR-ID 17698

ISSN 0350-2430

9 770350 243006